

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ МОЛИЯ ИНСТИТУТИ

Ш. АБДУЛЛАЕВА

ПУЛ, КРЕДИТ ВА БАНКЛАР

Д а р с л и к

(қайта ишланган нашр)

Тошкент - 2003

Пул, кредит ва банклар. Дарслик. (Ш. Абдуллаева) Тошкент, Тошкент Молия институти, 2003. 318 бет

Пул, кредит ва банклар бўйича республикамызда чоп этилаётган ўқув қўлланма бўлиб, унда пул муомаласи, кредит тизими ва банклар фаолияти ташкил этиш асослари кўрсатиб ўтилган. Пулниги зарурлиги, функциялари, миллий валютани муомалага киритилиши, кредит ва унинг шакллари, кредит тизими, уни таркиби кредит муассасалари, банкларнинг ташкил топиши, ривожланиши, Ўзбекистон Республикаси банк тизимини ташкил топиши ва ривожланиши, банк фаолияти барқарорлиги ва ликвидлиги тўғрисида фикр юритилган. Шунингдек, ўқув қўлланма бир қатор банк операциялари, жумладан, банкнинг актив, пасив ва бошқа операциялари назарий жиҳатидан ҳозирги замон талаблари асосида ёритиб берилган.

Ўқув қўлланма Тошкент Молия институти қошидаги Олий ўқув юртлараро илмий-услубий Кенгаш мажлисида муҳокама қилинган ва нашрга тавсия этилган. «___» _____ 200_й. _____-сон мажлис баёни.

Ректорнинг ўқув ва методик ишлар бўйича муовини:

А.Воҳобов

Муаллиф: проф. Абдуллаева Ш.З.

Тақризчилар: Иқтисод фанлари доктори,
проф. Қодиров А.Қ.
Иқтисод фанлари доктори,
проф. Абдуллаев Ё.

Тошкент Молия институти - 2003

КИРИШ

Мустақиллик йилларда Ўзбекистон олдингидан тубдан фарқ қилувчи янги иқтисодий муносабатларга асосланган иқтисодий ривожланишнинг навбатдаги босқичларига ўтиб бормоқда. Бозор иқтисоди асосида товар-пул муносабатлари ётади. Товар-пул муносабатлари – товар ишлаб чиқариш, товарларнинг айирбошлаш ва пул муомаласига хос муносабатларни ифода қилади. Бозор иқтисоди эркин товар-пул муносабатларга асосланган иқтисодий монополияни инкор қилувчи, ижтимоий тараққиётга, аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш йўналишига эга бўлган ва бошқарилиб бориладиган иқтисоддир.

Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётида бозор муносабатларини қарор топтириш долзарб тадбирлардан бўлган пул, кредит ва банклар тизимида ҳам чуқур ўзгаришларни амалга оширишни тақозо қилади. Бозор муносабатларига ўтиш иқтисодий категория сифатида пулнинг, кредитнинг, фоиз, солиқ ва бошқа категорияларнинг моҳияти ва аҳамиятига бошқача ёндашиш зарурлигини тақозо қилади.

Бозор муносабатларига ўтиш шароитида банк-молия тизимининг аҳамияти тубдан ўзгармоқда. Бозор муносабатларини бошқариш соҳасида давлат томонидан олиб бориладиган барча ишларнинг оғирлик маркази ана шу тизимларга кўчди.

Шу сабабли, банк тизимини такомиллаштириш, банкларнинг мустақиллигини ва пул муомаласидаги аҳвол учун жавобгарлигини ошириш, пул-кредит муносабатларини тартибга солиш, сўмнинг барқарорлиги ва юксак нуфузини таъминлаш соҳасидаги муаммоларни ўрганиш, шунингдек, тегишли илмий хулосалар чиқариш ва тавсияларни ишлаб чиқиш ўта долзарб масалалардан ҳисобланади.

Бугунги кунда қуйидаги саволлар илмий нуқтаи назардан жавобларини кутмоқда:

- нақд пул ва кредит эмиссиясининг ўсишига сабаб нима?
- аҳоли қўлидаги пулнинг ҳаракатсиз туриб қолишига қандай қилиб йўл қўймаслик мумкин?
- маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ўсишини таъминламаган корхона (фирма) уларга кредит берилишига йўл қўймаслик учун қандай чора-тадбирлар ишлаб чиқиш лозим?
- миллий валюта курсини алмашуви ва барқарорлашувини таъминлаш учун қандай тадбирлар амалга оширилиши керак?
- инфляцияни олдини олиш ва уни пасайтириш омиллари нималардан иборат?

Бозор муносабатларини талаб даражасида ташкил қилиш, ишлаб чиқаришни ривожлантириш, кенгайтириш ва шу асосида иқтисодий тараққиётга эришиш кредитдан фойдаланишни, банклар фаолиятини самарадорлигини оширишни, кредитдан фойдаланишда салбий ҳолларнинг олдини олишни тақозо қилади. Ёозирги вақтда тижорат банклари томонидан бериладиган кредитларнинг салмоғи ва сифати соҳасида анча муаммолар мавжуд.

Ёар бир жамиятда банк тизими унинг иқтисодий тизимининг муҳим ва ажралмас таркибий қисми ҳисобланади. Тарихан товар ишлаб чиқариш ва муомала жараёнининг ривожланиши банкларнинг ривожланиши билан ўзаро боғлиқ ҳолда тараққий қилиб борган. Банклар хўжаликларга кредит бера туриб, корхона, ташкилотлар ўртасида ҳисоб-китобларни ўткази бориб, капитал ҳаракатида воситачи сифатида майдонга чиқади. Бозор иқтисодиёти шароитида банк тизимида катта таркибий ўзгаришлар юзага келди ва банкларнинг таркиби ва улар бажарадиган функциялар ва уларга юкланган вазифаларнинг моҳияти ва сифати ўзгариб бормоқда. Банклар маъмурий-буйруқбозлик тизимида ишлашдан янги - бозор муносабатлари шароитида ишлашга ўтди. Бозор муносабатлари шароитида ишлаш банклардан янги хизмат турларини тадбиқ қилиш, мижозларни қизиқишларини ҳисобга олиш, уларга хизмат кўрсатишнинг янги усулларини жорий қилиш, янги кредит воситаларини банк

фаолиятида қўллаш, турли хил кредит институтларининг барпо қилиниши билан боғлиқ жараёнларни юзага келишига олиб келди.

Бозор иқтисоди шароитида банкларнинг ўрни ҳамда фаолиятини муҳимлиги, пул, кредит ва банк тизимининг такомиллашиб бориши, шу соҳада малакали кадрлар тайёрлашни ва мавжуд муаммолар ечимини тақозо қилади.

Мазкур дарслик “Пул, кредит ва банклар” курсининг ўқув дастури асосида яратилган бўлиб, ушбу йўналиш соҳаларига тааллуқли бўлган мавзуларни ўз ичига олади. Бу дарсликда бозор иқтисоди нуқтаи-назаридан иқтисодий категориялар ва уларга тааллуқли бўлган масалалар кўриб чиқилди. Бу курс иқтисодий фанларни аниқ мустақил йўналишларидан бўлиб, ишлаб чиқариш муносабатларининг махсус бўлими – пул, кредит, банклар биржалар билан боғлиқ соҳалардаги иқтисодий муносабатларнинг ифодасини ўзида акс эттиради. Дарслик умумиқтисодий назария таълимотлари, хорижий олимларнинг тадқиқотларини эътиборга олган ҳолда тадқиқот қилиш асосида яратилган.

Дарсликда бозор иқтисодиёти шароитида пул муомаласи ва кредитнинг ривожланиш қонуниятлари, асосий тамойиллари, банклар ва банк операцияларининг олиб борилиши ва валюта тизимини ривожланиш босқичлари каби масалалар ўз ифодасини топган.

Мазкур дарслик, аввало, иқтисодиёт олий ўқув юртлари талабалари, илмий ходимлар, аспирантлар, тижорат банклари ва Марказий банк ходимлари, молия ташкилотлари ходимлари ва шу соҳа билан қизиқувчилар учун мўлжалланган.

I БОБ. ПУЛНИНГ ЗАРУРЛИГИ ВА МОЎИЯТИ

1-§. Товар ишлаб чиқариш ва пулнинг зарурлиги

Ёар бир иқтисодий категория амал қилувчи мамлакат ривожланишининг асосий дастағларидан бири пул бўлиб, бозор иқтисодига ўтиш ва унда иш юритишда унинг роли ва аҳамияти яна ошиб боради. Дарҳақиқат, пул - «бозор тили» деб бекорга айтилмаган. Ёар бир иқтисодий ахборот, товарлар ва хизматлар баҳоси, тўловлар, даромадлар ва харажатлар, молиявий талаблар ва мажбуриятлар, иқтисодий алоқалар макро ва микро даражаларда фақат пулда ифода қилинади.

Бозор иқтисодига ўтиш шароитида пулни аҳамиятининг ошиши шундаки, жамиятимизда мавжуд ҳуқуқий ва жисмоний шахслар фаолияти ва уларнинг натижаси -даромади пул билан боғлиқ. Шунинг учун ҳам пул барча иқтисодий ривожланиш поғоналарида одамларни ўзига жалб қилиб келган.

Австралиялик иқтисодчи олим К. Менгернинг фикрича Аристотел ва Платондан бошлаб XX асрнинг бошигача пул тўғрисида жаҳонда беш-олти мингдан ортиқ махсус ишлар чоп қилинган. Агар биз ҳозирги кунда пул тўғрисида ёзилган ва чоп қилинган адабиётлар сони бир неча марта ошиб кетган десак муболаға бўлмаса керак. Тадқиқотлар шунчалик кўп бўлишига қарамадан пул ва унинг хусусиятлари, ҳар бир тизимда ишлатилиши, роли, иқтисодга таъсири, нега алоҳида олинган индивидумлар қўлида пулнинг кўпайиши уларнинг бойлигининг кўпайишига олиб келади-ю, жамият миқёсида муомаладаги пул массасининг кўпайиши жамият бойлиги ортиб боришига салбий таъсир кўрсатади деган саволларга ҳали тўлиқ жавоб берилган эмас.

Пул ва унинг вазифалари тўғрисида мавжуд хорижий мамлакатлар иқтисодчиларнинг қўлланмаларини олиб қарайдиган бўлсак, пулнинг келиб чиқиши тўғрисида икки хил ғоя мавжудлигини кўришимиз мумкин. Булар рационалистик ва эволюцион ғоялардир.

Рационалистик қарашнинг асосчиларидан бири Аристотель бўлиб, у пул келиб чиқишининг асосини ўзаро бир-бирига тенг қийматни ҳаракатга келтирувчи бирор бир махсус «қурол», кишилар орасида ўзаро келишув натижасида қабул қилинган шартли birlikнинг топилиши айирбошлаш жараёнининг бўлишига олиб келган дейди. Ўзаро товарларни алмаштиришга пул қатнашмаганда товарни сотиш жараёни товарни сотиб олиш жараёни сифатида юзага келган. Товарлар ўртасидаги пропорция тасодифан, масалан, сотилиши керак бўлган маҳсулотга талаб қай даражада ва унинг миқдорининг кам кўплигига боғлиқ ҳолда ўрнатилган. Кейинчалик шу товарлар ичидан умумий эквивалент ролини ўйновчи баъзи товарлар ажралиб чиқди. Жамиятнинг ривожланиши муомалага металлларнинг кириб келишига олиб келади.

Ривожланишнинг биринчи босқичларда булар мис, бронза, темир бўлиб алмашинув Т-П-Т шаклида олиб борилган. XVIII асрларнинг охиригача пул томонлар ўртасидаги шартнома воситаси деб қараб келинган. Ёозирги вақтда ҳам баъзи чет эл олимлари, масалан, Поль Самуэльсон пулни сунъий социал шартлашиш белгиси¹ деб изоҳланган. Бошқа америкалик олим Жон Гелбрейт қимматбаҳо металлларнинг пул вазифасини бажариши бу кишилар ўртасидаги келишувнинг маҳсулидир деб уқтирмоқда.

Узоқ йиллар давомида собиқ СССРда пул ва пул муомаласи соҳасидаги тадқиқотлар К.Маркснинг таълимоти асосида олиб борилган. Пулнинг келиб чиқишини тадқиқот қилишда, у А. Смит, Д. Рикардоларнинг тадқиқотларига асосланган ҳолда пулнинг моҳиятини очиб беришга ҳаракат қилган. Пулнинг ўзи ҳам товар эканлигини, пулнинг келиб чиқиши босқич

¹ Самуэльсон П. Экономика, М.:1964, - 64 б.

ларини изоҳлаб бера олди. У олтин ва кумуш қазиб олиш ва ишлатиш учун маълум меҳнат сарфланади, шу меҳнат олтин ва кумушда гавдаланган ҳолда, бошқа товарларнинг қийматини ўлчашнинг асоси бўлиб хизмат қилади деб кўрсатган. Ёозирги вақтда юқоридагига ўхшаган реал пуллар ўрнига ўз қийматига эга бўлмаган қоғоз ва кредит пуллар муомалада ишлатилмоқда. Шунинг учун, қоғоз ва кредит пуллар, пул келиб чиқиши тўғрисидаги рационалистик концепциянинг тўғридан-тўғри исботи бўла олмайди. Қоғоз пуллар юзага келгунча жамият бир неча ривожланиш босқичларини босиб ўтган.

Пулнинг келиб чиқиш тарихи пулнинг эволюцион назарияси билан кўпроқ боғлиқ. Товар муомаласининг эволюцион ривожланиш жараёнида умумий эквивалент шаклини ҳар хил товарлар ўйнаган. Ёар бир жамоа ўз товарини эквивалент сифатида ўртага қўйган. Лекин жамият таррақиёти шу товарлар ичидан икки гуруҳ товарларнинг ажралиб чиқишига олиб келди. Булар: биринчи эҳтиёж учун зарур бўлган товарлар ва зебу-зийнат товарларидир.

Ишлаб чиқаришнинг ривожланиши натижасида деҳқончилик ва чорвачиликдаги меҳнат тақсимоти, товар турларининг кўпайиши алмашинув жараёнининг яна ривожланишини тақозо қилди. Алмашув жараёнида товар эгалари ўзаро мулоқотда бўлиб, товарнинг эгаси ўз маҳсулотини (мулкни) баҳолаган. Шу баҳолаш жараёни бирор ўлчов бирлиги бўлишини тақозо қилган.

2-§. Пулнинг моҳияти ва унинг хусусиятлари

К. Маркс пулни пул - бу товарларнинг товари деб ифодаланган ва унинг қўйидаги хусусиятларини изоҳлаб берган. Биринчидан, пулнинг истеъмол қийматида бошқа товарларнинг қиймати ўз ифодасини топади. Иккинчидан, пулда ифодаланадиган аниқ меҳнатнинг асосини абстракт меҳнат ташкил қилади. Учинчидан, пулда ифодаланувчи хусусий меҳнат ижтимоий меҳнат сифатида намоён бўлади.

Шунга асосланган ҳолда пул ҳам товар, лекин бошқа товарлардан фарқ қилувчи хусусиятларга эга бўлган, махсус товардир деган хулосага келиш мумкин. Унинг махсус товар сифатида хусусияти шундаки, у барча товарларнинг қийматини ўзига ифода қилувчи, умумий эквивалент ҳисобланади.

Умумий эквивалент ролини узоқ йиллар давомида олтин бажариб келган бўлса-да, товар хўжалигининг ва пул муомаласининг ривожланиши коғоз пуллар, бошқа кредит воситалари, юзага келишига, кредит ва пул маблағларининг банкда бир сўтдан иккинчи сўтга ўтказилиши каби жараёнлар бўлишига олиб келган.

Пул қандай шаклда бўлишидан қатъий назар - у пул бўлиб қолади. Юқоридаларга асосланган ҳолда пулнинг моҳиятини қўйидагича таърифлашимиз мумкин. Пул - бу махсус товар, умумий эквивалент бўлиб, абстракт меҳнат харажатларини ўзида акс эттиради ва товар хўжалигидаги ижтимоий ишлаб чиқариш муносабатларини ифодалайди.

Бу таъриф пулнинг барча хусусиятларини ўзида тўлиқ ифодалайди деб айтишимиз мумкин. Булар, биринчидан; пулнинг бошқа товарлардан ажралиб турувчи махсус товарлиги; иккинчидан - пул бу умумий эквивалент - ягона товар бўлиб, қолган товарларнинг қийматини ўзида ифода қилиши, (бошқа хоҳлаган бир товар бу хусусиятга эга бўла олмайди); учинчидан, пулнинг эквивалент сифатида товарни яратишга кетган меҳнат ва бошқа харажатларини ўзида ифода қилиши; тўртинчидан, пулнинг ҳар бир иқтисодий тизимда, товар

ишлаб чиқаришда кишилар ўртасида юзага келадиган иқтисодий муносабатларини ифода қилиши ва бошқалардир.

Пул тўғрисидаги эволюцион назария унинг ўлчов бирлиги ва муомала воситаси эканлигини очиқ беради.

Чет эл иқтисодчилари пулнинг иқтисодий категория сифатида моҳияти ва зарурлигига кам эътибор беришган. 1857 йилларда таниқли инглиз иқтисодчи У. Джевонс Иқтисодий фанлар учун пул масаласи - бу геометриядаги айлана квадратурасига тенг демакдир деган экан. Шунинг учун чет эл иқтисодчилари бу бобни четлаб ўтишган. 50 - йиллардаги дарсликларнинг авторлари пулнинг моҳиятидан кўра унинг иқтисодга, ишлаб чиқариш ва бандлик, моддий ресурслар ва улардан фойдаланишга таъсирини ўрганиш муҳимроқдир деб таъкидлашган ва кўп чет эл олимлари шу йўналишда иш олиб боришган. Ёозирги вақтда пул тўғрисида бизда мавжуд чет эл адабиётларида кўрилган масалалар бу фикримизнинг исботи бўлиши мумкин. Ёақиқатда ҳам бозор иқтисодига ўтиш шароитида пулнинг зарурлиги, моҳиятини тадқиқот қилишдан кўра, пулнинг иқтисодга, ишлаб чиқаришга, бандликка таъсирини тадқиқот қилиш жамиятимиз учун аҳамиятлироқ деб ўйлаймиз.

Пулнинг турлари.

Пул ўзининг эволюцияси жараёнида металл (олтин, кумуш, мис), қоғоз, кредит пуллар шаклида ишлатилиб келган. Қийматни ўзида ифодалашига қараб пуллар икки турга бўлинади:

-ҳақиқий пуллар;

-ҳақиқий пул издошлари - қиймат белгилари

Ёақиқий пуллар номинал қийматини ўзида ифодаловчи, реал қийматга эга бўлган металл пуллар бўлиб, улар ҳар хил шаклларда чиқарилган ва кейинчалик амалиётда қулай бўлган айлана (шу шаклда металл емирилиши кам бўлади) шаклда чиқарилган. Тарихий маълумотларга кўра, биринчи тангалар бундан 26 аср олдин Лидия ва Хитойда, VII асрларда ҳозирги Марказий Осиё давлатларида, IX-X асрларда Киев русида зарб қилинган. XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг бошларида тангалар асосан олтиндан зарб қилинган,

кейинчалик олтин ва бошқа қимматбаҳо металлларни қазиб чиқариш қийинлашуви, ишлаб чиқаришнинг ривожланиши ва тўлов , муомала воситасига бўлган эҳтиёжнинг ошиши натижасида муомалага қиймат белгиларини киритиш зарур бўлиб қолди. Олтин ва кумуш муомаладан йўқола борди.

Қоғоз пуллар. Пулнинг бу тури ҳақиқий пулларнинг вакили бўлиб, пулнинг муомала функцияси ривожланиши натижасида юзага келган.

Қоғоз пуллар юзага келишининг қуйидаги босқичларини келтириш мумкин.

1 босқич - тангаларнинг узок вақт муомалада бўлиши, қўлдан-қўлга ўтиш натижасида емирилиши;

2 босқич - танганинг металл таркибининг бузилиши. Давлат томонида онгли равишда давлат хазинасига тушумни ошириш мақсадида тангаларнинг металл (олтин, кумуш) миқдорининг камайтирилиши;

Бу босқичда танга таркибининг бузилишига олтин, кумуш ва бошқа қимматбаҳо металлларни қазиб чиқаришининг қийинлиги, уларнинг захираларининг камлиги ҳам сабаб бўлган.

3 босқич - давлат томонидан эмиссион даромад олиш мақсадида хазина билетларининг чиқарилиши.

Биринчи қоғоз пуллар XII асрда Хитойда чиқарилган деб кўрсатилади адабиётларда. Лекин, тарихий маълумотларга асосан 700 йилларда кумуш тангалар чиқарилгунга қадар, Бухоро давлатида қоғоз материаллардан пул сифатида фойдаланилган экан.

Қоғоз пуллар Америка ва Европада XVII- XVIII асрларда , Россияда 1769 йилда чиқарилган.

Қоғоз пуллар деб ҳуқумат томонидан бюджет тахчилигини қоплаш учун чиқарилган, металл пуллар алмаштирилмайдиган, лекин давлат томонидан маълум курси ўрнатилган пул белгиларига айтилади.

Тўла олтин ва кумушдан бўлмаган тангалар муомалада пул сифатида ишлатилсада, уларнинг номинал миқдори реал миқдоридан фарқ қилган.

Шундай бўлса ҳам бу тангалар маълум миқдордаги металлни ифодалаган. Қоғоз пуллар бўлса, муомалага чиқарилган вақтда ва кейин ҳам узоқ йиллар давомида маълум бир миқдордаги олтинни ўзида ифода қилган. Аммо биз биламизки, бирор давлатнинг пулида металлнинг зардаси ҳам бўлмаган, яъни улар қийматни белгилаб берган холос.

Қоғоз пулларнинг эмитенти бўлиб, ёки давлат хазинаси ёки эмиссион банк ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасида муомалага пул белгиларини Ўзбекистон Республикаси Марказий банки чиқаради. Қоғоз пуллар-нинг табиати, уларнинг инфляцияга мойиллигини кўрсатади. Қоғоз пулларни муомалага чиқаришда пул муомаласи қонуни талабларини эътиборга олиш керак. Лекин, амалиётда ҳар доим ҳам шу талаблар эътиборга олинавермайди. Пул муомалага товар айланиши эҳтиёжини қоплаш учунгина чиқарилиши керак. Ёақиқатда пул юқоридагидан ташқари бюджет тақчиллигини, давлатнинг бошқа харажатларини қоплаш учун ҳам чиқарилади, яъни эмиссия миқдори товарооборот билан чекланмасдан давлатнинг молиявий ресурсларга бўлган талабларига боғлиқ бўлади. Бу албатта, муомаладаги пул массасининг ўзгариб туришига, аксарият ҳолларда унинг муомалага керагидан ортиқча чиқиб кетишига олиб келади. Натижада пулнинг барқарор-лигига путур етади, унинг қадри тушади, халқнинг давлатга бўлган ишончи пасаяди, тўлов балансининг барқарорлиги йўқолади, (пассив қолдиқ ҳажми ортади) миллий валютанинг курси тушади ва ҳ. қ.

Кредит пуллар.

Ишлаб чиқариш ва товарооборотнинг ривожланиши, металл пулларнинг етишмаслиги кредит муносабатларнинг ривожланишига олиб келади. Товар ва тўлов оборотининг эҳтиёжини қоплаш мақсадида муомалага олтин, кумуш тангалар билан бир қаторда кредит воситалари: чек, вексель, банкноталар чиқарилган.

Кредит пуллар деб кредит муносабатлар асосида юзага келувчи, тўлов воситасини бажарувчи қиймат белгиларига айтилади.

Кредит пуллар ўзининг мустақил қийматига эга эмас, чунки уларни яратиш учун абстракт зарурий меҳнат сарфланмайди. Кредит пуллар қоғоз пуллардан фарқ қилиб улар бир вақтнинг ўзида қийматни ифодалайди ва у кредит ҳужжат бўлиб, кредитор ва қарз олувчи ўртасидаги иқтисодий муносабатни акс эттиради. Кредит пулларнинг асосий турларидан бири вексель ҳисобланади.

Вексель - бу қарздорнинг (оддий вексель) ёки кредиторнинг (ўтказма вексель - тратта) кўрсатилган суммани, кўрсатилган вақтда, жойда тўлаш тўғрисидаги ёзма мажбурияти ҳисобланади.

Тижорат векселларнинг оддий ва ўтказма турлари мавжуд. Ундан ташқари, маълум суммани қарзга бериш билан боғлиқ бўлган молиявий векселлар мавжуд. Молиявий векселнинг бир тури хазина векселлари бўлиб, уларда давлат қарздор сифатида иштирок қилади.

Яна векселларнинг ўртоқлик, бронза вексель турлари мавжуд.

Банкнота - кредит пулларнинг етакчи вакилларидадан бўлиб, Марказий банк томонидан, векселларни ҳисобга олиш йўли билан чиқарилади.

Ўтмишда банкнота муддатсиз мажбурият бўлиб, хоҳлаган вақтда уни банкка топшириб, ўрнига унда кўрсатилган суммага олтин ёки кумуш олиш мумкин бўлган.

Вексель банкнотадан қўйидаги хусусиятлари билан фарқ қилади:

-вексель маълум муддатни ўзида ифодалайди (3-6 ой муддатга эга бўлган вексель), банкнота маълум муддат билан чегараланмайди.

-вексель бўйича векселни берган томон уни тўлашни кафолатласа, банкнотада уни тўлашни давлат (давлат банки) кафолатлайди.

Банкнота қоғоз пуллардан қўйидагилар билан фарқ қилади.

-келиб чиқиш бўйича - қоғоз пуллар асосан муомала воситаси функциясини бажариш асосида, банкноталар тўлов воситаси функцияси асосида келиб чиққан:.

-алмашинуви бўйича, банкноталар олдин олтин ва кумушга алмаштирилган, қоғоз пуллар эса металларга ҳеч қачон алмаштирилмаган;

-эмиссия қилиниши бўйича, қоғоз пулларнинг банкноталардан фарқи бўлган (ҳазина билетларини Молия вазирлиги, банкноталарни Марказий банк чиқарган) ва ҳ. к

Ёозирги замон банкноталари, албатта, олтинга алмашилмайди. Лекин улар қуйидаги йўллар билан пул муомаласига келиб тушади.

-хўжаликларни банк томонидан кредитлаш орқали берилган кредитларнинг бир қисми муомалага кириб келади.

-давлатни кредитлаш. Яъни банкноталар давлатнинг қарз мажбурияти сифатида муомалага чиқади.

-актив тўлов балансига эга бўлган давлатларда расмий валюта резервларнинг ўсиши орқали ва бошқалар.

Чек - вексель ва банкнотадан кейин пайдо бўлган кредит воситаси ҳисобланиб, тўловчининг ўз банкига унинг счётидан маблағни олувчининг счётига ўтказиб қўйиш тўғрисидаги буйруғидир.

Биринчи чеклар тахминан 1683 йилларда Англияда қўлланила бошлаган. Чекнинг қуйидаги турлари мавжуд.

- исми ёзилган чек - бу чек бир киши номига ёзилади ва уни бошқага бериш мумкин эмас.

- ордерли чек - бир киши номига ёзилган ва уни индоссамент бўйича бошқа шахсга бериш мумкин.

- кўрсатилганда тўланиш лозим бўлган чек.

-ҳисоб чеки - нақд пулсиз ҳисоб-китобларда қўлланиладиган чек.

- акцептланган чек - банк чекни тўлаш бўйича розилик беради ва бошқалар.

Чек ёрдамида банкдан нақд пул олиш мумкин у билан тўловларни ва бошқа ҳисоб-китобларни амалга ошириш мумкин.

Ёозирги вақтда кредит пулларнинг замонавий турлари электрон пуллар ва кредит карточкалардан фойдаланилмоқда.

Банклар фаолиятида ЭЁМ лардан фойдаланиш, электрон пуллар ёрдамида қарзларни тўлашни тезлаштиради. АҚШ да пул маблағларини электрон

ўтказиш тизими - EFTS (Electronic Funds Transfeht Systeem) оборотнинг самарали бўлишини таъминламоқда.

Ёозирги замон амалиётида қўлланилаётган кредит карточкалар нақд пуллар ўрнига ҳисоб-китобларни олиб бориш учун чиқарилган бўлиб, улар жуда қулай ва афзалликларга эга. Кредит карточка бўйича барча турдаги чакана савдо учун ва хизматлар учун тўлаш мумкин. Ёозирги вақтда кредит карточкаларнинг банк, савдо хизматларни тўлаш учун мўлжалланган..

Таянч сўзлар

товар;	бартер;	пулнинг моҳияти;	
олтин;	пул;		банкнота; металл
қиймат;		пул;	
умумий эквивалент;		пуллар;	қоғоз
алмашув тенглиги;		пуллар;	кредит
баҳо;		пуллар;	ҳақиқий
баҳолар масштаби;		пуллар.	
пул қиймати;			

Ўз билимини текшириш бўйича саволлар

1. Пул ўзига хос товар сифатида қандай ажралиб чиққан?
2. Пулнинг моҳияти деганда нимани тушунасиз?
3. Пулни харид қобилияти деганда нимани тушунасиз?
4. Пул товар қийматининг умумий эквиваленти сифатида.
5. Пулнинг ўзига хос хусусиятлари.
6. Бозор иқтисодиёти шароитида пулнинг роли.

II БОБ. ПУЛНИНГ ФУНЦИЯЛАРИ ВА РОЛИ

1-§. Пулнинг функциялари ва уларга тавсиф

Ёар бир иқтисодий категорияларнинг амал қилиши, иқтисодий муносабатларнинг маъсули сифатида намоён бўлиши, унинг зиммасига маълум вазифаларни юклайди. Пул иқтисодий муносабатларни ўзида акс эттира туриб, маълум функцияларни бажаради.

Пулнинг моҳияти унинг бажарадиган функцияларида янада яққолроқ намоён бўлади.

Пулнинг функцияси тўғрисидаги савол бир вақтнинг ўзида ҳам қийин ва ҳам жуда осон саволдек туюлади.

Бу саволнинг соддалиги шундаки, пулнинг функциялари реал ҳаётга яқин ва иқтисодий амалиётдаги мавжуд жараёнларни ўзида ифодалайди.

Қийинлиги шундаки, пулнинг функциялари, уларнинг моҳияти иқтисодчилар томонидан ҳар хил талқин қилинади. Иқтисодий адабиётларда пулнинг турли хил функцияларини учратиш мумкин.

Биз пулни иқтисодий категория деб қараб, иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатларда кенг тарқалган функцияларини таҳлил қилиб, пул асосий тўрт функцияни бажаради деган фикрни таъкидламоқчимиз. Булар: қиймат ўлчови, муомала воситаси, тўлов воситаси ва жамғарма воситаси функциялари.

Пул қиймат ўлчови сифатида. Пулнинг биринчи функцияси унинг қиймат ўлчовилигидир, яъни пул барча товарларнинг қийматини ўлчайди, уларнинг баҳосини аниқлашда воситачи бўлиб хизмат қилади.

Қиймат ўлчови функциясида пул, товар ишлаб чиқаришга сарфланган ижтимоий меҳнатни ифодалайди ва шу меҳнат асосида товарнинг қийматини белгилайди. Пулнинг бу функциясида нақд пуллар эмас ўйловдаги пуллар иштирок қилади. Масалан, биз савдо дўконига кириб, бирон товарни баҳосини кўриб, баҳо шу товарга арзийдиган баҳоми, ёки товарга баҳо юқори, ёки паст

қўйилганми - шу тўғрисида ўзимизнинг хулосамизга эга бўлишимиз мумкин. Мана шу бизнинг хулосамиз асосида пулнинг қиймат ўлчови функцияси ётади.

Пулнинг қиймат ўлчови функциясида бир товарнинг қиймати иккинчи бир товар қиймати орқали ифода қилинади. Агар тарихан олиб қарайдиган бўлсак, бу вазифани ўз қийматига эга бўлган товар-олтин ёки олтинни ўзида ифодалайдиган пул бирликлари бажариб келган.

Пулнинг қиймат ўлчови функцияси қиймат қонунига асосланиб аниқланади.

Пулнинг қиймат ўлчови функцияси баҳолар масштабини ўрнатишни талаб қилади.

Баҳолар масштаби ҳуқуқий характерга эга бўлиб, у давлат томонидан ўрнатилади ва товар қийматига асосланган ҳолда унинг баҳосини ифодалайди. Баҳолар масштаби орқали, фикран намойиш қилинган товар баҳоси давлат баҳоси ёки бозор баҳосига айланади ва миллий пул бирлигида ифодаланади.

80 - йиллар охиригача баҳолар масштаби деб, давлат томонидан тасдиқланган, товар қийматини ўлчаш ва баҳолар белгилаш учун киритилган, маълум олтин миқдорини ўзига ифодалаган пул бирлигига айтилган. Қарийб 30 йил давомида 1961 йилдан бошлаб Собиқ СССРда баҳолар масштаби қилиб 1 рубль қабул қилинган ва у 0,987412 грамм олтинга тенглаштирилган эди. 80 йилларнинг охирига келиб иттифоқда пул бирлигини олтинга тенглаш ғояси ўз кучини йўқотди. Ваҳоланки, бошқа кўпгина мамлакатлар амалиёти бу тенглаштириш 70 - йиллардан бошлаб эътиборга олинмади. Ривожланган иқтисодга эга бўлган мамлакатларда валютани олтинга тенглаштириш ҳал қилувчи дастаг эмаслигини уларнинг иқтисодий ва социал тараққиёти исботлаб берди.

60 - йилларда янги пул тизими вужудга келганда, пул ислоҳоти ўтказилганда, девольвация ёки револьвацияда давлат қонуний равишда баҳолар масштабини, пул бирлигининг олтин миқдорини баҳоларни белгилаш учун ўрнатиб берган. Пул бирлиги маълум миқдор олтинга тенглаштирилган бўлсада, муомалага чиқарилган пул birlikлари ҳеч қачон олтинга

алмаштирилган эмас. Шунинг таъкидлаш керакки, ҳозирги вақтда жаҳондаги бирор мамлакат ўз пулини олтинга алмаштирамайди. Баъзи мамлакатлар пул бирлигини олтинга тенглаштиради, пул бирлигига тўғри келиши мумкин деб белгиланган олтин миқдорини муомаладаги пул бирлигига алмаштириб бермайди. Шунинг учун бу тенглаштириш ўзининг иқтисодий моҳияти ва кучини йўқотганлиги аниқ. Чунки олтин оддий товарга айланди ва унинг қиймати ҳам пулда ифоланадиган бўлди. Пулнинг функциялари олтиндан ажралди, ўзгарувчан валюта курслари жорий қилинди.

Ёозирги вақтда баҳолар масштаби талаб ва тақлиф таъсирида ташкил топади ва баҳо орқали товарлар қийматини ўлчашга хизмат қилади. Шунинг таъкидлаш керакки, пул ёрдамида товарлар тенглаштирилади. Иккала томон учун ҳам тенглаштиришнинг асоси бўлиб абстракт меҳнат ҳисобланади.

Товар қийматининг пулда ифодаланиши баҳо дейилади. Баҳо - бу идеал шаклда онгимиздаги қиймат ўлчови. Қиймат ўлчови вазифасини фикран ифода қиладиган пулимиз бажаради, баҳо эса тўла-тўқис реал моддий бойликларнинг қийматини ифода қилади.

Қиймат шаклига эга бўлган товар, баҳога ҳам эга бўлади. Пул ўзи ўз баҳосига эга эмас, унинг қиймати ўзи билан аниқланиши мумкин эмас. Баҳо ўрнига пул, сотиб олиш қобилиятига эга. Пулнинг сотиб олиш қобилияти деганда пул бирлигига тўғри келувчи товарлар ва хизматлар миқдори тушунилади. Агар пул бирлигига тўғри келувчи товарлар миқдори (сони) қанча кўп бўлса, пулнинг сотиб олиш қобилияти ҳам шунча юқори бўлади ва аксинча.

Муомала воситаси функцияси. Муомала воситаси функциясида пул ёрдамида товар ўзининг пул қийматига айирбош қилинади. Бу функцияни бажариш учун нақд пул бўлиши лозим. Бу функция ёрдамида товарларни бири-бирига айирбошлаш-бартер усулига чек қўйилади. Тарихий тараққиёт кўрсатадики, жамият ривожланишининг илк босқичларида бартер қилишлар меҳнат маҳсулини айирбош қилишининг ягона йўли бўлган. Бартернинг ноқулайлиги шундан иборат бўлганки, А товар эгаси, Б товарни сотиб олиш учун, нафақат Б товар ишлаб чиқарувчини, балки Б товар эгасига зарур бўлган

товарни ҳам топа олиши керак эди. Бу жуда қийин жараён бўлиб, юзлаб товарларни муомалага жалб қилган ҳолда кўзлаган мақсадга эришиш мумкин бўлган. Олтиннинг пул сифатида ишлатила бошлаши натижасида бартер усули товар айирбошлашнинг усули сифати ўз аҳамиятини йўқотди. Лекин, шуни таъкидлаш керакки, бартер усули ҳозирги кунда ҳам баъзи ҳолларда жаҳон амалиётида қўлланилиб келмоқда.

Товар дефицити, инфляция суръатларининг ошиб кетиши, мамлакатда сиёсий ва иқтисодий барқарорликнинг йўқлиги шароитида бартер бўйича товарлар ҳаракатини амалга ошириш томонлар учун қулай ҳисобланади.

Пулнинг муомала воситаси функциясида товар қўлдан қўлга ўтади ва муомаладан четлашади, яъни истеъмолчи эгалигига ўтади. Пул ва товарнинг ҳаракати (Т-П-Т) қисқа вақт ичида тугалланади.

Қийматнинг доимо бир шаклдан иккинчи шаклга (товар-пул ва пул-товар) ўтиб туриши пулнинг муомала воситаси функциясининг асосини ташкил қилади.

Шунинг учун ҳам бу функцияни бажаришда нақд пул бўлиши, у барқарор, сифати юқори бўлиши керак.

Ўзбекистонда муомала воситаси функциясини Марказий банк томонидан чиқарилган қоғоз пуллар ва металл тангалар бажаради. Муомалага чиқариладиган нақд пуллар миқдори савдо-сотик ҳажмига, иш ҳақи тўлашнинг вақтига, аҳолининг банкдан қарзга маблағлар олиш имкониятига ва бошқалар омилларга боғлиқ. Савдо-сотик ҳажмининг кўплиги ва иш ҳақининг тез-тез тўлаб турилиши муомалага кўп пул чиқариш зарурлигидан, аҳолининг банкдан кўпроқ кредит олиш имкониятига эга эканлиги камроқ муомала воситаси керак эканлигидан далолат беради. Шунини айтиш керакки, ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш, натурал хўжалик, кичик корхона, фермер хўжаликларининг кўпайиши муомала воситасига бўлган талабни камайтиради.

Пулнинг муомала воситаси сифатида ишлатилиши муомала харажатларининг бартер харажатларига нисбатан анча паст бўлишини таъминлайди. Пулнинг муомала воситаси функцияси унинг бошқа

функцияларидан ўзининг маълум хусусиятлари билан ажралиб туради. Муомала воситаси функциясининг хусусиятлари сифатида қўйидагиларни келтириш мумкин:

- бу функцияни реал, нақд пуллар бажаради;
- товар ва пул бир-бирига қарма қарши, бир траекторияга ҳаракат қилади;
- товар ва пул ҳаракати бир вақтда юзага келади;
- товар сотувчи ва товар сотиб олувчи ўртасидаги муносабат тугалланади ва томонлар товарга ёки пулга эга бўладилар;
- пул муомала воситаси бўлиши учун аввалом бор қиймат ўлчови бўлиши керак.

Пулнинг тўлов воситаси функцияси. Мавжуд чет эл итисодий адабиётларида ва кейинчалик,¹ Россия олимлари томонидан чоп қилинган адабиётларда пулнинг муомала воситаси функцияси унинг тўлов воситаси эканлигидан далолат беради деган чалқаш хулосаларни учратиш мумкин. Лекин, биз юқорида келтирилган муомала воситаси функциясининг хусусиятлари тўлов воситаси функциясига ҳам мос келади деб айта олмаймиз. Бу хусусиятлар пулнинг тулов воситаси функцияси муомала воситаси функциясидан тубдан фарқ қилишини кўрсатади.

Товарлар ҳар доим ҳам нақд пулга сотилавермайди. Товар сотувчи товарни сотиш учун муомалага олиб чиққан вақтда товарни сотиб олиш учун истеъмолчининг етарли нақд пули бўлмаслиги мумкин. Натижада товарни кредитга сотишга зарурат туғилади, яъни товарнинг пулини тўлаш муддати кечиктирилади. Товар кредитга сотилганда, пул товарнинг баҳосини аниқлашда қиймат ўлчови функциясини бажаради., лекин у муомалада воситаси бўла олмайди. Истеъмолчи сотиб олган товари учун унинг пулини тўлов муддати келгандан кейингина тўлайди. Бу ҳолда товар ва пулнинг ҳаракати бир троекторияда, бир вақтнинг ўзида, бир-бирига қарма-қарши тура олмайди.

Товар ҳаракати амалга ошгандан маълум вақт ўтгандан кейин пул ҳаракати содир бўлади. Тўлов воситаси функциясининг асосий хусусияти товар

¹ Кэмбелл Р., Макконел «Экономикс», М.: 1993 г. с. 264

ва пул ҳаракатининг бир вақтда амалга ошмаслиги, ҳаракатнинг бир томонламалиги ва ҳаракатда бўлинишлар мавжудлигидадир.

Пулнинг тўлов воситаси сифатида ишлатилиши нафақат товар кредитга сотилганда содир бўлади, балки барча жараёнларда товарлар ёки кўрсатилган хизматлар учун тўловлар ўша захотиёқ нақд пулда амалга оширилмаса, бундай иқтисодий муносабатлар пулнинг тўлов воситаси функцияси юзага келишидан далолат беради.

Тўлов воситасида сотувчи товарнинг пулини олгунча товар истеъмолчи ихтиёрига келиб тушади ва у ўз эҳтиёжини қондириш учун товардан тўла фойдаланиши мумкин.

Агар товар учун тўлов олдиндан (аванс) амалга ошириладиган бўлса, товар маълум вақтдан кейин истеъмолчи ихтиёрига тушиши мумкин. Демак, иккала ҳолда ҳам товар ва пул ҳаракати бир вақтнинг ўзида амалга ошмайди. Чунки, товар айланиши (Т-П-Т) узилади ва пул ҳаракати товар ҳаракатига нисбий равишда мустақил бўлади. Пулнинг бу ҳаракати тўлов деб айтилади ва бу ерда пул тўлов воситаси сифатида иштирок қилади. Пулнинг тўлов воситаси функцияси товар ишлаб чиқариш ва муомала ривожланишининг юқори босқичлари маъсули бўлиб, у пулнинг қиймат ўлчови ва муомала воситаси функцияларидан кейинроқ юзага келган деб хулоса қилиш мумкин.

Тўлов воситаси функциясининг яна бир хусусияти шундаки, сотувчи билан истеъмолчи ўртасидаги муносабат муомала воситасидагига ўхшаб қисқа муддатли бўлиб, тезда тугалланмайди. Тўлов воситаси функциясида истеъмолчи товарга эга бўлганидан кейин ҳам у билан мол сотувчи ўртасидаги муносабат узоқ вақт давом қилади. Бу муносабат - кредит муносабати ҳисобланади ва истеъмолчи - қарздор, сотувчи - кредитор сифатида иштирок қилади.

Баъзи иқтисодчиларимиз вексель асосида ўтказиладиган жараёнларини ҳам муомала воситаси функциясига киритишади. Бу бизнинг фикримизча тўғри эмас. Чунки вексель - маълум маблағни тўлаш тўғрисидаги кредит мажбурият, у қийматга эга эмас, демак айирбошлашнинг эквиваленти сифатида иштирок

қила олмайди. А сотувчи бир миллион сўмлик товарни Б истеъмолчининг векселига алмаштирди дейлик. Б бир млн. сўмлик товарга эга бўлди. А бўлса ўз қийматига эга бўлмаган, сотиб олиш қобилияти эмитент томонидан белгиланадиган векселга эга бўлади. Сотувчи А қачонки бир млн. сўмлик векселни сотсагина пул маблағига эга бўлиши мумкин. Шунга асосан биз вексель жараёнларини муомала воситасига киради деб тўлиқ ишонч билан уқтира олмаймиз. Бу жараёнлар кўпроқ тўлов воситаси функциясига тааллуқлидир. Пулнинг тўлов воситаси функцияси яна турли қарз ва мажбуриятларни тўлаганда:

- корхона, ташкилотлар ўртасида товар ва хизматлар учун тўлаганда;

- давлат бюджетига ва кредит тизимига тўловларни амалга оширганда (фойдадан тўланадиган тўловлар, кредит бўйича қарз ва фоизларни тўлаш ва бошқалар);

- ишчи хизматчиларига иш хақи тўлаш ва аҳолига бошқа тўловларни тўлаш (нафақа, стипендия ва бошқалар)да;

- бошқа ҳар хил қарз ва мажбуриятларни тўлаш (масалан, кредитга олинган учун тўлов, уй-жой, электроэнергия ва бошқа хизматлар учун тўловлар) да амалга оширилади.

Пулнинг тўлов воситаси функциясининг яна бир хусусияти шундаки, бу функцияда тўловлар нақд пуллик ёки нақд пулсиз шаклда амалга оширилиши мумкин. Бу хусусияти билан ҳам пулнинг тўлов воситаси функцияси муомала воситаси функциясидан фарқ қилади.

Пулнинг бу функцияси ёрдамида амалга ошириладиган нақд - пуллик ва на нақд пулсиз тўловлар биргаликда тўлов оборотининг вужудга келтиради.

Пулнинг тўлов воситаси функциясини биз иккинчи даражали деб қарашимиз мумкин эмас, чунки бу функциянинг бажарилмаслиги тўловларнинг ўз вақтида амалга ошмаслигига, бу эса ҳозирги кунда мавжуд муаммолар дебитор-кредитор қарзларнинг кўпайишига, кредит бўйича ва бошқа молиявий мажбуриятларнинг бажарилмаслигига, хўжалик жараёнларининг нормал боришига катта таъсир кўрсатиши мумкин.

Пул жамғарма воситаси. Пулнинг бу функцияси сотиш ва сотиб олиш жараёнига зарурат бўлмаган ҳолда юзага келади. Агар товар ишлаб чиқарувчи товарни сотгандан кейин узоқ вақт давомида бошқа товар сотиб олмаса пул муомала ва тўлов оборотидан четлашади. Йиғилган пуллар жамғарма воситаси функциясини бажаради. Товар ишлаб чиқариш ва муомала жараёни пулни жамғаришга имконият яратади. Жамғарма икки йўналишда юзага келиши мумкин. Мақсадли жамғариш ёки умуман жамғариш. Шунақа жамғармалар борки, аниқ бир мўлжал бўлмаган ҳолда йиғиб борилади, мақсадли жамғармада одамлар машина, асбоб-ускуна, уй жой сотиб олиш ёки бошқа маълум мақсадни амалга ошириш учун маблағ жамғарадилар.

Пулнинг жамғарма воситаси функцияси пулнинг пул оборотидан чиқиб кетишига олиб келади. Жамғармада пул пул оборотининг қайсидир каналларида туриб қолади ва натижада у мавжуд оборотдан ажралиб маълум вақтгача оборотга қайтиб тушмаслиги мумкин.

Пулнинг жамғарма ва бойлик тўлаш воситаси функцияси пул муомаласини стихияли равишда бошқариб боради. Товар ишлаб чиқариш ҳажмининг узлуксиз ўзгариб туриши, пул массасининг доимий ўзгариб туришига олиб келади. Қимматбаҳо металлар, буюмларнинг муомалага келиб-кешиб туриши, пул массасининг ҳажмини ушлаб туриши, пул муомаласи каналларида пул оқими кўпайиб кетишининг олдини олиши мумкин.

Пулнинг муомала воситасидан чиқиб жамғармага айланиши ва жамғарманинг муомала воситасига айланиши пул тизимини мувозанатда ушлаб турувчи зарурий шарт ҳисобланади.

Пулни жамғаришга ундайдиган омил-унинг махсус товар, умумий эквивалентлиги яъни, бошқа барча товарларга хоҳлаган вақтда алмаштириш мумкинлигидадир. Пулга сифат ва сон жиҳатдан ёндашиш мумкин. Чунки пулнинг сифати, сони бор. Пулнинг сифати чексиз бўлиши, яъни пулни зарур бўлганда хоҳлаган товарга айлантериш имконияти мумкинлигида ўлчанса, сон жиҳатдан, албатта, пул суммаси чекланган бўлиши мумкин, чунки унга чекланган миқдорда товар сотиб олиш мумкин. Демак, пулнинг сифат жиҳатдан

чекланганлиги билан сон жиҳатдан чекланмаганлиги ўртасида қарама-қаршилик бор. Мана шу қарама-қаршилик пулни жамғаришга, пул қанча кўп бўлса, уни янада кўпайтиришга интилишга олиб келади. Жамғарма функцияси пул муомаласида асосий бўлмаса-да, уни олиб боришда катта аҳамиятга эга.

Жамғариш, хазина тўплаш қийматнинг қотиб қолишига олиб келади. Хазина тўплаш воситаси ролини тарихан олтин, кейинчалик бошқа қимматбаҳо металллар, тошлар ўйнаб келган ва ҳозирги кунда ҳам шу товарлар бойлик (пул) сифатида жамғарилиб келинмоқда. Хазина сифатида олтин ёки бошқа қимматбаҳо металл, тошларнинг роли ривожланган мамлакатларда деярли юқори эмас, чунки мамлакат иқтисодий жиҳатдан барқарор бўлса, пулни бирор қиммат баҳо металлга қўйиб қотириб қўйгандан кўра, унга давлат ёки корпорацияларнинг қиммат баҳо қоғозларини сотиб олиб, улардан ҳар йили даромад кўрган анча қулай ҳисобланади.

Тадқиқотлар шуни кўрсатганки, 100 бизнесмендан фақат 4 таси ўз пулини тўғри жамғариб бойиб келар экан. Қолганлари бўлса пулни топади, лекин қандай жамғариш йўлини билмасдан уни йўқотаркан.

Бозор иқтисоди юксак ривожланган мамлакатларда пул маблағини қўйидаги активларга қўйиш афзал ҳисобланади.

Биринчидан, давлатнинг қимматбаҳо қоғозлари, яъни узоқ муддатли облигациялар, қисқа муддатли векселларга қўйиш. Давлатнинг қимматбаҳо қоғозлари кафолатланган бўлади ва уларнинг баҳоси камдан-кам ҳолларда ўзгаради. Ўзгарганда ҳам сезиларсиз миқдорда ўзгаради. Шунинг учун ҳам давлат қимматбаҳо қоғозлари юқори ликвидликка эга бўлади;

Иккинчидан, саноат корхоналари ва корпорацияларнинг қимматбаҳо қоғозлари, яъни акция ва облигацияларига қўйиш;

Корпорация,

корхоналарнинг акция, облигацияларининг ишончлилиги давлатникига нисбатан кам бўлиши мумкин. Чунки уларнинг баҳоси у ёки бу сабаб билан тушиб кетса, қўйилган маблағ кўзланган натижани бермаслиги мумкин.

Агар маблағ иқтисодий барқарор корхоналарнинг қимматбаҳо қоғозига қўйилса у давлатнинг қимматбаҳо қоғозига нисбатан юқори даромад келтириши мумкин.

Ўзбекистон шароитида корпорация, ассоциация, корхоналарнинг қимматбаҳо қоғозларини чиқариш, уларнинг иккинчи сотилиш бозорини вужудга келтириш ва ривожлантириш бўйича анча ишлар амалга оширилмоқда.

Ёозирги вақтда қимматбаҳо қоғозлар бозорини ривожлантириш ва такомиллаштириш долзарб вазифа ҳисобланади ва бу жараён Ўзбекистон иқтисодини ривожлантиришнинг асосий дастағларидан бири бўлиб қолади.

Учинчидан, пулни қимматбаҳо, ноёб буюмларга, санъат асарларларига қўйиш йўли билан жамғариш.

Бу усулда иқтисоднинг ижобий ва салбий томонларга ўзгаришига қарамасдан буюмда ифодаланган қиймат ўзини йўқотмайди. Агар давлат барқарор иқтисодга эга бўлиб, бозор мунособатлари яхши ривожланган бўлса, бу активларнинг ликвидлиги унча юқори бўлмаслиги мумкин.

Пул юқори даражадаги ликвидлиликка эга бўлгани учун, уни хоҳлаган вақтда, хоҳлаган тўловни тўлашга йўналтирилиши мумкинлиги учун, у номиналини ўзгартирмаслиги учун пул жамғарма ва хазина тўплаш функциясини бажаради. Пул жамғармаси бойликнинг бир шакли ҳисобланади. Кишилар бойликни фақат пул шаклида эмас, бошқа шакллардан - масалан, уй-жой, ер, машина, асбоб-ускуна, акция, облигация ва бошқа шаклда ҳам мужассамлаштириши мумкин. Бойликнинг бу шаклларида ликвидлилик даражаси пулга нисбатан (агар инфляция бўлмаса) паст бўлади ва уларнинг нархи ҳам ўзгариши мумкин. Ер, уй-жой, асбоб-ускуна, қимматбаҳо қоғозларни пулга айлантирмасдан туриб бирор тўловни қоплаш учун йўналтириб бўлмайди. Пулни бўлса хоҳлаган пайтда турли тўловларни қоплаш учун йўналтириш мумкин.

Инфляция шароитида пулни жамғариш хоҳлаган режани амалга оширишга имкон бермаслиги мумкин. Чунки жамғариладиган пуллар ўз қадрини бир неча марта йўқотиб боради ва унга ишонч йўқолади. Бу шароитда

миллий пул бирликлари муомала ва тўлов воситаси, ҳамда баҳолар масштаби бўлади, лекин жамғариш воситаси бўлиб барқарор бирор чет эл валютаси муомалага киради ва пул активлари шу валюталарга алмаштирилади. Шу ҳолни 50-йилларда жанубий Кореяда, 70-йилларда Исроилда, ҳозирги кунларда МДЁ давлатлари амалиётида кўриш мумкин.

Одатда, пул барча функцияларини бир вақтда кетма-кет бажариши мумкин. Баъзида мамлакатдаги иқтисодий, сиёсий барқарорликка қараб, пулнинг функциялари бир-биридан ажралиб қолиши ҳам мумкин. Масалан, 40-йилларда Хитойда товарлар баҳоси АҚШ долларларида аниқланган, ҳисоб китобларда, товар сотиш ва сотиб олишда Хитой валютаси қўлланилган. Худди шундай ҳол гиперинфляция даврида Исроилда, Аргентина, Мексика, каби мамлакатларда жорий қилинган. Бу мамлакатларнинг миллий валютаси муомала ва тўлов воситаси сифатида ишлатилган.

Адабиётларда¹ пулнинг жаҳон пули функцияси тўғрисидаги ғояни ҳам учратиш мумкин. Бу функцияни бирор валютага боғлаб қўйиш тўғри деб бўлмайди.

Агар биз тарихга эътибор берадиган бўлсак, ташқи савдо, халқаро алоқалар, халқаро кредит муносабатларининг ривожланиши жаҳон пули сифатида олтиннинг қўлланилишига олиб келган. 1867 йилда Парижда қабул қилинган келишувга асосан олтин давлатлар ўртасида ягона пул (жаҳон пули) сифатида қабул қилинган. 1922 йилда Генуяда ўтказилган конференциясидаги валюта битимига асосан АҚШ доллари ва Англия фунт стерлинги олтиннинг ўринбосари сифатида эълон қилинди ва халқаро тўловларда қўлланила бошлади. 1944 йилдаги Бреттонвуд конференциясидан кейин жаҳон пули функцияси олтинда қолдирилган ҳолда, халқаро тўловларда АҚШ доллари кўпроқ фойдаланишга имконият берилди. Долларни олтинга алмаштириш бўйича доллар курси белгиланди ва 35 доллар 31,1 гр. олтинга тенг деб қабул қилинди. Кейинчалик ҳар хил валюта блоклари, валюта клиринги ташкил

¹ Дробозина Л.А. Финансы, денежное обращение, кредит. М.: «Финансы» 1997 г. с. 23.
Жукова Е.Ф. Общая теория денег и кредита. М.: «Юнити» 1995 г. с. 79.

қилинди. 70-йиллардан бошлаб халқаро тўловларда ХВФ томонидан киритилган махсус ҳисоб ва тўлов бирлиги СДР (Special Drawing Rights) қўлланила бошлаган.

1971 йилда СДРнинг олтин миқдори АҚШ доллариникидек 0,888 671 гр. олтинга тенг деб белгиланган. Доллар девольвация бўлганидан кейин, 1974 йил 1 июльдан бошлаб СДР қиймати 16 давлат валютасининг ўртача курси, кейинчалик етакчи беш мамлакат валютаси курси бўйича аниқланадиган бўлди.

1979 йил мартдан бошлаб Европа валюта тизимига кирувчи мамлакатларда халқаро ҳисоб-китобларни олиб бориш учун халқаро ҳисоб бирлиги -ЭКЮ (European Currency Unit) қўллайдиган бўлишди. ЭКЮ - бу аъзо мамлакатлар банкларидаги ҳисобларига ёзиб қўйиладиган ҳисоб бирлиги. Иқтисодчиларимиз ўртасида пулнинг жаҳон пули функцияси мавжуд деювчилар, биз юқорида қисқача таърифлаган валюта клиринги, СДР, ЭКЮ каби тўлов воситаларига жаҳон пули сифатида қарайдилар. Лекин СДР, ЭКЮ лар асосан тўловларни амалга оширишда қўлланилади. Бу жараён эса пулнинг тўлов воситаси функциясида ўз аксини топади. Бу ҳолда тўлов жараёни мамлакат ичидаги эмас, давлатлараро муносабатларни ўз ичига олади.

2-§. Пул функцияларининг ўзаро боғлиқлиги

Бизнинг фикримизча, пул биз юқорида келтирган функцияларни алоҳида олинган давлатда ёки давлатлар ўртасида бажариши мумкин. Бу ҳолда бирор мамлакатнинг валютаси жаҳон пули функциясини бажаради деб хулоса қилишга ўрин қолмайди.

Пулнинг функциялари бир-бири билан ўзвий боғлиқ ва улар бир-бирини тўлдирган ҳолда пулнинг моҳиятини тўлиқ ифода қилади.

Пулнинг асосий бош функцияларидан бири қиймат ўлчови функцияси ҳисобланади. Баъзи чет эл ва рус иқтисодчилари адабиётларида пулнинг биринчи функцияси деб муомала воситаси функцияси, кейин қиймат ўлчови функциясини келтирадилар. Бизнинг фикримизча, пулнинг функциялари тўғрисида гапирганда, функцияларнинг кетма-кетлигига эътибор бериш зарур. Пул қиймат ўлчови функциясини бажармасдан туриб муомала, жамғарма воситаси бўла олмайди. Пулнинг қиймат ўлчови сифатида мустақамлиги унинг муомала, тўлов, жамғарма функцияларида роли ва аҳамиятини оширади.

Таянч сўзлар

функция;	муомала воситаси;
пул муомаласи;	тўлов воситаси;
пулнинг функцияси;	жамғариш воситаси.
қиймат ўлчови;	

Ўз билимини текшириш бўйича саволлар

1. Пулнинг функцияларини санаб беринг.
2. Пул қиймат ўлчови функциясини қандай бажаради?
3. Пулнинг муомала воситаси ва тўлов воситаси функцияларини ўзига хос хусусиятларини айтинг.
4. Ривожланган давлатларда пулнинг қандай функциялари ўрганилади?
5. Жамғариш воситаси функциясини ҳозирги вақтдаги долзарблиги.

III БОБ. ПУЛ ОБОРОТИ ВА УНИНГ ТУЗИЛИШИ

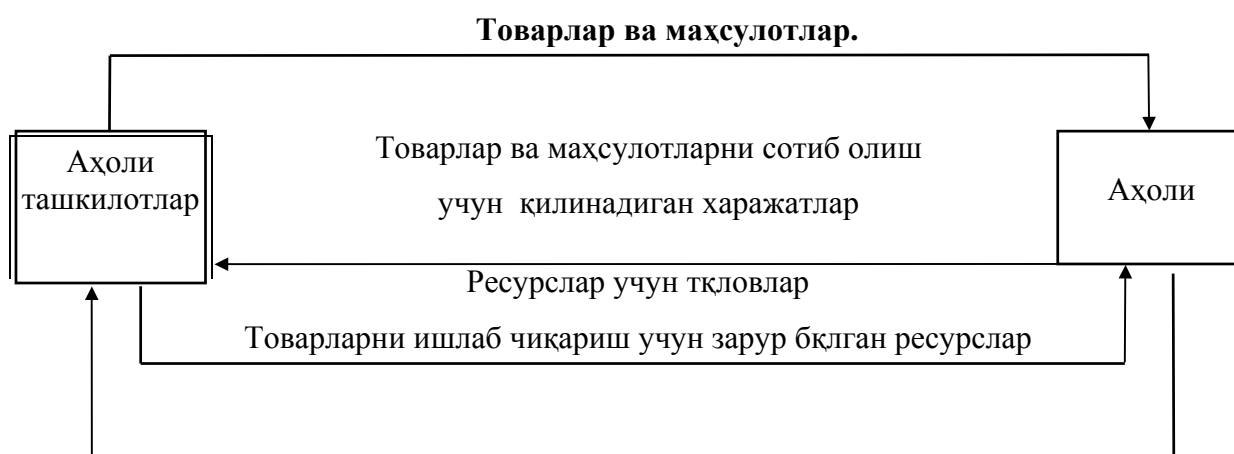
1-§. Пул оборотига тавсифнома ва унинг тузилиши

Нақд пулсиз ва нақд пул ўтказиш йўли билан амалга ошириладиган тўловларнинг йиғиндиси пул оборотини ташкил қилади.

Халқ хўжалиги тармоқларида яратилган товарларнинг бариси пул ёрдамида айирбош қилинади. Пул оборотига товар айланишининг пул шаклидаги кўриниши деб қараб бўлмайди. Чунки пул обороти товар оборотидан кенгрок бўлиб, у товарнинг сотилиши ва сотиб олинисидан ташқари, ҳар хил соҳаларда меҳнатга ҳақ тўлаш жараёнини ҳам ўз ичига олади.

Пул оборотининг содда схемасини қуйидагича ифода қилиш мумкин, яъни пул ҳаракати фақат аҳоли ва корхона, ташкилотлар ўртасида бўлади деб қараймиз. Бу схемада пул оборотининг асосий икки омили: бир томондан товар ва ресурслар ҳаракати билан; - иккинчи томондан пул ҳаракати кўрсатилган. Бу схемада давлат ташкилотлари, молиявий бозор, пул бозорлари, экспорт ва импорт ва бошқа иқтисодий муносабатлар йўқ деб қаралган. Аҳоли ва корхоналар ҳеч қандай воситачиларсиз, тўғридан-тўғри иқтисодий муносабатда бўладилар. Бу содда схемада кўрсатилган.

1-схема

1-схема. Иқтисодий тизимда товар ва пул айланишининг содда кўриниши.

Бу схема бўйича ишлаб чиқариш учун зарур бўлган ресурслар ва товарлар ҳаракати соат миллари ҳаракати бўйича кўрсатилган. Бу кўринишда ресурсларнинг барчаси фақатгина аҳолининг ўзига тегишли деб қаралган ва бу ресурслар корхоналарнинг товар ва бошқа маҳсулотларига айирбош қилинади. Бу жараённинг амалга ошишида пул каби воситачи иштирок қилмайди. Айирбошлаш жараёни пулсиз бартер тариқасида намоён бўлади. Айирбошлашнинг оддий шакли, биз олдинги бобларда таъкидлаганимиздек, мазмун жиҳатдан содда бўлсада, амалга ошириш жараёнида маълум қийинчиликлар мавжуд.

Шунинг учун томонлар ўртасидаги олди-сотти жараёнини тезроқ ва самаралироқ амалга оширувчи воситачи зарур. Бу жараённинг кечиши схемада соат миллари йўналишига тескари кўрсатилган. Ишлаб чиқариш учун зарур бўлган моддий ва меҳнат ресурслари шу ресурслар учун тўловлар - иш хақи, рента тўловлари, фоиз даромадлари билан боғланган ҳолда товар ва пул массасини тенглаштирувчи мустақил оборотни юзага келтиради.

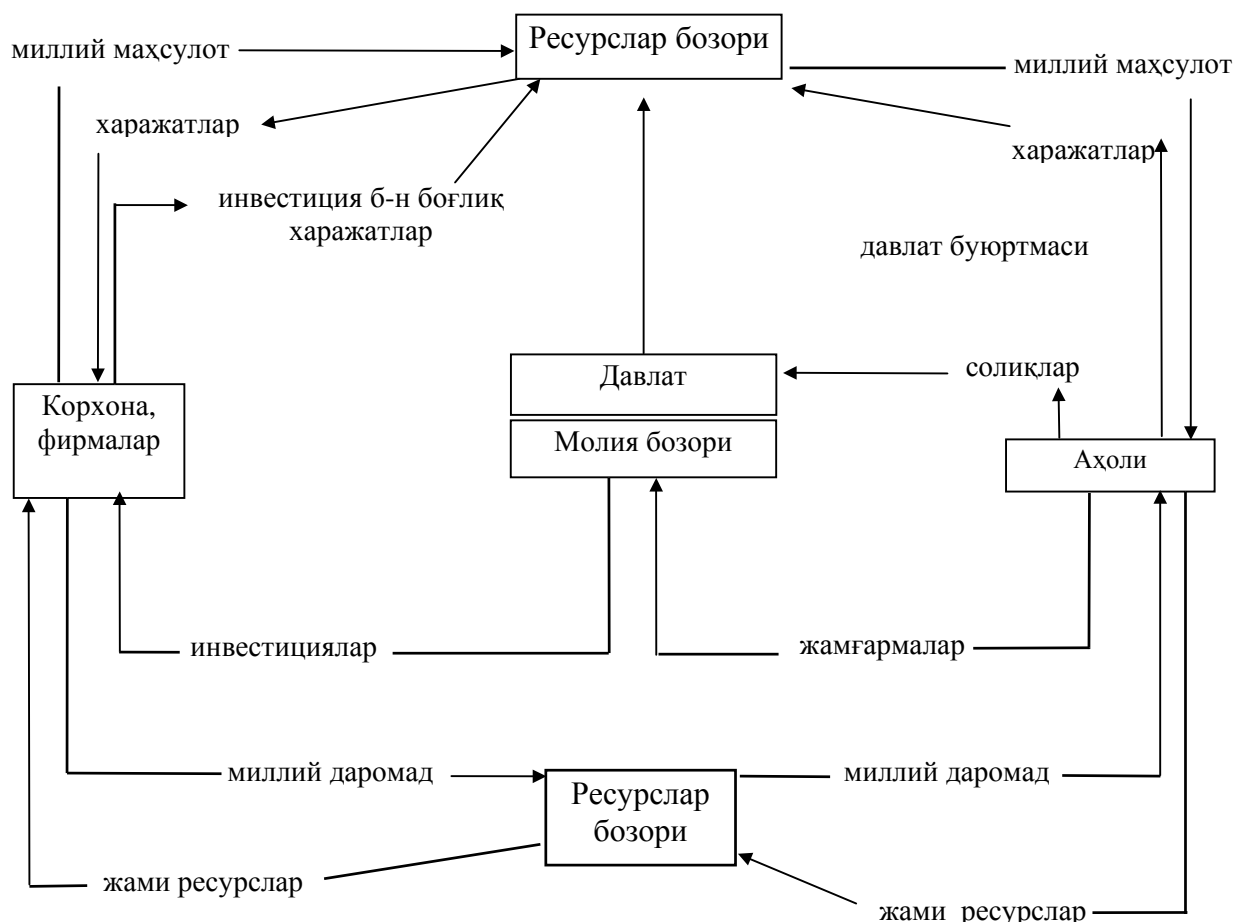
Иккинчи оборот, бу корхоналарда ишлаб чиқарилган товарларни аҳолига сотиш ва аҳоли томонидан шу товарлар учун тўлаш натижасида юзага келган оборотдир.

Бу оборотнинг бир-бири билан боғланиб кетиши иқтисодий тизимда даромадлар ва маҳсулотларнинг айланишини юзага келтиради.

Товар бозори ва ресурслар бозорининг юзага келиши, маҳсулот ва миллий даромаднинг юза келишига олиб келади. Миллий даромаднинг бир қисми аҳоли томонидан жамғарилиб молиявий бозорлар орқали инвестиция шаклида корхона, ташкилотлар ихтиёрига келиб тушади, бир қисми эса давлат заёмлари орқали бюджет дефицитини қоплашга йўнаштирилади. Натижада пул оқими ўзининг асосий каналлари орқали корхона, ташкилот-аҳоли, товарлар бозори ва ресурслар бозоридан ўтиб молия бозори ва давлатгача етиб келади, яъни, аҳолига келиб тушадиган даромаднинг бир қисми солиқлар сифатида давлат ихтиёрига келиб тушади. Шунинг учун ҳам пул оборотининг салмоқли қисмини миллий даромадни яратиш, тақсимлаш ва қайта тақсимлаш билан

боғлиқ бўлган жараёнлар ташкил қилади. Миллий даромадни яратишда пул обороти жамият аъзолари билан корхоналар ўртасидаги тўловда намаён бўлади. Умумлаштирилган ҳолда жамиятимизда юзага келувчи пул ҳаракатини қўйидаги схемада кўрсатиш мумкин.

2-схема

2-схема. Ривожланган иқтисодий тизимда пул ва товар обороти.

Юқоридаги келтирилган схема бўйича пул оборотининг қуйидаги гуруҳларини ифода қилиш мумкин.

- ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ бўлган тўловлар (ишлаб чиқариш воситаларини сотиб олиш, иш ҳақи тўлаш ва бошқалар):

- харажатларни қоплаш учун келиб тушадиган тушумлар ва жамғармаларни ташкил қилиш;

- турли хил молиявий мажбурият ва даромадларидан тўловларни амалга ошириш ва бошқа тўловлар. Корхоналар оладиган даромадлардан бюджетга

тўловлар, яъни солиқлар ва бошқа тўловларнинг амалга оширилиши ҳам пул оборотининг бир қисмини ташкил қилади.

Пул обороти молиявий ресурслардан фойдаланиш жараёнини ҳам ўз ичига олади. Капитал маблағлардан фойдаланиш ва баъзи соҳаларда харажатларни молиялаштириш, банклар томонидан кредитлаш жараёнларининг амалга оширилиши ҳам пул оборотининг юзага келиши учун зарур шароитдир. Кредитлаш учун зарур бўлган кредит ресурслари пулнинг узлуксиз айланиши натижасида вужудга келади. Корхона, ташкилотлар томонидан моддий қийматликлар, материаллар, ёқилги ва бошқаларни сотиб олиш учун мулжалланган пул маблағлари олдиндан аванслаштирилади. Қиймат пул шаклидан товар шаклига ўтади. Ишлаб чиқарилган маҳсулот сотилади ва мол етказиб берувчининг ҳисоб варағига пул маблағлари келиб тушади. Шу тариқа корхоналарнинг пули узлуксиз айланиб туради. Товарлар учун тўловлар нақд пулсиз амалга оширилгани учун корхона ҳисоб варағига келиб тушган пул, уни ишлатишга зарурат туғулгунча банкларда сақланади.

Корхона, ташкилотларнинг вақтинча бўш турган пуллари уларнинг розилигига асосан банк томонидан кредит ресурс сифатида ишлатилиш мумкин. Корхона ташкилотларнинг бўш пул маблағларидан ташқари, банклар жамоат ташкилотларнинг, бюджет, суғурта, ташкилотларнинг, аҳолининг банклардаги пул маблағларидан ўз ресурслари сифатида фойдаланиб, халқ хўжалиги тармоқларига кредитлар бериши мумкин. Шундай қилиб, банклар томонидан пул маблағларининг йиғилиш жараёни пул оборотида намоён бўлади.

Корхона ташкилотларни кредитлашда пул маблағлари вақтинча фойдаланишга берилади. Кредит бериш ва кредит ҳисобидан товар моддий бойликларни сотиб олиш ва уни бошқа ишлаб чиқариш харажатлари учун сарфлаш ва кейинчалик кредитни тўлаш ссуда счётига маблағ ўтказиш жараёни пул оборотининг элементларидан бири ҳисобланади.

Пул обороти инвестиция билан боғлиқ харажатларни, суғурта жараёнларини амалга оширилишини, мулкни, ҳаётни, транспорт воситаларини,

экин боғларни, бошқа буюмларни суғурта қилиш ва уни тўлашни ўз ичига олади.

Пул обороти аҳоли томонидан уй-жой, коммунал хизматлар, газ, электр энергияси, алоқа хизматлар учун тўловлар, маданий маиший хизмат кўрсатиш корхоналарига тўловлар, транспорт учун ва бошқа тўловларни, аъзолик бадалларни ва пайларни тўлашни ўз ичига олади. Шундай қилиб, пулнинг айрим каналларида ҳаракатини кўриб чиқа туриб, пул оборотининг моҳиятини кўйидагича таърифлаш мумкин. Пул обороти - бу нақд пуллик ва пул ўтказиш йўли билан олиб бориладиган ҳисоб-китобларнинг йиғиндисидир. Пул оборотини икки асосий белгига қараб - биринчидан, жами ижтимоий маҳсулот ишлаб чиқариш, ва иккинчидан, пулнинг функцияларига қараб таркибий қисмларга бўлиш мумкин. Жами ижтимоий маҳсулотни ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ ҳолда пул обороти: товарларни ишлаб чиқариш ва сотиш, капитал қурилиш билан боғлиқ оборотга, ҳамда товар ва уларнинг ҳаракати билан боғлиқ бўлмаган оборотга бўлинади.

Пул оборотининг биринчи турига 2 схемада келтирилганидек, ишлаб чиқариш жараёни учун зарур жами ресурслар - меҳнат қуроллари, меҳнат воситалари, иш кучи сотиб олиш ва аксинча аҳоли томонидан давлат, коопертив-савдо ташкилотлардан, колхоз бозорларидан, фуқаролардан истъеомол учун зарур товарларни сотиб олиш, ва аҳоли томонидан юқоридаги субъектларга товарлар сотиш, капитал қурилиш ва таъминлаш соҳасидаги ҳисоб-китоблар ва бошқалар киради.

Пул оборотининг иккинчи турига ишчи, хизматчиларга иш ҳақи тўлаш, миллий даромадни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш билан боғлиқ тўловлар, кредитлаш жараёни билан боғлиқ тўловлар ва бошқа товар ҳаракати билан боғлиқ бўлмаган тўловлар киради.

Пул функцияларига ва тўлов турига қараб пул обороти нақд пуллик ва нақд пулсиз оборотга бўлинади.

Пул оборотининг асосий қисмини нақд пулсиз оборот, яъни корхона, ташкилотлар ўртасидаги, уларнинг давлат бюджети, кредит ташкилотлари

билан нақд пулсиз бир счётидан иккинчи счётга маблағ ўтказиш йўли билан амалга ошириладиган оборот ташкил қилади.

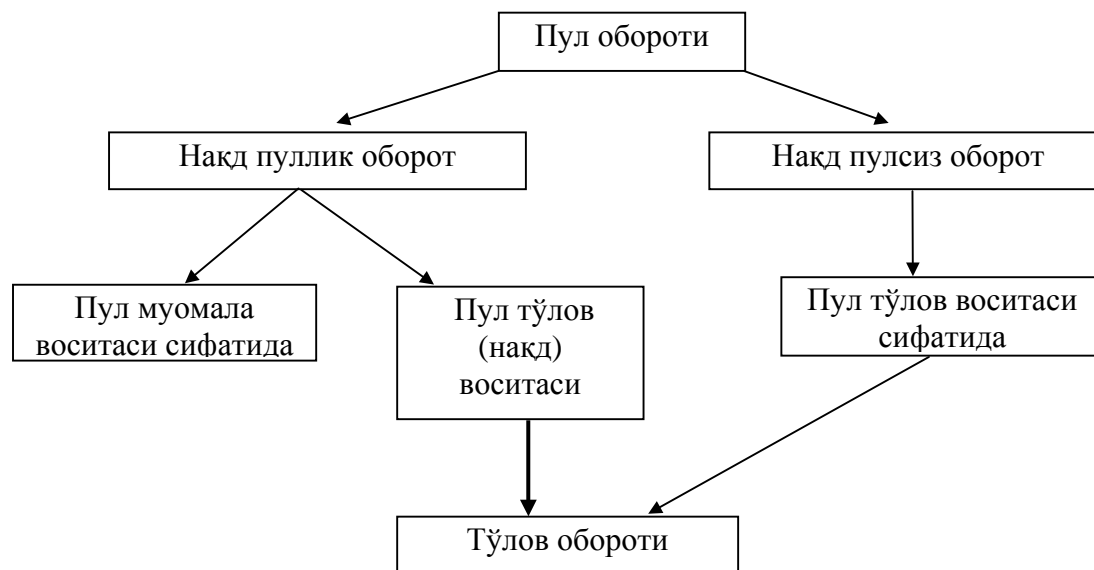
Пул обороти таркибида нақд пулсиз оборот салмоғининг юқори бўлишининг сабаби, аввалам бор корхона, ташкилотлар ўртасида иқтисодий муносабатларнинг ривожланиши, ишлаб чиқариш воситалари ишлаб чиқаришни юксалтириш зарурлиги, баъзи бир тармоқларнинг ихтисослашуви, кредит системасининг такомиллашуви ва бошқалардир.

Товарларни сотиш жараёнидаги ҳисоблар моддий бойликлар айланиши билан боғлиқ бўлиб, улар асосан корхона, ташкилотлар ўртасида олиб борилади.

Нотовар характердаги ҳисоб-китобларга миллий даромадни тақсимлаш, қайта тақсимлаш билан боғлиқ бўлган тўловлар, даромаддан тўловлар, ҳар хил бадаллари солиқлар, кредитларни тўлаш, уй-жой, ҳар хил хизматлар учун тўловлар ва бошқалар киради.

Товарлар ҳаракати билан боғлиқ бўлган ҳисоб-китобларнинг нақд пулсиз ўтказилиши, моддий бойликларни етказиш ва кўрсатилган хизматлар учун тўлов муддатини яқинлаштиришга ёрдам беради. Товар моддий бойликлар ва хизматлар учун тўловларнинг ўз вақтида ўтказилмаслиги корхоналар маблағларининг хўжалик оборотидан чиқиб кетишга, кўзланган режаларни бажаришга маблағларнинг етишмаслигига олиб келади. Тўловнинг товарларни олишдан олдин амалга оширилиши мол сотиб олувчи корхона маблағларининг хўжалик оборотидан чиқиб кетишига олиб келади. Шунинг учун товарлар ҳаракати ва тўловлар бир-бирига мос келиши катта аҳамиятга эга.

Пул оборотини кўриб чиқишда биз тўлов обороти билан нақд пулсиз оборотлар ўртасида фарқ мавжудлигини таъқидламоқчимиз. Тўлов обороти деб пулнинг тўлов воситаси сифатида ҳаракати туфайли вужудга келган пул оборотига айтилади. Тўлов оборотининг таркибий қисми бўлиб тўлиқ нақд пулсиз оборот ва нақд пул оборотининг пулнинг тўлов воситаси функцияси туфайли юзага келувчи қисми ҳисобланади.

3 - схема. Пул оборотининг таркибий қисмлари.

2-§. Нақд пулсиз пул обороти, уни ташкил қилиш тамойиллари, нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг шакллари

Пул оборотининг асосий қисмини нақд пулсиз оборот, яъни корхона, ташкилотлар ўртасидаги, уларнинг давлат бюджети, кредит ташкилотлари билан нақд пулсиз бир счётидан иккинчи счётга маблағ ўтказиш йўли билан амалга ошириладиган оборот ташкил қилади.

Пул обороти таркибида нақд пулсиз оборот салмоғининг юқори бўлишининг сабаби, аввалам бор корхона, ташкилотлар ўртасида иқтисодий муносабатларнинг ривожланиши, ишлаб чиқариш воситалари ишлаб чиқаришни юксалтириш зарурлиги, баъзи бир тармоқларнинг ихтисослашуви, кредит системасининг такомиллашуви ва бошқалардир.

Нақд пул иштироксиз, маблағларни бир счётдан иккинчи счётга ўтказиш йўли билан амалга ошириладиган ҳисоблар нақд-пулсиз ҳисоб-китоблар дейилади.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида нақд пулсиз ҳисоб-китоблар «Ўзбекистон Республикасида нақд пулсиз ҳисоб-китобларни олиб бориш тўғрисида»ги 1998 27 йил июндаги 60-сонли қоидага асосан олиб борилади.

Бу қоида Ўзбекистон Республикаси «Банклар ва банк фаолияти тўғрисидаги», «Ўзбекистон Республикасида корхоналар тўғрисида»ги қонунлар ва Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг бошқа норматив ҳужжатларига асосан ишлаб чиқилган 60-сонли қоидага асосан, ҳисоб-китобларни олиб боришда улар қайси мулк шаклига асосланишидан қаътий назар ҳисоб-китоб шаклларини танлаш ва олиб боришда эркинликлар берилган.

Нақд-пулсиз ҳисоб-китоблар қўйидаги элементлардан ташкил топган. Булар: нақд-пулсиз ҳисоб-китобларни олиб бориш ва амалга оширишнинг асосий тамойиллари; ҳисоб-китоб шакллари; ҳисоб-китоб ҳужжатлари; тўлов тури; навбати, манбалари; ҳисоб-китоб қатнашчилари, банкнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ва бошқалар.

Нақд-пулсиз ҳисоб-китоблар ўзининг иқтисодий моҳиятига қараб товарларни сотиш жараёни билан боғлиқ ҳисоб-китоблар ва нотовар характердаги ҳисоб-китобларга бўлинади. Товарларни сотиш жараёнидаги ҳисоблар моддий бойликлар айланиши билан боғлиқ бўлиб, улар асосан корхона, ташкилотлар ўртасида олиб борилади.

Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар ҳисоб ҳужжатлари асосида олиб борилади. Шартномага асосан мол етказиб берувчи ўз вақтида товарнинг пулини (эквиваленти) олиши, мол сотувчи пулни ўз вақтида ўтказиши зарур.

Нақд-пулсиз ҳисоб-китоблар қўйидаги асосий тамойилларга асосланади:

- корхона, ташкилотлар ўз пул маблағларини (ўз маблағларини ва қарз маблағлар) банкда сақланишлари зарур.

- барча нақд-пулсиз ҳисоб-китоблар банк орқали ўтиши керак;

- ҳўжалик органлари ҳисоб-китоблар шакллари эркин танлашлари ва уни шартнома орқали мустаҳкамлаб қўйишлари мумкин;

- ҳўжалик органларнинг ҳисоб-китоблар бўйича шартномавий муносабатларига банк аралашмаслиги керак;

- товарлар ва хизматлар учун тўловлар тўловчининг розилиги билан амалга оширилади.

- тўловлар ҳўжалик органларининг ҳисоб варақасидаги маблағлари ҳисобидан, баъзида (агар корхона кредит олиши мумкин бўлса) банк кредити ҳисобидан амалга оширилиши мумкин;

- тўлов қондаси мол етказиб берувчи ва мол сотиб олувчи томонидан мол етказиб бериш тўғрисидаги шартнома асосида келишиб олинади;

- мол етказиб берувчининг ҳисоб варағига пул маблағларини ўтказиш шу маблағларни мол сотиб олувчининг ҳисоб варағидан ўчирилганидан кейин амалга оширилади, (бундан чеклар билан ҳисоб-китоб қилиш мустасно);

Корхона, ташкилотларга пул маблағларини сақлаш ва ҳисоб-китоблар олиб бориш, касса операцияларини амалга ошириш учун ҳисоб-китоб ёки жорий варақлар очилади.

Ёисоб-китоб (жорий) варақларни очиш учун корхона кўйидаги ҳужжатларни банкка тақдим қилиши зарур.

а) ҳисобварақа очиш тўғрисида ариза;

б) хўжалик, ташкилот ташкил қилиниб, рўйхатга олинганлигини тасдиқловчи ҳужжат;

в) ҳуқуқий шахс Уставини нотариал тартибда тасдиқланган, ҳуқуқий шахс томонидан имзоланган нусхаси;

г) имзолар намуналари, муҳр босилган ва нотариал тартибда тасдиқланган варақча;

д) ҳисобварақасини очиш учун юқоридаги асосий ҳужжатлардан ташқари зарур бўлганда бошқа қўшимча ҳужжатлар ҳам банкка берилиши мумкин.

«Ўзбекистон Республикасида корхоналар тўғрисида»ги Қонунга асосан иш ҳақи тўлаш, бюджетга тўловлар, давлат суғуртасининг мажбурий турларига доир тўловлар ва ижтимоий суғурта жамғармаси (пенсия жамғармаси)га тўловлар барча корхоналар учун биринчи навбатда тўланадиган тўловлар ҳисобланади.

Бошқа тўловлар бўйича ҳисоб-китоблар навбатма-навбат тақвимий равишда бажарилади.

Агар корхона тўловга лаёқатсиз (банкрот) деб топилса, тўловлар кетма-кетлиги Ўзбекистон Республикасининг «Банкротлик тўғрисида»ги қонунга биноан хўжалик суди томонидан тугатиш режаси асосида белгиланиши керак.

Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар банклар томонидан, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки белгиланган шаклларда ва халқаро амалиётда қабул қилинган шаклларда олиб борилади.

Ёисоб-китоблар шакллари дейилганда одатда ҳуқуқий меъёрларда кўзда тутилган, маблағларни мол етказиб берувчининг ҳисоб варақасига ёзиш усули, ҳисоб-китоб ҳужжатининг тури, ҳамда ҳужжатларнинг айланиш тартиби билан фарқ қилувчи ҳисоб-китоблар турлари тушунилади.

Ёисоб-китоб операциялари банклар томонидан корхона очилган ҳисоб варақаларидан мижоз билан ҳисоб-китоб хизмати кўрсатиш юзасидан тузилган шартномага асосан амалга оширилади.

Банк хўжалик юритувчи субъектларларнинг пул маблағларини улар очган ҳисоб варақаларида сақлайди, ана шу ҳисоб варақаларга келадиган пулларни уларга ўтказди. Банк пулларни ўтказиш, ҳисоб варақаларидан пул бериш тўғрисидаги, банк билан корхона ўртасидаги шартномада назарда тутилган бошқа банк операцияларини амалга ошириш ҳақидаги фармойишларни адо этади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг 1998йил 27 июнь 60-сонли «Ўзбекистон Республикасида нақд пулсиз ҳисоб-китобларни олиб бориш қондасига асосан хўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги нақд пулсиз ҳисоб-китоблар қўйидаги шаклларда амалга оширилади:

- а) тўлов топшириқнома орқали;
- б) тўлов талабномалари орқали;
- в) аккредитивлар орқали;
- г) инкассо топшириқномалари билан;
- д) чеклар билан ҳисоблашиш орқали;
- е) мемориал ордерлар орқали

Юқорида санаб ўтилган нақд пулсиз ҳисоб-китоб шаклларининг қайси бирини қўллаш мумкинлигини тўловчи ва маблағ олувчи корхоналар ўртасидаги тузиладиган хўжалик шартномасида келишилган ҳолда акс эттирилади.

3-§. Нақд пул обороти ва унинг хусусиятлари

Нақд пуллик оборот - бу нақд пул ёрдамида амалга ошириладиган тўловлар йиғиндисидир. Бу оборот пул ўзининг тўлов ва муомала воситаси функцияларини бажаришида юзага келади.

Нақд пуллар муомала воситаси сифатида аҳоли билан корхона, ташкилотлар ўртасида, аҳоли билан аҳоли ўртасидаги товарлар сотиб олишда ва сотишда қўлланилади.

Пул тўлов воситаси сифатида иш ҳақи, нафақалар, мукофотлар, яқка тартибдаги қурилиш учун бериладиган кредитлар, суғурта тўловларни тўлашда намоён бўлади.

Ундан ташқари нақд пуллик оборотга:

- коммунал хизматлар учун тўловлар;
- маиший хизматлар учун тўловлар;
- суғурта ташкилотларига пайларни тўлаш;
- солиқнинг баъзи турларини тўлаш;
- банк кредитини тўлаш;
- матбуот ижтимоий пайлар тўлаш;
- акционерлик жамиятлари билан аъзолари ўртасидаги тўловлар ва бошқа тўловлар киради.

Баъзи иқтисодчилар пул оборотини нақд пуллик ва нақд пулсиз оборотларга бўлиб ўрганишга зарурат йўқ деб ҳисоблайдилар.

Биз чет эл иқтисодчиларининг тадқиқотларини олиб қарайдиган бўлсак, албатта, юқоридагидек пул оборотини иккига бўлиб ўрганиш йўқ. Бунинг асосий сабаби, иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатларда ҳисоб-китоблар асосан нақд пулсиз олиб борилади. Ёисоб-китобларни бу турларда олиб бориш қулай ва шароитга мос келади. Лекин ҳали ривожланган иқтисодга эга бўлмасдан туриб, биз хорижий давлатларнинг ҳозирги ҳисоб-китобларнинг мавқеи билан ўз ҳисоб-китоб тизимимизни тенглаштира олмаймиз. Ундан ташқари, бозор иқтисодига босқичма-босқич ўтиш, миллий пул бирлигини

барқарорлаштириш, муомаладаги пул массасини ва пул эмиссиясини камайтириш масалалари долзарб турган бир шароитда биз пул оборотини нақд пуллик ва нақд пулсиз оборотларга бўлиб ўрганишимиз, уларнинг таркибини такомиллаштиришимиз, самаралик йўллари қўллаб жамиятимизда тўлақонли пул оборотини яратишимиз ва уни жамият ривожланиши учун хизмат қилдиришимиз зарур. Мана шу шароитгина ривожланган хорижий малакатларга ўхшаб пул оборотини таркибий қисмларга бўлмасдан таҳлил қилишимиз мумкин. Шунини таъкидлаш керакки, пул оборотининг икки қисми бир- бири билан узвий боғлиқ, чунки пул нақд пул оборотидан нақд пулсиз оборотга ўтади ва аксинча, айланиб доимий ҳаракатда бўлиб, умумий пул оборотини юзага келтиради.

Корхона, ташкилотларнинг банкдаги ҳисоб рақамидаги пул маблағлари қуйидаги йўллар билан нақд пулга айланади:

- ишчи, хизматчиларга иш ҳақи бериш;
- кўрсатилган хизматлар, меҳнат учун тўловлар;
- нафақалар тўлаш;
- ҳар хил мукофотлар;
- аҳолидан қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, товарлар сотиб олишда;
- давлат заёмлари ва лоторея билетлари бўйича тўловлар;
- аҳоли банклардан жамғармаларини олганда;
- аҳолига суғурта тўловларини тўлаганда ва ҳоказо;

Нақд пуллар чекланган миқдорда муомалага чиқарилади. Нақд пулларнинг муоммалага чиқарилиши устидан банк назорат олиб боради.

Нақд пуллар қуйидаги йўллар билан нақд пулсиз оборотга тушади.

- уй-жой ва коммунал хизматлар учун тўлаганда;
- алоқа ташкилотларига тўлаганда;
- ҳар хил солиқлар ва пайлар тўлаганда;
- давлат заёмлари ва лоторея билетлари сотиб олингандаги тушумлар орқали;
- яқка тартибдаги қурилиш учун олинган кредитларни тўлаганда;

- хар хил божлар ва жарималарни тўлаганда;
- болалар боғчалари ва боша муассасалар учун тўлаганда;
- дам олиш уйлари ва бошқа соғломлаштириш муассасаларни йўлланмалари учун тўлаганда ва бошқа ҳолларда;

Пулнинг нақд пулсиз оборотга ўтганидан нақд пуллик оборотга кўпроқ ўтиши пул муомаласи учун хатарлироқ ҳисобланади. Шунинг учун ҳам пулнинг нақд пуллик оборотга ўтиш жараёни давлатнинг Марказий банки томонидан назорат қилиб борилиши керак.

Пул обороти бўлимлари ўртасида юзага келадиган номутаносиблик иқтисодий чоралар ишлаб чиқиш ва амалга ошириш йўли билан йўқотилиши керак.

Бунинг учун муомалага халқ эҳтиёжига учун зарур бўлган товарларни ишлаб чиқариш ва сотиш, аҳолига хизмат кўрсатувчи ташкилот ва муассасалар сонини ва хизмат турларини яхшилаш нақд пулларнинг нақд пулсиз оборотга ўтиш жараёнини тезлаштиради. Бу ўз навбатида бу маблағлар ҳисобидан ишлаб чиқариш жараёнини кенгайтиришга имкон беради.

Баъзи адабиётларда нақд пул обороти ва пул муомаласи тушунчалари бир хил моҳиятга эга деган хато фикрларни ҳам учратиш мумкин. Пул муомаласининг ўзига хос хусусияти шундаки, бир пул белгиси бир неча марта тўловларни амалга оширишда ишлатилиши мумкин. Муомалада бўлган нақд пул массаси маълум бир давр (ой, квартал, йил)да ўзгармас бўлиб турган ҳолда, нақд пул обороти пул бирлигининг айланиш тезлигига қараб муомаладаги нақд пул миқдоридан бир неча марта кўп бўлиши мумкин ва аксинча.

Ўзбекистонда муомалага пул Марказий банк томонидан чиқарилади. Аҳоли томонидан иш ҳақи ва бошқа тўловлар шаклида олинган пулларнинг бир қисми деҳқон бозоридан товарлар сотиб олишга сарфланади. Деҳқон бу пулларга савдо ташкилотларидан товарлар сотиб олади. Савдога тушган пуллар савдо тушуми сифатида банкларга топширилади. Кўриниб турибдики, банкдан чиққан пуллар бир неча тўловларга ишлатилади, нақд пул оборотининг ҳажми тўловларни амалга ошириши учун муомалага чиқарилган пуллар миқдоридан

бир неча марта кўпдир. Нақд пул обороти нақд пуллар билан амалга ошириладиган тўловлар йиғиндиси бўлиб, у сонларда ифодаланади.

Пул муомаласи муомаладаги пул массасини, банк томонидан муомалага чиқарилган пулларнинг банкга қайтиб келиши тезлигини ифодалайди.

4-§. Пул муомаласи қонуни

Қиймат қонуни ва унинг муомала доирасида юзага чиқиш шакли - пул муомаласи қонуни товар-пул муносабати мавжуд бўлган барча ижтимоий формацияларга хосдир. Қиймат шакллари ва пул муомаласи тараққиёт йўлини таҳлил қилаётиб, К. Маркс пул муома-ласининг қонунини очди. Бу қонунга асосан муомала воситаси функциясини амалга ошириш учун керак бўлган пул миқдори аниқланади..

Металлик пул муомаласида муомаладаги пул миқдори стихияли тарзда, пулларнинг хазина функцияси ёрдамида тартибга солиб турилган: агар пулга эҳтиёж камайса, ортиқча пуллар (олтин танга) муомаладан хазинага оқиб ўтиши кузатилган ва аксинча. Шундай қилиб, муомаладаги пул миқдори керакли даражада ушлаб турилган. Кейинчалик муомалага банкноталар чиқарилиши ва уларнинг металлар (олтин ёки кумуш)га эркин алмашиниши ҳам муомалада пулнинг ортиқча миқдори бўлишини инкор этади.

Агар муомалада олтинга алмашинмайдиган банкноталар ёки қоғоз пуллар (хазина билетлари) амал қилса, у ҳолда нақд пул муомаласи пул муомаласи қонунига асосан амалга ошади.

Қоғоз пуллар миқдори муомала учун керак бўлган олтин пулларнинг назарий миқдorigа тенг бўлганда пул муомаласида ҳеч қандай салбий жараёнлар юз бермайди. Юқорида кўрсатилган талаб пулнинг барқарорлигини таъминлайди, шунингдек, пул муомаласи мавжуд бўлган барча ижтимоий формацияларда ўз кучига эга.

Пул муомаласи қонуни муомаладаги товарлар массаси, уларнинг нарх даражаси ва пул муомаласи тезлиги орасидаги иқтисодий алоқадорликни акс эттиради. Бу қонунга асосан муомала учун зарур бўлган пул миқдорини қўйидаги формула билан ифодалаш мумкин:

Реализация қилинадиган товарлар нархи суммаси	—	Кредитга сотилган товарлар нархи суммаси	+	Мажбуриятлар бўйича тўловлар- суммаси	—	Бир-бирини қоп- лайдиган тўлов- лар суммаси.
--	---	--	---	---	---	--

Пулнинг муомала ва тўлов воситаси сифатида ўртача айланиш тезлиги.

Шундай қилиб, муомала учун зарур бўлган пул миқдорига ишлаб чиқариш ривожини ва шарт-шароитларига боғлиқ бўлган турли хил омиллар таъсир кўрсатади. Муомала учун зарур бўлган пул миқдорига таъсир кўрсатувчи асосий омил - бу товарлар ва хизматлар баҳосини ҳисобланади. Пул миқдори товарлар ва хизматлар баҳосига тўғри пропорционал, яъни товарлар ва хизматлар баҳосининг ошиши муомалага кўп пул чиқаришни талаб қилади. Пул миқдорига таъсир қилувчи иккинчи омил - бу пулнинг айланиш тезлиги ҳисобланади. Бу омил пул миқдорига тескари таъсир кўрсатади. Одатда пул қанчалик тез айланса, муомала учун зарур бўлган пул миқдори шунча кам талаб қилинади ва аксинча.

Муомала учун зарур бўлган пул миқдорини бошқаришда шу муҳим омилларга алоҳида эътибор берилиши зарур.

Муомала учун зарур бўлган пул миқдорини камайтириш учун қуйидаги чораларни амалга ошириш муҳимдир. Булар: истеъмол кредитни ривожлантириш; кредитга қанчалик кўп товар сотилса, шунча кам миқдорда пул муомалада керак бўлади;

- нақд пулсиз ҳисоб - китобларнинг ривожланиши;
- пулларнинг муомала тезлигини оширишга эришиш ва бошқалар.

Ёр бир жамият пул муомаласини қонуни талабларини ҳисобга олган ҳолда иш юритиши зарур. Чунки пул муомаласини қонунининг бузилиши пул барқарорлигига путур етказиши. Бу ҳолда муомалага чиқарилган пул миқдори муомаладаги товарлар баҳосидан ошиб кетиши, яъни инфляция бўлишига, ёки пул очарчилигига (етишмовчилигига) олиб келиши мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, пул муомаласини ушлаб туриш шарт-шароитлари ва қонуниятлари икки омилнинг ўзаро таъсири билан, яъни: хўжаликнинг пулга бўлган эҳтиёжини ва амалда пулларнинг муомалага бориб тушиши билан белгиланади. Амалиётда кўпроқ учрайдиган ҳол бу оборотда

хўжаликка керак бўлганидан кўпроқ пулнинг бўлишидир. Бу, албатта, пулнинг қадрсизланишига - пул бирлигининг харид қобилиятининг тушишига олиб келади.

5-§. Пул агрегатлари ва пулни тартибга солиш амалиётида қўлланилиши

Пул муомаласининг муҳим кўрсаткичи бўлиб пул массаси ҳисобланади. Пул массаси хўжалик оборотидаги нақд пуллик ҳисоб-китобларни аҳоли, корхоналар, давлат ташкилот, муассасаларига тегишли харид ва тўлов воситаларининг ялпи ҳажмини ўзида ифодалайди.

Пул муомаласининг белгиланган муддат ва белгиланган давр учун миқдорий ўзгаришларини билиш учун, шунингдек пул массаси ҳажми ва ўсиш суъратларини тартибга солиш бўйича тадбирларни ишлаб чиқариш учун турли хил кўрсаткичлар (пул агрегатлари) дан фойдаланилади.

Саноати ривожланган мамлакатларнинг молия статистикасида пул массасини аниқлашда қуйидаги асосий пул агрегатлари тўпламидан (гуруҳидан) фойдаланилади:

М-1 агрегати - муомаладаги нақд пуллар (банкноталар, тангалар) ва жорий банк счётларидаги маблағларни ўз ичига олади;

М-2 агрегати - М-1 агрегати ва тижорат банкларидаги муддатли ва жамғарма қўйилмаларидан (тўрт йилгача) таркиб топган;

М-3 агрегати - ўз ичига М-2 агрегати ва ихтисослашган кредит муассасаларидаги жамғарма қўйилмаларини киритган;

М-4 агрегати - М-3 агрегати ҳамда йиллик тижорий банкларининг депозитли сертификатларидан иборат.

АҚШ да пул массасини аниқлаш учун 4та пул агрегати, Япония ва Германияда - 3та, Англия ва Францияда - иккита пул агрегатидан фойдаланилади.

Пул массаси таркиби ва динамикасини таҳлил қилиш Марказий банк томонидан тўғри пул-кредит сиёсати олиб боришда муҳим аҳамият касб этади.

Россия Федерацияда муомаладаги жами пул массаси ҳисоб-китоби учун қуйидаги пул агрегатлари қўлланилади.

М-О агрегати - нақд пуллар;

М-1 агрегати - М-О агрегати ва ҳисоб-китоб, жорий ва бошқа счётлар (махсус счётлар, капитал қўйилмалар счётлари, аккредитив ва чек счётлари, маҳаллий бюджет счётлари, бюджет, касаба, уюшмалари жамоат ва бошқа ташкилотларнинг счётлари, давлат суғурта маблағлари, узоқ муддатга кредитлаш фонди) даги маблағлар тижорат банкларига қўйилмалар ва жамғарма банкларидаги талаб қилиб олинган депозитларнинг йиғиндисига тенг;

М-2 агрегати - М-1 агрегати ва жамғарма банкларидаги муддатли қўйилмалардан иборат;

М-3 агрегати - М-2 агрегати ҳамда депозитли сертификатлар ва давлат заём облигациялари йиғиндисидан иборат.

Пул массаси таркибини унинг ҳаракатига қараб иккига бўлиш мумкин, яъни пул массасининг актив қисми - бу пул маблағларининг хўжалик фаолиятидаги турли хил шаклдаги ҳисоб-китобларни олиб бориш билан боғлиқ қисми ва иккинчиси пассив қисм - жамғармадаги пуллар ва счётлардаги қолдиқлар ҳисобланади.

Пул массаси нақд пуллардан ташқари муддатли счётдаги маблағ ва жамғармаларни, депозит сертификатлари, инвестицион фондларнинг акцияларини ўз ичига олади. Пул массасининг юқоридаги элементлари «квази» - қарийб пуллар деб ҳам юритилади. Квази - пуллар ликвид активлар бўлиб, улар тез орада пулга айланиши мумкин.

Ўзбекистонда пул массаси қуйидаги таркибий қисмлардан иборат.

M_0 - нақд пуллар;

M_1 - M_0 қ счётлардаги пул қолдиги қ маҳаллий бюджет маблағлари қ бюджет, жамоа ва бошқа ташкилот маблағлари;

M_2 - M_1 қ Ёалқ банкидаги муддатли жамғармалар;

M_3 - M_2 қ сертификатлар қ мақсадли заём облигациялари қ давлат заём облигациялари қ хазина мажбуриятлари.

Пул агрегатлари M1 ва M2 нинг бир-биридан фарқи M2 нинг ўз таркибига яқин орада пулга айланиши мумкин бўлган «квази» - қарийб пулларни олишдадир.

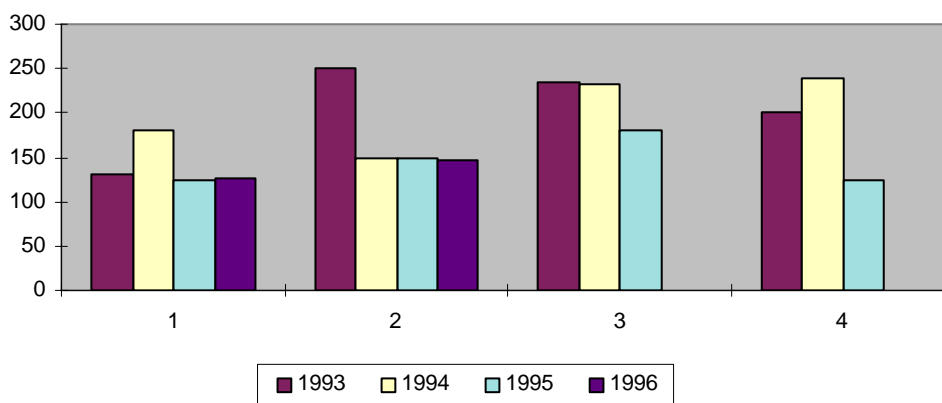
Ўзбекистонда охириги йилларда пул агрегатлари ҳисоб қилинадиган бўлди.

1995 йилда номинал пул массаси M2 пул массасининг 1994 йилдаги ўсиш даражасидан 1,5 марта кам бўлган. Марказий банк томонидан инфляцияга қарши олиб борилаётган чора - тадбирлар натижасида пул массасини ўсиш суръатлари қисқариб бормоқда. 1996 йилнинг биринчи яримида пул массасининг ўсиши 1995 йилнинг биринчи ярим йиллигига нисбатан 7,6% ҳисобида ва 1994 йил даражасидан 2 барабарга кам бўлган.

1996 йил бошида муомалага нақд пул чиқариш ҳажми 1995 йилдаги 20,7% ўрнига 15,8% ни ташкил қилган.

1 - диаграмма

**Жами пул массасининг динамикаси
(чорак давомида % ўсиш)**

Пул массасининг турли хил кўрсаткичларини ишлатиш пул муомаласи ҳолатини таҳлил қилишга турли томонлардан ёндашишга имкон беради.

Мамлакат миқёсида пул массаси ҳажмининг ўзгариши муомаладаги пул массасининг ўзгариши натижаси ва пулнинг айланиш тезлашганлиги натижаси бўлиши мумкин.

Пулнинг айланиш тезлиги - пул муомала воситаси ва тўлов воситаси сифатида амал қилгандаги унинг ҳаракат кўрсаткичидир. Уни миқдорини ҳисоблаш қийин, шунинг учун уни ҳисоб-китоб қилишда билвосита маълумотлардан фойдаланилади.

Саноати ривожланган мамлакатларда асосан пул айланиш тезлиги ўсишининг икки кўрсаткичи ҳисобланади:

- даромадлар айланма оборотида пулнинг муомалада бўлиш тезлиги кўрсаткичи. Бу кўрсаткич ялпи миллий маҳсулот (ямм) ёки миллий даромаднинг пул массасига, аниқроғи М-1 ёки М-2 пул агрегатига нисбати билан аниқланади. Бу кўрсаткич пул муомаласи ва иқтисодий ривожланиш жараёни орасидаги ўзаро алоқадорликни кўрсатади;

- тўлов оборотида пулнинг айланувчанлик кўрсаткичи. Бу кўрсаткич жорий банк счётлари бўйича ўтказилган маблағлар йиғиндисининг пул массаси ўртача қийматига нисбати сифатида аниқланади.

Пулнинг айланиш тезлигининг ўзгариши умумиқтисодий (иқтисодиётнинг циклик ривожланиши, иқтисодий ўсиш, нархлар суъратлари), тўла монетар (тўлов обороти таркиби, кредит операциялари ва ўзаро ҳисоб-китобларнинг ривожланиши, пул бозорида фоиз ставкаларнинг даражаси ва ҳ.к. лар) омилларига боғлиқ.

Пул айланишининг тезлашувига металл пулларнинг кредит пуллар билан алмаштириши, ўзаро ҳисоб-китоблар тизимининг ривожланиши, банклар ишига ЭЁМ нинг киритилиши, пуллик ҳисоб-китобларда электрон воситаларининг ишлатилиши ёрдам беради.

Пул қадрсизланган ҳолларда истеъмолчилар пулларининг тўлов қобилиятини сақлаб қолиш учун товарлар кўпроқ харид қиладилар. Бу эса пул айланишини тезлаштиради. Бошқа кўрсаткичлар ўзгармас бўлганида пул айланишининг тезлашиши пул массаси ошишини билдиради.

Таянч сўзлар

пул обороти;	тўлов талабномаси;
нақд пул обороти;	тўлов топшириқномаси;
нақдсиз пул обороти;	вексел;
тўлов обороти;	чек;
товар операциялари;	пул муомаласи;
товарсиз операциялари;	пул массаси;
ҳисоб-китоб;	пул агрегатлари;
мемориал ордер;	ҳужжатлар айланиши;
инкассо топшириғи;	пластик карточкалар;
аккредитив;	электрон пуллар.

Ўз билимини текшириш бўйича саволлар

1. Пул обороти деганда нимани тушунасиз?
2. Нақд пул обороти нима ва унинг ўзига хос хусусиятлари?
3. Нақд пулсиз пул обороти ва уни ишлатиш кўлами?
4. Электрон пул тизимининг мазмуни ва унинг аҳамияти.
5. Нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг алоҳида шакллариغا тавсиф беринг?
6. Нақд пулсиз ҳисоб-китобларни ташкил қилиш тамойилларини санаб ўтинг?
7. Пул муомаласи қонуни нима?
8. Пул массаси ва унинг таркибий қисмлари нималардан иборат?
9. Пул агрегатларига изоҳ беринг?
10. Пул муомаласини барқарорлаштириш йўллари нималардан иборат?

IV БОБ. ИНФЛЯЦИЯ ВА ПУЛ МУОМАЛАСИНИ БАРҚАРОРЛАШТИРИШНИНГ УСУЛЛАРИ

1-§. Инфляция, унинг мазмуни, келиб чиқиш сабаблари ва шакллари

Инфляция латинча «inflatio» сўзидан олинган бўлиб «иш», «бўртиш», «кўпчиш» деган маънони англатади. Бу сўз XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб иқтисодчилар томонидан иқтисодий термин сифатида ишлатилгунча қадар, у тиббиётда хавфли ўсма касалини ифодалашда қўлланилган.

Тарих ҳақиқатда ҳам бу сўзнинг ҳар томонлама хавфли эканлигини кўрсатди. Чунки инфляция қандайдир алоҳида олинган бозорда товарлар ва хизматлар нархининг ўсишидангина иборат бўлмасдан, бу умумиқтисод учун хавфли ҳодисадир. Инфляция сўзининг иқтисодий ўгиртмаси - муомалада мавжуд бўлган товарлар ва уларнинг баҳосига нисбатан кўп пул чиқариш деган маънони англатади.

Иқтисодда инфляциянинг якуни товарлар баҳосининг ўсишига, қониқтирилмаган, лекин қисман тўланиши мумкин бўлган талабларнинг вужудга келишга олиб келади. Одатда инфляциянинг бу тури - классик инфляция деб юритилади.

Инфляция сўзи пул муомаласи соҳасида АҚШ нинг Шимолий ва Жанубий штатлари ўртасида фуқарола уруши бўлганда муомалага жуда кўп миқдорда (450 млн. грин бек) қоғоз доллар чиқарилган вақтдан бошлаб қўлланила бошлаган. Уларнинг сотиб олиш қобилияти икки йилдан кейин 50 фоизларгача тушиб кетган. Агар тарихга эътибор берадиган бўлсак, уруш ва бошқа офатлар сабабли давлат харажатларнинг ошиб кетиши, инфляция билан узвий боғлиқ. Масалан, Англияда кучли инфляция XIX асрнинг бошида Наполеон билан уруш даврида, Францияда - француз революцияси даврида, Россияда XIX асрнинг ўрталарида намоён бўлган. Германияда жуда юқори

суръатлардаги инфляция 1923 йилларда бўлиб, муомаладаги пул массаси 496 квинтиллион маркагача етган ва пул бирлиги триллион марта қадрсизланган. Бу тарихий мисоллар кўрсатадики, инфляция ҳозирги давр жараёни бўлмасдан, тарихан мавжуд бўлган жараён дир.

Инфляция ва унинг ривожланиши алоҳида олинган мамлакатда маълум хусусиятларга эга бўлиши мумкин. Ёозирги давр инфляцияси, ўтган давр инфляциясидан фарқ қилувчи хусусиятларга эга. Олдинги инфляциялар вақтинчалик бўлиб, улар одатда уруш вақтида ҳарбий харажатларни қоплаш учун қоғоз пуллар чиқарилиши натижасида юзага келган. Бирор даромад олмасдан туриб, яъни ишлаб чиқариш ва товарооборот суръатларини оширмасдан ёки бу кўрсаткичлар камайиб кетган ҳолда давлат томонидан бўладиган харажатларни молиялаштиришнинг асосий йўлларида бири қоғоз пулларни муомалага чиқаришдан иборат бўлган. Натижада муомалага чиқарилган пуллар, муомала учун зарур бўлган олтин миқдоридан ошиб кетган ва пулнинг реал қиймати унинг номинал қийматидан тушиб кетган, яъни, ҳақиқатда пул бирлиги ўзида кўрсатилганидан кам олтин миқдорни ифода қила бошлаган.

Олдинги инфляцияларнинг яна бир хусусияти шундаки, улар маълум даврда намоён бўлган. Ёозирги давр инфляцияси эса одатда доимий (хроник) характерга эга бўлиб хўжалик ҳаётининг барча соҳаларини қамраб олиши билан, пул омилларидан ташқари бошқа иқтисодий омилларга таъсир қилиши билан фарқланади.

Охирги йилларда инфляция тез-тез учраб турадиган жараён бўлиб, сифати ҳам ўзгариб бормоқда. Бунинг сабаби шундаки, ҳозирги кунлардаги инфляция: биринчидан, узлуксиз баҳоларнинг ошишига; иккинчидан пул муомаласи қонунининг бузилиши натижасида умумхўжалик механизмининг ишдан чиқишига олиб келади. XX аср инфляциясининг асосий сабаби товар камёблигигина бўлиб қолмасдан, ишлаб чиқариш ва қайта ишлаб чиқаришда кризислар мавжудлиги билан ифодаланади.

Ёозирги давр инфляцияси биринчидан; пул талабининг товар таклифидан ошиши натижасида пул муомаласи қонунининг бузилиши; иккинчидан; - ишлаб чиқаришга кетадиган харажатлар салмоғининг ўсиши натижасида товарлар баҳосининг ошиши ва шу сабабли пул массасининг ортиб бориши билан ифодаланади.

Инфляциянинг асосий сабаби - бу халқ хўжалигининг турли соҳалари ўртасида вужудга келган номутаносибликдир. Бу авваламбор, жамғарма ва истеъмол ўртасидасидаги, талаб ва таклиф, давлатнинг даромадлари ва харажатлари ўртасидаги муомаладаги пул массаси ва хўжаликларнинг нақд пулга бўлган талаби ўртасидаги номутаносибликлардан иборатдир.

Инфляцияни юзага келтирувчи омилларга қараб унинг сабабларини ички ва ташқи сабабларга бўлиш мумкин.

Инфляциянинг ички омиллари монетар-пул сиёсати билан ва хўжалик фаолияти билан боғлиқ турларига бўлинади. Хўжалик фаолияти билан боғлиқ омиллар бу хўжаликдаги ва иқтисоддаги мутаносибликнинг бузилиши, ишлаб чиқаришда яққа ҳукмронликка йўл қўйиш, иқтисоднинг циклик ривожланиши, инвестициялашда номутаносиблик, баҳоларни ташкил қилишда давлатнинг яққа ҳокимлиги, кредит сиёсатининг нотуғри олиб борилиши ва бошқалар ҳисобланса, пул билан боғлиқ омилларга давлат молияси соҳасидаги кризислар; давлат бюджетнинг дефицити, давлат қарзларининг ўсиши, пул эмиссияси, пул муомаласи қонунининг бузилиши, кредитлашда автоматизмга йўл қўйиш ва бошқалар киради.

Инфляциянинг ташқи омилларига жаҳон иқтисодида бўлган кризислар, (хом ашё, ёқилғи, валюта бўйича) давлатнинг валюта сиёсати, давлатнинг бошқа давлатлар билан ташқи иқтисодий фаолияти, олтин ва валюта захиралари билан бўладиган ноқонуний операциялар ва бошқалар бўлиши мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, ижтимоий ишлаб чиқариш ривожланишида юзага келувчи диспропорциялар сабабли товарлар ва хизматлар баҳосининг умумий ёки тўхтовсиз ўсиши ва натижада пул муомаласи қонунининг

бузилиши оқибатда пул бирилигининг кадрсизланишига инфляция деб айтилади.

Инфляция куйидаги шаклларда намоён бўлади:

1. Товар ва хизматлар баҳосининг узлуксиз ва тартибсиз ўсиб бориши натижасида пулнинг кадрсизланиши ва унинг сотиб олиш қобилиятининг тушиб бориши;
2. Чет эл валютасига нисбатан миллий валюта курсининг тушиб кетиши;
3. Миллий пул бирлигида олтин нархининг ошиб бориши ва бошқалар.

Баъзи бир иқтисодчиларимизнинг¹ фикрича инфляция - бу барча товарлар баҳоларининг ошишини билдирмайди. Инфляция жуда тез ўсган тақдирда ҳам айрим товарлар баҳоси барқарор бўлиб қолиши, бошқаларники тушиши ҳам мумкин экан. Бизнинг фикримизча, бундай хулосалар 70-80 йилларнинг инфляциясига мос келиши мумкин.

Албатта, инфляция даврида баҳоларнинг ошиши доим бир хил суръатларда бўлмасдан, сакраб турадиган бўлиши мумкин. Лекин, баъзи товарлар баҳосининг тушиши ёки барқарор бўлиб туриши XX асрнинг инфляцияси учун мос деб тўлиқ ишонч билан уқтира олмаймиз. Баъзида давлат аралашуви билан аҳоли истеъмоли учун зарур бўлган айрим бир товарлар баҳосининг маълум даврда барқарор ушлаб туриш мумкин, аммо инфляциянинг кучайиб бориши шу товарлар баҳоларининг ҳам охир оқибатда ошишига олиб келади. Бизнинг фикримизча, баҳолар ошиши тўғрисида гапирганда, инфляция даражасида баҳолар ошиши ва умуман баҳолар ошиши тушунчаларини тўғри талқин қила олиш керак. Масалан, ҳамма вақт ҳам баъзи товарлар баҳосининг ошиши инфляцияни англатмаслиги мумкин. Товарлар баҳоси ошиши инфляция бўлмаган даврда, олтин пул муомаласи шароитида ҳам бўлиши мумкин.

¹ Кэмбелл Р., Макконел, Стенли Л. Брю «Экономикс» М.: 1993 г. с. 163

Жўраев Т.Т., Жўраев А.Д. «Пул капитал ва хазина моллари бозори. Молия, кредит-банк тизими ва давлатнинг солиқ сиёсати» Т.: 1994 й.

2-§. Инфляциянинг турлари ва тоифалари

Халқаро амалиётда бозорда товарлар ва хизматлар баҳосининг ўсиб боришига қараб инфляцияни бир неча турларга бўлиб қаралади:

- судралувчи инфляция. Баҳоларнинг ўртача йиллик ўсиши 5-10% дан ошмайди. Инфляциянинг бу тури кўпроқ ривожланган мамлакатларга хос бўлиб, мамлакат иқтисодий ривожланиш даражасига қараб баҳолар ошиши 3-4% атрофида ҳам бўлиши мумкин. Бу инфляция аксинча ишлаб чиқаришни янада ривожлантиришни рағбатлантирувчи омил сифатида намоён бўлиши мумкин. Пулнинг қиймати барқарорлигидаги ўзгариш сезилмаслиги мумкин.
- шиддатли инфляция. Баҳоларнинг ўрта йиллик ўсиши 10-100% (баъзида 200% гача) бўлиши мумкин. Инфляциянинг бу тури ривожланаётган мамлакатларда кўпроқ учрайди.
- гиперинфляция. Баҳоларнинг ўсиш суръатлари йилига 200% дан ошиб кетади. Бу инфляция мамлакатлар иқтисодий ривожланишининг инқирозли даврига мос келади ва у иқтисодиёт таркибий қисмларининг ўзгариши билан боғлиқ. Ёозирги даврда ХВФ баҳолар ойига 50% дан ошган вақтда бу гиперинфляция деб қабул қилган. Гиперинфляция даврида баҳолар кун сайин ошиб боради ва баҳолар билан иш ҳақи ўртасидаги фарқ жуда юқори бўлади. Аҳолининг яшаш шароити қийинлашади, корхоналар фаолияти ёмонлашади. Хўжалик фаолияти, бозор фаолиятида натураллаштириш авж олади.

Инфляциянинг келиб чиқиш сабабларига қараб унинг икки тоифасини кўрсатиш мумкин: талаб инфляцияси ва ишлаб чиқариш билан боғлиқ инфляция (таклиф инфляцияси).

Талаб инфляцияси. Инфляциянинг бу анънавий тури талаб ошиб кетганда юзага келади. Ишлаб чиқариш соҳаси аҳолининг талабини тўла қондира олмайди, таклифга нисбатан талаб ошиб кетади. Натижада товарлар баҳоси ўсади. Кам миқдордаги товарларга кўп пул массаси тўғри келади.

Талаб инфляциянинг юзага келиш сабаблари қуйидагилардан иборат.

а)ҳарбий харажатларнинг ўсиши ва иқтисоднинг милитарлашуви.

Ёарбий техника сотиб олиш ва бошқа ҳарбий харажатларни қоплаш билан боғлиқ бўлган жараёнлар муомалага керагидан ортиқча пул чиқаришнинг омили ҳисобланади.

б) давлат қарзларнинг ўсиши ва бюджет дефицитининг мавжудлиги.

Бюджет дефицити одатда заёмлар чиқариш ёки банкноталар эмиссия қилиш йўли билан қопланади. Бу ўз навбатида қўшимча муомала воситалари бўлишига, қўшимча талаб юзага келишига олиб келади. Ўзбекистонда бюджет дефицитини қоплаш юқорилардагидан ташқари 1996 йилдан бошлаб давлат қисқа муддатли мажбуриятларини (ДҚМО) сотиш орқали ҳам қопланмоқда.

в) Халқ хўжалигига ортиқча кредитлар бериш натижасида муомалада кредит билан боғлиқ муомала воситалари юзага келади. Булар товар ва хизматларга бўлган талабни оширади.

г) Чет эл валютасининг мамлакатга кириб келиши ва унинг миллий валютага алмашинуви натижасида, муомалада пул массаси ортиб боради, миллий пулга нисбатан чет эл валютанинг қадри ошади.

д) Халқ хўжалигининг етакчи тармоқларини керагидан ортиқча инвестициялаш ҳам оборотга қўшимча пул эквивалентларини чиқаришига олиб келади.

Шундай қилиб, талаб инфляцияси умумий талабнинг ўсиши натижасида баҳолар ўсиши билан намоён бўлади.

Ишлаб чиқариш билан боғлиқ (таклиф) инфляцияси.

Бу инфляциянинг сабаблари қуйдагилар бўлиши мумкин:

а) ҳар хил жараёнлар ва таркибий ўзгаришлар туфайли меҳнат унумдорлигининг пасайиши натижасида маҳсулот ишлаб чиқаришга кетган харажатлар ошади. Умуман халқ хўжалиги бўйича ишлаб чиқариш ҳажми, бинобарин, товарлар бўйича таклиф қисқаради ва товарлар баҳоси ошади. Корхоналарнинг фойда ҳажми қисқаради.

б) ҳар хил янги хизмат турлари пайдо бўлади ишлаб чиқаришга нисбатан кам меҳнат унумдорлигида юқори иш ҳақи олишга имконият туғилади. Натижада товар ва хизматларга бўлган баҳо ошиб боради.

в) аҳолини социал жиҳатдан ҳимоялаш мақсадида иш ҳақининг ошиши, товарлар баҳосининг ошишига олиб келади ва яна иш ҳақи ошади ва ҳ.к. бу занжир узлуксиз давом қилиш мумкин.

Инфляцияда нафақат чакана баҳо, балки улгуржи баҳо ҳам ошиб боради. Ғарб мамлакатларида инфляциянинг асосий кўрсаткичи қилиб чакана баҳоларнинг ўзгариши (ошиши) қабул қилинган. Агар маълум даврда баҳолар икки марта ошса, пул ҳам икки марта қадрсизланган деб ҳисобланади.

Чакана баҳолар ўсишини ҳисоблаш махсус давлат органлари томонидан аниқланадиган баҳолар индексига асосланади. Баҳолар индексини ҳисоблашнинг бошланғич нуқтаси қилиб (юз фоиз деб) базис йили олинади ва жорий йилда баҳолар ўзгариши, ўртача йиллик ўсиши суръати ҳисобланиши мумкин.

Баҳолар индекси бу жорий йилдаги товарлар ва хизматлар баҳоси йиғиндиси, яъни, товарлар бозор савати баҳосининг шу товар ва хизматларнинг базис йилдаги умумий баҳоси, яъни бозор савати баҳосига нисбати сифатида аниқланиши мумкин. Юқоридаги фикрни қуйидаги формула орқали ифода қилиш мумкин.

$$\text{жорий (1997) йилда Баҳолар индексини} = \frac{\text{жорий (1997) йилда бозор савати}}{\text{базис йилда айнан бозор сават баҳоси (масалан 1990 йил)}} \times 100$$

Баҳолар индексини ҳисоблашда истеъмол товарлар баҳосининг индекси катта аҳамиятга эга. Баҳолар индекси турли усулларда баҳолар даражасини солиштиришга имкон беради. Жорий йилдаги баҳолар индексининг базис йилдаги баҳолар индексига нисбатан ошиши - инфляция - «Баҳолар даражасининг ошиши» дан, баҳолар индексининг камайиши-дефляция-«Баҳолар даражасининг камайиши» дан далолат беради.

Айтайлик базис давр 1990 йил бўлсин (Баҳолар даражаси 100% деб оламиз) ва 1997 йилда баҳо даражаси 350. Демак 1990 - 1997 йилларда баҳолар

3,50 марта ёки 250% га ошган, ёки 1990 йилда бирор товар 100 сўм турган бўлса, 1997 йилда шу товар 350 сўм туради.

Истеъмол товарлар баҳоси индексидан ташқари баъзи гуруҳ товарлар ва хизматлар масалан, кийим, оёқ кийимлар, транспорт, уй жой хизматлари ва бошқалар бўйича баҳолар индексларини ҳисоблаш мумкин.

Баҳолар индексига асосланиб инфляция суръатларини аниқлаш мумкин. Бунинг учун жорий йил баҳолар индексидан базис давр баҳолар индексини чегириб, базис давр баҳолар индексига бўламиз. Масалан, 1990 йилда истеъмол товарларнинг баҳо индекси 110, 1997 йилда 140 бўлса, 1997 йилда инфляция суръти қуйидагича аниқланади:

$$\text{Инфляция суръати} = \frac{140 - 110}{110} \times 100 = 27,27\%$$

Демак, 1997 йилда инфляциянинг ўсиш суръатлари тахминан 27,3% тенг бўлади.

Инфляциянинг ўсиш суръатлари тўғрисида гапирганда, унинг ривожланишини сон жиҳатдан аниқланишнинг бошқа йўли ҳам мавжуд. Бунинг усул «70 лар қондаси» деб аталади. Агар ҳар йили инфляция даражаси маълум бўлса, баҳолар икки карра ошиши учун неча йил керак эканлигини аниқлаш мумкин. Бунинг учун «70» ни ҳар йилги инфляция даражасига бўлиш керак. Масалан, инфляциянинг ҳар йиллик даражаси 5% бўлса, баҳолар даражаси 14 йилдан кейин, икки карра ошиши керак. Агар ҳар йиллик инфляцияси даражаси 20% бўлса, баҳолар даражаси 3 йилдан кейин икки карра ошиши керак.

Шуни таъкидлаш керакки, бу усул ҳамма вақт ҳам, масалан, инфляциянинг ўсиши суръатлари юқори, (ҳар куни, ойда ўзгариб борадиган) бўлса, қулай ҳисобланмайди «70 лар қондаси» аҳоли жамғармаларининг, реал ёки миллий маҳсулот ҳажмининг икки марта ошиши учун неча йил керак эканлигини тўғри аниқлаб беришга имкон беради.

Пулнинг қадрсизланиш даражаси алоҳида олинган мамлакатда ҳар хил бўлиши мумкин. Инфляция даражаси ривожланган мамлакатларда пастроқ ва у

тез ўтиши, иқтисодий жиҳатдан кам ривожланган мамлакатларда унинг даражаси юқори, сурункали ва «даволаш» ҳам кўпроқ вақт талаб қилиши мумкин. Масалан, 1971 - 1984 йилларда баҳолар ўсиши суръатларни оладиган бўлсак, у ривожланган мамлакатларда 4,9% дан (Германия), 71% (Жазоир) гача бўлса, ривожланаётган мамлакатларда 8,5% дан (Ўиндистон), 153% га (Аргентина) етган. Инфляциянинг намоён бўлиши ҳар бир мамлакат иқтисодининг ривожланиш даражасига, миллий хўжалик фаолиятига ва хусусиятига, миллий анъналарига, минтақавий, иқтисодий ва сиёсий ривожланиш хусусиятларига боғлиқ.

Ривожланган мамлакатларда инфляциянинг шароит ва омиллари ҳар хиллигини ҳисобга олиб уни қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин.

Биринчи гуруҳга ривожланаётган Лотин Америка мамлакатлари - Аргентина, Бразилия, Перу кабилар киради. Бу давлатларга сурункали давлат бюджети дефицити, иқтисодий мувозанатнинг йўқлиги асосий ва оборот фондлар қийматининг доимо индексация қилиниши, миллий валюта курсининг чет эл валютасига нисбатан тушиб бориши пул қадрсизланишининг омиллари ҳисобланади.

Бу мамлакатларда сурункали бюджет дефицитини эмиссия йўли билан молиялаштириш натижасида йиллик пул қадрсизланиши бир неча минг фоизга етиши кузатилган.

6-жадвал

Лотин Америка мамлакатларида чакана баҳолар
динамикаси (йилда ўзгариш, %)

Мамлакатлар	1987	1989	1990
Никарагуа	1347,9	3452,4	8500,0
Перу	114,5	2948,8	8291,5
Аргентина	174,8	3731,0	1832,5
Бразилия	365,9	1765,0	2359,9

Аргентина, Чили каби мамлакатларда инфляция пул кадрини емириб ташлаши натижасида оддий бирор товарни сотиб олиш учун бир неча миллион пул бирлиги зарур бўлган.

1983 йилда июнгача, яъни муомалада эски песо бўлганда Аргентинада бир жуфт туфли етти миллион песо, енгил машина сотиб олиш учун бир неча миллиард песо керак бўлган.

Бу ҳол ҳисоб-китобларни олиб боришда, пул муомаласида жуда катта қийинчилик туғдирган. Бир неча марта ўтказилган деноминациялар пул кадрсизланишини тухтатишга асос бўла олмаган. Лотин Америкаси мамлакатларида бўлган инфляция даражасини баҳолаш индексидан ҳам кўриш мумкин. Бу мамлакатларда баҳолаш индекслари бир неча сонлардан иборат бўлган. Масалан, Чилида 1971-1984 йилларда баҳолаш индекси 842162 ёки бу кўрсаткич шу йилларда баҳолаш 8,4 минг марта ошганини, Аргентина учун шу индекс 436432250, бу баҳолаш 436 минг марта ошганини билдиради. Юқоридаги жадвал маълумотлари кўрсатиб турибдики, 1990 йилда Никарагуада товарлар баҳоси 8500%, Перуда - 8291,5%, Бразилияда - 2359,9% га ошган.

Иккинчи гуруҳ мамлакатлар: Колумбия, Эквадор, Венесуэла, Эрон, Сурия каби мамлакатларда ҳам иқтисодий мувозанатнинг йўқлиги, молиявий сиёсатдаги камчиликлар - дефицитни молиялаштириш, халқ-хўжалигига кўп кредитлар ажратиш инфляцияни бўлишини таъминламоқда. Бу мамлакатларда инфляция шиддатли характерга эга бўлиб, баҳолашнинг йиллик ўсиши 30-40% атрофида, баъзида ундан юқори бўлади. Инфляция суръатига қараб жамғармалар, тўловлар бўйича индексация ўтказиб борилади, ишсизлик ошиб бормоқда.

Учинчи гуруҳга: Ёиндистон, Индонезия, Покистон, Таиланд, Филиппин каби мамлакатлар кирази. Бу мамлакатларда чекланган иқтисодий мувозанат мавжуд бўлиб, экспортдан валюта тушуми анча юқори. Йиллик инфляция суръати 5-20% атрофида ва қисман индексация ўтказилиб турилади.

Тўртинчи гуруҳ давлатлар - Сингапур, Малайзия, Жанубий Корея, Бахрейн, Арабистонда - иқтисодий мувозанатнинг мавжудлиги, инфляция суръатларининг сустлигини кўрсатади. Бу мамлакатлардаги инфляция 2-6% ташкил қилади ва уни судралувчи инфляция деб қараш мумкин.

Бу мамлакатларда товарлар ва хизматлар баҳоси ошиши устидан қаттиқ назорат олиб борилади. Ишсизлик бошқа мамлакатларга нисбатан кам, иқтисоди ривожланган бозор шароитида бошқарилади. Экспорт ҳажми ва чет эл валютаси тушумининг юқорилиги, инфляциянинг олдини олишда катта роль ўйнайдиган омил ҳисобланади.

Ўзбекистондаги инфляция бу мустақил Ўзбекистон заминида вужудга келган инфляция эмас. Тарихан бу инфляция собиқ СССР да юзага келган. Бу инфляциянинг умумий иқтисодий сабаби давлат бошқарувида иқтисодга нисбатан сиёсатга кўп эътибор берганидир. Натижада ишлаб чиқариш суръатлари тушиб кетди. Товар камёблиги яширин жараён бўлиб, товарларни ишлаб чиқариш учун кўп харажат қилинсада (хом ашёларнинг нархи юқорилиги туфайли) товарлар паст баҳода сотилган. Фарқ давлат бюджетидан қоплана борган. 1992 йилнинг бошидан эркин баҳоларга ўтиш натижасида (озик овқат ва ёқилги ресурслардан ташқари) инфляция юзага отилиб чиқди ва тез суръатлар билан ривожланиб кетди.

Шу туфайли Ўзбекистондаги инфляция собиқ СССР даврида юзага келган инфляциянинг қолдиғидир ва уни даволаш узоқ вақтни талаб қилади. Собиқ СССР да, жумладан Ўзбекистонда 90-йиллардаги инфляция-сининг асосий сабаблари - иқтисодий мувозанатнинг йўқлиги, ишлаб чиқариш суръатларининг тушиб кетиши натижасида режали иқтисо-диётдаги инқироз; -маҳсулотлар сифатининг, меҳнат унумдорлигининг пастлиги; -ишлаб чиқаришда харажатлар салмоғининг ошиб кетиши, беҳуда сарфлар, иқтисод принципларига риоя қилмаслик ва бошқалар ҳисобланади.

Ундан ташқари, ривожланган бозор шароитига ўтмасдан туриб баҳоларнинг эркинлашуви, товар массаси устидан баъзи бўлимларининг якка ҳукмронлик ўрнатиши, баҳоларни хохлагача бошқариш, кредит, молия

сиёсатларини нотўғри олиб бориш, иқтисоднинг «долларлашуви», «рубль зона»сининг емирилиши, валюта тушумлари ва миллий бойликнинг четга оқиб кетиши ва бошқалар инфляция жараёнининг яна ривожланишига олиб келган.

Инфляция жамиятнинг ривожланишига салбий таъсир кўрсатади.

1. Мамлакат иқтисодий аҳволини танг ҳолга олиб келади:

- ишлаб чиқариш ҳажми тушиб кетади баҳоларнинг ошиб бориши ишлаб чиқариш истикболларига тўғоноқ бўлади.

- капиталнинг асосий қисми ишлаб чиқаришдан савдо (муомала) соҳасига, воситачилик соҳасига оқиб ўтади. Чунки ишлаб чиқаришдан кўра савдо соҳасидаги капитал тезроқ ва кўпроқ фойда келтиради;

- баҳоларнинг ўзгариб туриши олиб-сотарликни ривожлантиради, арзон вақтида олиб, қиммат бўлганда сотиш жараёни, товар захираларини яшириш жараёнлари авж олади;

- кредит бериш жараёнлари чекланган бўлади. Қарз олувчилар кўпаяди-ю, қарз берувчилар сони қисқаради, чунки қарз берган ютқизиши мумкин;

- давлатнинг молия ресурслари қадрсизланади ва ҳ.қ.

2. Аҳолининг кам даромад олувчи қисмининг социал жиҳатдан аҳволи ёмонлашади. Уларнинг реал даромадлари камаяди. Номинал даромаднинг баҳолар ўсишидан тушиб кетиши натижасида аҳолининг ҳаёт даражаси пасаяди. Айниқса, нафақа, давлат ташкилотларидан маош олувчиларнинг аҳволи қийинлашиши мумкин. Инфляция аҳоли жамғармаларининг қадрсизланишига олиб келади. Баъзида инфляция аҳоли баъзи қатламларининг (савдо-сотиқ соҳасида) бойишига олиб келади.

Давлат аҳолининг даромадлар даражасини тенглаштириш мақсадида даромад ва солиқларни индексация қилиб боради.

3-§. Пул муомаласини барқарорлаштириш ва инфляцияни бартараф қилиш йўллари

Инфляциянинг ҳар томонлама авж олиб кетиши мамлакатда социал ва итисодий жиҳатдан қарама-қаршиликлар юзага келишига олиб келади. Шунинг учун давлат инфляциянинг олдини олиш, пул муомаласини барқарорлаштириш чора - тадбирлари ишлаб чиқади. Инфляцияга қарши курашнинг асосий шакллари: инфляцияга қарши сиёсат ва пул ислоҳоти ҳисобланади.

Ёр давлатда пул муомаласи маълум қонун-қоидалар асосида тартибга солиб турилади.

Олдинги марказлашган, режали бошқарувга асосланган иқтисодий тизимда пул муомаласи режалаштириш асосида бошқариб келинган. Аҳолининг даромади ва ҳаражатларини давлат томонидан мувофиқлаштириб турилган. Товар ишлаб чиқаришни кенгайтириш, аҳолига кредитга товар бериш, баҳолар тизимини ўзгартириб туриш ва ҳаказолар. Барча жараёнлар давлат томонидан бошқарилгани учун пул муомаласи қонуни бузилганда давлат ўз ваколати доирасида нархларни ўзгартириш йўли билан, пул реформаси билан пул муомаласини тартибга солиб келган.

Бозор иқтисоди шароитида пул муомаласи маълум усуллар ёрдамида тартибга солиб турилади.

Бизнинг давлатимизда пул муомаласини тартибга солишда Ўзбекистон Республикаси Марказий банки қўйидаги усуллардан фойдаланади.

1. Мажбурий резерв ставкаси нормасини белгилаш.
2. Тижорат банкларини очик бозорда қатнашиши.
3. Марказлашган кредитлар учун қайта молиялаштириш ставкасини ўрнатиш.

«Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида»ги қонунга кўра Марказий банк тижорат банкларига минимал мажбурий резерв бўйича маблағларни махсус счётда сақлаб туриш мажбуриятини юклаш ҳуқуқига эга. Бундай резервлар нормалари банкнинг мажбуриятлари турига, омонат ва

муддатига қараб белгиланади. Бу механизм асосан тижорат банкларининг ликвид маблағлари ҳажмини мувофиқлаштириш учун фойдаланади.

Бу билан Марказий банк тижорат банкларининг кредит бериш қобилятига таъсир этади. Кредит, маълумки ўз навбатида пул массасининг кўпайишига, баҳоларнинг ўзгаришига олиб келади. Шунинг учун мажбурий норма тез-тез ўзгартирилмайди, чунки у муомалада пул массасини тебраниб туришига ва охири иқтисодий беқарорликка олиб келиши мумкин. Мажбурий резерв ажратмалари фойизлари олдинги йилларда қўйидагича белгиланган:

02.09.92 дан - 15%

01.01.93 дан - 20%

01.05.94 дан - 30%

01.01.95 дан - 30%

01.07.96 дан - 25%

Марказий банк тижорат банкларга кредитлар бўйича қайта молиялаштириш ставкасини белгилаб беради. Бу ставка тижорат банклари берадиган кредитнинг баҳосини аниқлаш асос бўлиб хизмат қилади. Қайта молиялаштириш сиёсати тижорат банкларининг бошқа манбаларидан маблағлар жалб қилишига таъсир этмайди. Марказий банк оқилона қайта молиялаштириш ставкаларини ўрнатиб тижорат банкларини ликвидлик даражасини мувофиқлаштириб туради. Марказий банкнинг кредит сиёсати халқ хўжалигини ҳал қилувчи бўғинларини кредитлаш ва ундан рационал фойдаланишга қаратилган қайта молиялаштириш ставкаси олдинги йилларда қўйидагича белгиланади.

01.01.94 дан - 40%

01.10.94 дан - 225%

01.03.95 дан - 300%

01.07.95 дан - 120% (ойига 10%)

01.08.95 дан - 84% (ойига 7%)

01.07.96 дан - 60% (ойига 5%)

01.08.96 дан - 48% (ойига 4%)

01.08.97 дан - 39,6 (ойига 3,3%)

ҳозирги вақтда-20 (ойига 1,66%)

Ёозир кўпгина давлатларда пул муомаласини тартибга солишда очик бозорда операциялар ўтказиш усулидан фойдаланилмоқда. Бу ҳозирги кўп қўлланадиган монетар сиёсатнинг бир усули ҳисобланади. Бу усул тижорат банкларининг ликвидлик даражасига тезда таъсир ўтказа оладиган эшилувчан (мосланувчан), амалий ва оператив усул ҳисобланади. Бу усулни бошқаларидан фарқи шундаки, уни заруриятга қараб ва хоҳлаган миқдорда ўтказиш мумкин. Бу механизм бозорни ривожланиш тенденциясига қараб пул муомаласини барқарорлаштира олиши мумкин. Марказий банкнинг очик бозорда операциялар ўтказиш ҳуқуқи қонунда белгиланган. Бунда олди - сотди объекти бўлиб давлат қимматбаҳо қоғозлари ва Марказий банк ўзи чиқарган қарз мажбуриятлари бўлиши мумкин. Ёозиргача муомалада Марказий банкнинг уч ой муддатда сўндириладиган депозит сертификатлари юрган бўлса, 1996 йил март охирида ГКО (давлат қисқа муддатли облигациялари (ДҚМО)) чиқарилади. Бу тижорат банклари ва корхоналарининг маблағларини хавф-хатардан сақлаш ва даромад олиш имконини беради.

Давлат қимматбаҳо қоғозлар бозори Ўзбекистон учун янги ҳодиса ҳисобланади. ДҚМОни киритиш биринчидан, Молия вазирлигига ўз жорий харажатларининг бир қисмини инфляциядан холи манба ҳисобидан қоплашга, иккинчидан, хўжалик юритувчи субъектлар ўзларининг бўш маблағларини фойда олиш эвазига инвестиция қилиш мумкинлигига имконият яратди.

ДҚМОларнинг бирламчи бозори Марказий банк валюта биржасида тижорат банклари иштирокида чиқарилади.

Зарур бўлса облигация эгаси иккиламчи бозорда ўз фойдаси эвазига уни сотиши мумкин.

Шундай қилиб, Марказий банк пул муомаласини барқарорлаштириш уни тартибга солиш борасида барча ваколат ва ҳуқуқий нормаларга эга.

Юқорида кўрсатиб ўтилган усуллар кўпгина давлатларда қўлланилади. Давлатнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб бошқа селектив усуллардан

ҳам фойдаланиши мумкин. Бу усулларни мақсади кредитлаш ҳажмига ва умумий пул массасига таъсир ўтказиб боришдир. Бу усулларни ҳар давлат ўзини ривожланиши даражасига қараб қўллаши мумкин.

Масалан, ривожланган давлатларда асосан очиқ бозорда операциялар ўтказиш усулидан фойдаланилади. Юқоридагиларни таҳлил қилсак, ҳар усул у ёки бу йўл билан (бевосита ёки билвосита) муомаладаги пул массасини камайишига ёки кўпайишига таъсир қилади.

Иқтисодиётдаги аҳволга қараб Марказий банк ўзининг пул- кредит соҳасидаги стратегиясини аниқлайди. Бундан ташқари мамлакатдаги пул муомаласи ҳукумат томонидан чиқарилган қарор ва буйруқлар билан ҳам бошқарилади. Бунга мисол қилиб корхона ташкилотларини касса тушум режасини бажариши устидан қаттиқ тазорат ўрнатиш, барча савдо шоҳобчаларини инкассацияга тортиш, аҳолини ўз даромадини давлат банкларида сақлашга тарғиб қилиш ва ишонтириш, қимматли қоғозлар бозорини кенгайтириш, ҳисоб чекларидан кенг фойдаланиш, банк тизимини такомиллаштириш, яъни электрон карточкаларини жорий қилиш ва бошқалар буларнинг ҳаммаси муомаладги пул массасининг камайишига, эмиссия миқдорининг қисқаришига олиб келиши мумкин.

4-§. Пул ислоҳотлари ва уни пул муомаласини барқарорлаштиришдаги ўрни

Пул ислоҳоти деб пул муомаласини барқарорлаштириш мақсадида давлат томонидан пул тизимини ўзгартиришга айтилади. Пул ислоҳоти металл пул муомаласи даврида, иккинчи жаҳон урушидан кейин - олтин девиз, олтин доллар муомаласи даврида ўтказилди.

Собиқ СССРда пул ислоҳоти 1922 - 24 йилларда, 1947 йилларда ўтказилди.

Ўзбекистонда пул ислоҳоти 1994 йилда ўтказилди ва республика мустақил давлат сифатида ўзининг миллий пул бирлигига эга бўлди.

Пул муомаласини барқарорлаштиришга пул ислоҳотини ўтказмасдан ҳам эришиш мумкин. Пул муомаласини барқарорлаштиришнинг қуйидаги усуллари мавжуд: ревальвация, девальвация, деноминация. Мамлакатнинг иқтисодий ривожланиш даражасига, иқтисодиётнинг ҳолатига, пулнинг қадрсизланиш даражасига, давлат сиёсатига қараб давлат пул ислоҳотини ўтказиши, пулни ревальвация, деноминация қилиши мумкин.

Пул кучли қадрсизланган шароитида фақат пул ислоҳотини ўтказиш йўли билан пул тизимини барқарорлаштириш мумкин. Пул ислоҳоти, яъни нуллификацияда кучли қадрсизланган пул бирлиги бекор қилинади ва ўрнига янги пул бирлиги киритилади. Масалан, Собиқ СССРда 1922-24 йилларда совзнакларнинг кучли қадрсизланиши натижасида 1 рубл 50 млрд. совзнакга алмаштирилган. Урушдан кейинги Германияда гиперинфляция натижасида 1924 йилда муомалага янги немис маркалари киритилган. Эски рейхсмаркалар кучли қадрсизланиши натижасида муомалага чиқарилган янги маркалар 1 марка : 1 триллион эски рейхсмарка нисбатида алмаштирилди. Рейхсмаркалар муомаласи бекор қилинди.

Ревальвация - бу пул бирлигининг олтин қийматини тиклашдан иборат. Масалан, биринчи жаҳон урушидан кейин 1925-1928 йилларда ўтказилган пул ислоҳоти туфайли фунт стерлингнинг урушгача бўлган олтин қиймати

белгиланди. Иккинчи жаҳон урушидан кейин ревальвация натижасида долларнинг валюта курси кўтарилди. Германия Федератив Республикасида 1961, 1969, 1971 йилларда ревальвация ўтказилган.

Девальвация - бу миллий валюта курсининг чет эл валютасига нисбатан тушишидир. Пул бирлигининг олтин миқдори белгиланган шароитда девальвация пулнинг олтин миқдорининг тушиб кетишини аниқлаган. Масалан, 1971 йилда АҚШ долларининг олтин миқдори 7,89 % га, 1973 йил февралда 10% га камайтирилган. Сузувчи валюта курсларига ўтгандан кейин девальвация бошқариладиган валюта курслари асосида олиб борилади.

Деноминация - баҳолар масштабни йириклаштириш, яъни пул бирлигидаги «0» ларни қисқартиришдан, пул бирлигида кўрсатилган номинални камайтиришдан иборат. Совет пул тизими қарор топа бошлаган давр - 1921 -1922 йилларда икки марта деноминация ўтказилган. Биринчи деноминацияда муомалага «1922 йил пул бирликлари» чиқарилган ва улар олдинги пул бирликларига 1000 : 1 нисбатда алмаштирилган. Иккинчи деноминацияда муомалага «1923 йил пул бирлиги» чиқарилган ва 1922 йил пул бирлигига» 100 : 1 нисбатда алмаштирилган. Пул деноминацияси инфляция суръатлари паст бўлган шароитда қулай бўлиши мумкин. Агар инфляция суръатлари юқори бўлса, деноминация ўтказиш ҳеч қандай самара бермаслиги мумкин. Фақат пул ислохотини ўтказиш йўли билан пул тизимини барқарорлаштириш мумкин бўлади.

Пул ислохотини ўтказиш қуйидаги йўллар билан амалга оширилиши мумкин.:

- муомаладаги пул массасини камайтириш мақсадида, дефляция курси бўйича эски пулларни янги пулларга алмаштириш:

- аҳоли ва корхоналарнинг банклардаги жамғармаларини вақтинча (тўлиқ ёки қисман) ҳаракатсиз ушлаб туриш (қотириб қўйиш):

- иккала усулни биргаликда қўллаш йўли орқали пул ислохотини ўтказиш: бу усул халқаро амалиётда «шок йўли» билан даволаш номи билан машҳурдир. Бу усул 1948 йилда Ғарбий Германияда ҳарбий давлат

бошқарувидан бозор иқтисодига ўтишда қўлланилган. «Шок йўли» билан даволашда иш ҳақини тўлашни тўхтатиб қўйиш, ишлаб чиқаришни қисқартириш, пул ислоҳотини ўтказиш, иш ўринларини қисқартириш каби қаттиқ чоралар қўлланилиши мумкин. Масалан, Ғарбий Германияда 1948 йилнинг июнь ойида ўтказилган пул ислоҳотида аҳолининг нақд пуллари ва жамғармалари 6,5 янги немис маркасига 100 эски рейхсмарка қилиб алмаштирилди. Аҳолининг пул жамғармаларини тўлаш вақтинча тўхтатилган, кейинчалик фақат 30 фоиз атрофида тўланган ва ҳар бир кишига 60 немис маркаси миқдорида нафақа ажратилган. Натижада давлатнинг рейхс маркасидаги қарзи, мамлакатда бўлган дисбаланс тугатилган ва шу йўл билан инфляциянинг ўсиш темплари тўхтатилган.

«Шок йўли» билан даволаш Японияда 1949-50 йилларда ўтказилган ва у «Додж режаси» деган номни олган.

Бу режага асосан Японияда инфляцияга қарши жуда қаттиқ чоратadbирлар амалга оширилган. Эркин баҳога ўтиш билан бир вақтнинг ўзида ер ислоҳоти ўтказилди, бюджет камомадини йўқотиш йўллари ишлаб чиқилди. Японияда мавжуд зарар билан ишловчи корхоналарга давлат томонидан бериладиган субсидия бекор қилинди, корхона, ташкилотларга кредит бериш шартлари мукамаллаштирилди, аҳоли жамғармалари ишлатилмасдан қотириб қўйилди.

Иқтисодни «шок йўли» билан даволаш Шарқий Европа мамлакатлари - Югославия, Польша каби мамлакатларда ҳам қўлланилган. «Шок йўли» билан даволаш иқтисодий сиёсати 1989 йилнинг охирида Польшада қўлланилган бўлиб, иш ҳақи вақтинчалик қотириб қўйилган ҳолда, баҳолар эркинлаштирилган. Натижада 1990 йилнинг бошларига келиб Польшада товарлар мўл-кўлчилиги вужудга келиб бошлади ва товарлар баҳосининг бир неча барабор ошиши натижасида инфляция суратлари секинлашишига эришилди. Польшада бу иқтисодий тадбирнинг ўтказилиши аҳолининг яшаш шароитини анча қийинлаштирди ва ишсизлар сонини кўпайтирди.

Таянч сўзлар

инфляция;	девальвация;
судралувчи инфляция;	деноминация;
сузиб юривчи инфляция;	ревальвация;
гиперинфляция;	дезинфляция
дефляция;	баҳолар индекси;
пул массаси;	инфляция суръати.
пул ислоҳоти;	
пул муомаласи қонуни;	

Ўз билимини текшириш бўйича саволлар

1. Инфляция қандай ҳолларда юзага келади?
2. Пулнинг қадрсизланиши деганда нимани тушунаси?
3. Инфляцияни қандай турларини биласиз?
4. Пул массасини бошқариш усуллари?
5. Инфляциянинг ички ва ташқи омиллари деганда нимани тушунаси?
6. Инфляцияни намоён бўлиш шаклларини келтиринг?
7. Инфляцияни келтириб чиқарувчи омилларни сананг?
8. Қанақа инфляцияга қарши курашиш йўллари мавжуд?
9. Пул муомаласини барқарорлаштириш деганда нимани тушунаси?
10. Қандай пул ислоҳоти турларини биласиз ?

V БОБ. ПУЛ НАЗАРИЯСИ

1-§. Пул назариялари тўғрисида умумий тушунча

Пул назариялари - пул табиати ва пулнинг ишлаб чиқаришни шакллантиришга таъсири ҳақидаги назариялардир. Бу назариялар капиталистик ишлаб чиқариш усулигача бўлган даврда вужудга келди. Капиталистик ишлаб чиқариш усули даврида, пул-товар муносабатлари хўжалик соҳасининг ҳамма тармоқларини қамраб олган даврдагина пул назарияси кенг тарқалди.

Пул ва унинг сотиб олиш қуввати орасидаги муносабат пул назарияларининг марказий масалаларидан бири бўлиб келган. Хуллас, иқтисодчиларнинг пулнинг моҳияти, унинг функциялари ва пул муомаласига бўлган қарашлари пул назарияларини келтириб чиқарди.

Илк тарихий пул назариялари сифатида номиналик ва металлик назарияларини келтириши мумкин. Капитализм тараққиёти билан бирга бу назариялар ҳам ўзгариб янги, миқдорий назариянинг пайдо бўлишига асос бўлди.

Ёозирги кунда монетаризм ва иқтисодни пул-кредит муносабатлари орқали тартиблаштириш назариялари ҳам мавжуд. Аммо энг асосий пул назариялари сифатида металл, номинал ва миқдорий пул назариялари тадқиқот қилиб келинмоқда.

Пул назарияларининг келиб чиқишига асосий сабаб ишлаб чиқаришнинг тараққий этиши ва пул муомаласининг тараққиётдан маълум даражада оқсашини олдини олиш ва уни ривожлантириш масаласи ҳисобланади.

Қўл меҳнатидан манифактурага, манифактурадан саноат ишлаб чиқаришига ўтилиши билан халқ хўжалигида меҳнатнинг интеграциялашуви ҳам кучая борди. Бунинг натижасида хўжалик юритувчи субъектлар орасидаги пуллик муносабатлар ҳам мураккаблаша боради. Феодализмгача бўлган нақд пуллик муносабатлар бу давр талабларига жавоб бера олмай қолди. Буни биз Европадаги XV асрдаги «пул очарчилигидан» дан кўришимиз мумкин. Худди

шу даврдан бошлаб пул назариялари тўғрисидаги илк фикрлар юзага келди. Бу назарияларнинг ўша даврдаги муаммоларини ечишдаги роли бекиёс бўлди. Илк бор вужудга келган пул назариялари бу металлик ва номиналик пул назариялари ҳисобланади. Қуйида биз пул назарияларнинг баъзи бирларига қисқача таъриф бериб ўтамиз

2-§. Пулнинг металл назарияси

Пулнинг металл назарияси капиталнинг дастлабки даврида тараққий этди. Монета таркибини бузиш (монетанинг оғирлик миқдорини камайтириш)га қарши курашда прогрессив роль ўйнади. Бу назариялар ўша давр руҳи ва тузилаётган буржуазия эҳтиёжларини ақс эттириб, меркантилистлар бақувват металл пуллари тарафдори бўлиб чиқдилар. Бу назария ўша давр капитализмининг энг ривожланган давлати Англияда майдонга келди. Металлик назариянинг асосчиларидан бири У.Стефффорд (1554-1612й.) эди. У ўз қарашларини ўзининг Лондонда 1581 йилда чоп этилган «Ватандошларимизнинг баъзи одатий аризаларининг қисқартмаси» асарида баён этди. Бу оқим тарафдорлари Англияда Т.Мен (1571-1641й.), Д.Норс (1641-1691й.), Францияда бу таълимотни А.Монкретьен (1575-1621й.), Италияда Ф.Тамани (1728-1787й.) ва бошқалар ривожланганди.

Уларнинг фикрича барқарор металл валюта жамият иқтисодий тараққиётининг муҳим шартларидан биридир. Жамият аъзоларининг жамғаришга бўлган интилиши иқтисодчиларнинг бойликнинг манбаини ўрганишларига сабаб бўлади. Улар бу манбани савдодан изладилар. Уларнинг эътироф этишларича актив савдо баланси мамлакатга олтин ва қумушнинг келишини таъмилайди.

Шундай қилиб, илк металл назарияси тарафдорлари жамият бойлигини қимматбаҳо металллар билан алмаштириб, улар пулнинг ҳамма функцияларини бажаради деб ҳисоблар эдилар. Илк металл назария тарафдорларининг асосий камчиликлари қўйидагилардан иборат эди:

илк металлчилар ҳақиқий пулларни қиймат белгилари билан алмаштириш зарурлиги мақсадга мувофиқ келишини тушуниб етмадилар;

илк металлчилар пулнинг жамият тараққиётида товар муомаласи асосида юзага келган тарихий категория эканлигини тушунмадилар;

улар жамият бойлиги деб қимматбаҳо металлрни жамғаришни тушундилар ва «бундай бойлик манбаи савдодир» деган ноўрин фикрга келдилар.

Улар жамият бойлиги меҳнат натижасида вужудга келадиган моддий ва руҳий қадриятлар йиғиндиси эканлигини тушуна олмадилар. Илк металллик назарияси тарғиботчилари савдо буржуазияси манфаатларини ҳимоя қилиб чиққан эдилар.

XVIII аср охири ва XIX асрнинг биринчи яримига келиб саноат буржуазияси манфаатларини қондира олмаган металллик назарияси ўз мавқесини йўқотди. Аммо XIX асрнинг иккинчи яримига келиб немис иқтисодчиси, тарихий мактаб вакили К.Книс (1821-1898 й.) бу назарияни ҳимоя қилиб чиқди. Бу ғоянинг қайта тикланишига 1871-1873 й. да Германияга киритилган олтин танга стандарти сабаб бўлди. К.Книс тарғиботи металлчилар назарияларини янги шароитга мослаштирди. Книс пул сифатида фақатгина металлни эмас, балки марказий банк банкноталари ҳам эътироф этди. Бу пайтга келиб хўжаликда асосий ролни кредит ўйнай бошлади ва бу олтин монеталар билан бирга муомалада бўлган ва уларга алмаштириладиган банкнота эмиссиясининг асосини ташкил этди. К.Книс банкноталарни тан олган ҳолда ҳеч нима билан таъминланмаган қоғоз пулларга қарши чиқди. Унинг фикрича пул муомаласи металл билан таъминланган банкноталар ва металл монеталарга асосланиши шарт. Қоғоз пуллар унинг фикрича, худди «қоғоз булка» каби маъносиз нарсадир. К.Книс таъкидлашича олтин ўз табиатига кўра пулдир.

Биринчи жаҳон урушидан сўнг металллизм тарафдорлари олтин монета стандартни қайта тиклаш мумкин эмаслигини тан олиб ўз назарияларини ҳимоя қилиш мақсадида олтин қуйма стандарт ва олтин девиз стандартга асосланган банкнота ишлаб чиқаришини ёқлаб чиқдилар.

1. Олтин танга стандарти.

Олтин стандарти биринчи марта 18-асрда Англияда ва 19-асрнинг охирларида бошқа мамлакатларда жорий этилди. Бу стандарт олтин монометализми деб ҳам аталди. Олтин танга стандарти олтин стандартининг

илк кўринишидир. Бу стандарт биринчи жаҳон уруши бошланишига қадар ҳукм сурди.

Олтин танга стандартга хос бўлган белгилар қўйидагилардан иборат бўлган: товарларнинг баҳолари фақатгина олтинда ўлчанарди; олтин танганинг муомалада бўлиши; давлат хазинаси томонидан чекланмаган миқдорда монета зарб қилиниши; кредит пулларини уларни номинали бўйича олтинга эркин алмаштирилиши; олтинни олиб кириш ёки олиб чиқишнинг таъқиқланманлиги; ички бозорда олтин монета ва банкноталар билан бирга ҳақиқий қийматга (яъни, тўла ҳақиқий қийматга) эга бўлмаган пайтда чақалар ва маълум курсга эга бўлган давлат қоғоз пулларининг муомалада бўлиши.

Бу пул тизими мустаҳкам пул тизими бўлиб, инфляцияни инкор этар эди. Муомала учун зарур бўлмаган олтин миқдори яна хазина кўринишига қайтар эди. Аммо капитализмнинг кризиси даврида бу мувозанат издан чиқди. Иккинчи жаҳон уруши даврида АҚШ дан бошқа урушаётган давлатлар банкноталарни олтинга алмаштиришини ва олтинни четга олиб чиқишни бекор қилинди. Олтин муомаладан суриб чиқарилиб хазинага айлантилди. АҚШда эса олтин монеталар 1934 йилга қадар муомалада бўлди.

2. Олтин қуйма стандарт

Биринчи жаҳон урушидан кейин 20-йилларда баъзи мамлакатларда олтин қуйма стандарт жорий қилинди. Бу стандартнинг олтин танга стандартдан асосий фарқи шунда эдики, муомаладаги банкноталар 12-12,5 кг. атрофидаги олтин қуймаларга алмаштирилди. 12,5 кг. лик қуймага банкнотани алмаштириш учун Англияда 1700 фт. ст., Францияда 215 минг фр. талаб қилинар эди. Бу билан олтин муомаладан халқаро оборотга чиқарилди. Ички оборотда эса бундай имкониятга фақатгина йирик фирмалар ва пулдорлар эга бўлиб қолдилар холос.

3. Олтин девиз стандарт

Олтин қуйма стандартга кирмаган мамлакатларда банкноталарни бевосита олтинга алмаштириш тикланмади. Бу мамлакатлар ўз кредит пулларини олтин қуйма стандартга кирувчи мамлакатларнинг девизларига

(яъни валюталарига) алмаштиришини мўлжалланган эдилар. Бу бир мамлакат валютасининг иккинчи давлат валютасига боғлиқларини келтириб чиқарар эди. Пул ситемасининг бу кўриниши олтин девиз стандарт номини олди.

1929-33 йиллардаги жаҳон кризисидан кейин барча мамлакатларда олтин девиз стандартнинг баъзи элементларини олтин доллар стандарт ўзида олиб қолди. Бу стандартнинг ўзига хос хусусияти шунда эдики; биринчидан, бу стандартдан фойдаланиш ҳуқуқи фақатгина чет эл эмиссион банклари учунгина сақлаб қолинган эди, иккинчидан, бу стандартда фақатгина АҚШ долларигина олтин билан алоқасини сақлаб қолган эди холос. 1971 йил декабрь ойдан бошлаб долларнинг олтин паритети бекор қилиниши билан олтин стандартнинг барча кўринишлари ўз кучини йўқотди.

Олтин стандарти барбод бўлиши ва иқтисодиётни давлат иштирокида бошқарилишига ўтилиши билан металл пул назариясининг ўрни бошқа назария билан алмаштирилади. Неометализмоимининг асосий камчилиги шундаки, улар иқтисодни давлат томонидан бошқарилиши билан олтинга алмаштирилмайдиган кредит пуллар орасида ички боғлиғини эътиборга олмадилар.

3-§. Пулнинг номиналлик назарияси

Номинализм қулдорлик тизими давридаги файласуфлар таълимотида юзага келган бўлиб, бу илк номинализмдир. Биринчи номиналистлар танга таркибини бузиш (танганинг оғирлик миқдорини камайтириш)ни кўр-кўрона мадҳ этувчилар бўлганлар. Емирилиб кетган тангаларни тенг қийматли тангалар билан муомалада бир хилда юрганлигига асосланиб, улар пулнинг металл миқдори эмас, балки унинг номинали муҳимдир деб даъво қилиб чиқдилар.

Номинализм XVII-XVIII асрларда пул муомаласи тўла қимматга эга бўлмаган тангалар билан тўлган даврда шаклланди. Худди шу тўла қимматга эга бўлмаган тангалар (қоғоз пуллар эмас) илк номинализмнинг асосида ётар эди.

Худди металлизм назарияси сингари илк буржуа номинализм вакиллари ҳам Англиядан чиқди. Булар епископ, файласуф-идеалист Дж.Беркли (1683-1753й.) ва иқтисодчи Дж.Стюарт (1712-1780 й.) лардир.

Номиналистлар қуйидагича хулосага келдилар: пулни давлат бунёдга келтиради; пулнинг қиймати унда кўрсатилган номинали билан аниқланади. Худди шу билан бу назария номинализм деб атала бошланди.

Номинализмнинг асосий хатоси шундаки, бу назария бўйича пулнинг қиймати давлат томонидан аниқланар эмиш. Дж. Беркли пул аслини олганда марка, унинг қандай материалдан ясалганлигининг ва нимани акс эттиришининг қанақа аҳамияти бор деган ғояни олдинга сурди. Худди шу билан у меҳнат қиймат назариясини ва пулнинг товарлик табиатини рад этди. Пулнинг умумий қиймат эквиваленти сифатида объектив равишда пайдо бўлиш моҳиятини тушунмай, номиналистлар унинг қиймати давлатнинг субъектив хоҳиши ва иродасига боғлиқ дедилар.

Номиналистлар пулнинг қиймат ўлчовини ва баҳолар масштабини аралаштириб юбордилар. Дж.Стюарт пулни тенг бўлган бўлақлардан иборат масштаб деб аниқлади. Шу билан биргаликда географик масштабни тушуниш

ва ишлатиш мумкин агар, бунинг асосида масофа мавжуд бўлса; маҳсулот оғирлигини ўлчаш мумкин, агар у қандайдир оғирликка эга бўлса; шу каби пул ҳам қиймат ўлчови функциясини бажаради, агар у товар билан қандайдир ҳамжинсликка эга бўлса, деб уқтирди.

Номинализмнинг кейинги ривожланиши (асосан Германияда) XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошига тўғри келади. Бу давр номиналистларнинг асосий намоёндаларидан бири Г.Кнап (1842-1926й.) эди. Г.Кнап ўзининг «Давлат пул назарияси» (1905) асарида айтишича пулнинг давлат томонидан белгиланадиган сотиб олиш қобилияти мавжуд. Шу сабабли ҳам пул давлат томонидан яратилади. Бу назарияни эса у давлат пул назарияси деб атайди.

Кнапп ва унинг издошлари олдинги номинистлардан фарқли ўлароқ ўз назарияларни тўла қимматга эга бўлмаган тангаларга эмас, балки қоғоз пулларга асослаган эдилар. Кнапп пул массасини таҳлил қилишда давлат хазина билетлари ва алмашинадиган тангаларнигина эътиборга олди. Кредит пуллари (вексел, чек, банкнота)ни у алоҳида категория деб қараб, ўз изланишларидан уларни чиқариб ташлайди. Бу уларнинг катта хатоси эди. Номиналистларнинг асосий камчилиги шундаки, улар пулнинг моҳиятини унинг ҳуқуқий асосидан изладилар.

4-§. Пулнинг миқдорий назарияси

Миқдорий назария XVI-XVIII асрларда меркантилистларнинг концепциясига реакция сифатида пайдо бўлди. Бу назариянинг бошловчиси француз иқтисодчи Ж.Боден (1530-1596) эди. У биринчи бўлиб Европада ўша даврда юз берган «баҳолар революцияси»ни очиб беришга ҳаракат қилди. Баҳоларнинг сакрашига сабаб Европага Америка қитъасидан оқиб келган қимматбаҳо металллар бўлганлигини тушунтирди. XVI-XVIII асрларда Европада олтин миқдори 1500 йилда бўлган олтин миқдоридан 16 марта кўпайиб кетган эди. Ж.Боден баҳоларнинг ўзгариши муомаладаги пул миқдори билан аниқланди деб тушунтирди. Шу сабабли ҳам бу назария миқдорий назария деб ном олди. Аммо илк миқдорий назария тарафдорлари пул миқдорининг баҳога бўладиган таъсирини ва буни қандай йўллар билан ва қайси ҳолларда бўлишлигини аниқ очиб бера олмадилар.

XVIII асрга келиб бу назарияни инглизлар Д.Юм (1711-1726) ва Дж.Милль (1773-1836) ҳамда француз Шарль Монаскъё (1689-1755) ривожлантирдилар. Инглиз иқтисодчиси, файласуф, психолог ва тарихчи Д.Юм ўзининг субъектив идеалистик қарашлари билан қиймат субстанцияси тушунчасини рад этди. Америкадан қимматбаҳо металлларнинг оқиб келиши ва баҳоларнинг ошиши орасидаги тўғри пропорционал боғланишни кўрсатмоқчи бўлиб, у: «пул қийматини унинг миқдори белгилайди» деган фикрини илгари сурди. Юм фикрича, товарларнинг баҳоси ва пулнинг қиймати муомалада бўлган товар ва пул ҳажми билан аниқланади. Муомала пулнинг кўпайиши олдин бир товар баҳосининг ошишига, кейин иккинчи товарнинг ва охир оқибатида барча товарларнинг баҳосининг муомаладаги пул миқдорига пропорционал равишда ошишига олиб келади. Мана шу пулнинг миқдорий назариядаги пул массаси ўртасидаги боғлиқликни кўрсатади ва муносабат

$$\begin{array}{l} \text{Баҳолар даражасининг} \\ \text{қсиш суръатлари} \end{array} = \begin{array}{l} \text{Пул массаси} \\ \text{қсиш суръатлари} \end{array}$$

Демак, товарлар баҳоси ҳамиша пул миқдорига тўғри пропорционал бўлади. Ёақиқатда эса янги олтин ва кумуш конларининг очилиши билан бу металллар камроқ ижтимоий меҳнатни ўзларида акс эттира бошладилар.

Шундай қилиб, миқдорий назария вакилларининг фикрлари шунда эдики: пулнинг сотиб олиш қобилияти худди баҳо каби (янги товар баҳоси каби) бозорда аниқланади; муомалада барча чиқарилган пуллар бўлади; пулнинг сотиб олиш қобилияти пул миқдорига тескари пропорционал ва баҳолар ўзгариши пул миқдорига тўғри пропорционал.

Миқдорий назария пулнинг фақат муомала воситаси эканлигини кўра олди, холос. Улар таъкидлашича пул ва товар массаларининг тўқнашиши натижасида баҳолар белгиланади ва пулнинг қиймати аниқланади. К.Маркс Юмни тадқиқ қилиб, унинг асосий хатоси шундаки, у «пул муомалага кираётганда қийматга эга эмас, товар эса баҳога эга эмас» деган нотўғри тахминда эди» деб ёзган эди.

Уларнинг иккинчи хатоси шунда эдики, улар ҳамма пул массаси фақат муомалада бўлади деб қарашган. Аслида қиймат қонунига мувофиқ муомала учун зарур бўлган пул миқдорини аниқловчи иқтисодий қонун мавжуд. Муомалада бўлган ҳақиқий нақд пулга, ҳар қандай пул миқдори эмас балки, шу давр учун зарур бўлган, тўлов муддати узайтирилган, ҳисоб-китоблар ва пул бирикларининг айланишида банд бўлган пуллар киради.

Миқдорий назария хазинанинг металл пул муомаласида стихияли регулятор эканлигини рад этади.

5-§. Пул назариясининг янги талқин қилиниши

Замонавий миқдорий назария қоғоз пуллар муомаласига асосланади. Бу назария А. Маршалл, америкалик И. Фишер, шведлар Г. Нассель ва Б. Хансен, иқтисодчи А. Пигу, монетарист М. Фридмен тадқиқотларида ўз аксини топди.

Америкалик иқтисодчи, статистик ва математик И. Фишер (1867-1942йй) пулнинг миқдори назариясига янги сифат киритди. У пулнинг меҳнат қийматини рад этди ва пулнинг «сотиб олиш қуввати»га асосланди.

Миқдорий назарияни математик йўл билан исботламоқчи, бўлган И. Фишер пулнинг «сотиб олиш қуввати» таъсир этувчи олти факторни кўрсатди:

M-муомаладаги нақд пул массаси;

V-пулнинг айланиш тезлиги;

P-ўрта (тортилган) баҳо;

Q-товарлар миқдори;

M^I-банк депозитлари йиғиндиси;

V^I-депозит-чек муомаласи тезлиги.

Товарлар учун тўланган пул йиғиндиси, товарлар йиғиндисининг товарлар баҳосига кўпайтмасига тенг:

$$MV = PQ$$

Бу тенгламани Фишер «алмашинув тенгламаси» деб атади. Юқоридаги формула асосида муомаладаги пул массасини топиш мумкин.

$$M = \frac{PQ}{V}$$

Энди Фишер назариясининг баъзи камчиликларини кўриб чиқсак. Биринчидан, у товарлар баҳолари йиғиндиси ўрнига, барча товарлар миқдорининг ўртача тортилган баҳоларини олади. (PQ). Унинг фикрича, товарлар бозорга баҳога эга бўлмаган ҳолда кириб келади. Қиймат назариясига кўра эса, товар бозорга баҳо билан киради. Демак, баҳони товардан ажратиш мумкин эмас. Иккинчидан, Фишер узоқ вақт оралиғидаги V ва Q ўзгарув-

чиларни ўзгармас (бир маромли) деб олди. Бунинг натижасида эса иккита эркин ўзгарувчи - пул миқдори ва баҳо қолади.

Учинчидан, бу икки ўзгарувчиларнинг ўзаро боғлиқлигидан келиб чиқиб, Фишер бир томонлама хулоса қилиб баҳолар кўлами натижа бўлиб, у бошқа омиллар ўзгаришига сабаб бўла олмайди дебди. Пулнинг миқдори назарияларидан бири Кембриж ёки касса қолдиқлари назариясидир. Бу назарияни А. Маршалл, А. Пигу кейинчалик Ж. Кейнс тарғибот қилган. Бу ғоя бўйича пул ҳаракатининг боши бўлиб жисмоний ва ҳуқуқий шахсларнинг худсалик оборотида бўлган пуллар (касса қолдиқ пуллари) ҳисобланади. Касса қолдиқларидан А. Пигу фикри бўйича истъёмол фондлардан ташқари суғурта фонди, инвестиция бўйича жамғарма фонди ташкил қилиниши керак. Пигу тенгламаси «алмашув тенгламас»дан фарқ қилади. Яъни унда янги кўрсаткич «жамғарма коэффициенти» қўлланилган бўлиб қуйидаги кўринишида ифодаланади.

$$M = K \times R \times P \text{ бир қисми (пул шаклида)}$$

Бу ерда, K - коэффицент ёки RP нинг бир қисми (пул шаклида), касса қолдиғи.

R - маълум давр ичида ишлаб чиқарилган реал маҳсулот ҳажми. Масалан, RP - 800 млрд. доллар бўлса, K унинг $1/8$ қисмини ташкил қилади. У вақтда M қ 800 млрд. : 8 қ 100 млрд. доллар. Демак, яратилган ялпи маҳсулотни кўрсатилган баҳода жойлаштириш учун RP дан 8 марта кам бўлган пул массаси зарур.

Ёозирги замон монетаризми. Монетаризм пул назарияси 50 йиллар ўртасида пайдо бўлган. Бу оқимнинг кўзга кўринган намоёниси М. Фридман ҳисобланади, у Чикаго университетининг профессори, иқтисод соҳасидаги Нобель мукофоти лауреати. Бу оқимга М. Фридмандан ташқари К. Бруннер, А. Мольцер, Д. Лейдлер, Ф. Кейген ва бошқа иқтисодчилар киради.

Пул назарияда катта муваффақият қозонган ғоя - Фридманнинг пулнинг миқдорий назарияси бўлиб, у муомаладаги пул миқдори ўзгариши билан товар

баҳолари ўзгариши ўртасидаги боғлиқликни, монетар сиёсат назарияси, яъни жамият ҳолда бўлган иқтисодий тебранишлар пул массасининг ўзгариш туфайли бўлиши, пулнинг иқтисодий самарадорликка таъсири кабиларни ёқлаб чиқади. Ёозирги замон монетаризмига бир гуруҳ иқтисодчилар қаламига мансуб «Пулнинг миқдорий назариясига оид тадқиқотлар» (1956йил) деб номланган асар билан асос солинди. Унинг бош ғояси-иқтисодий ўсишни бозор механизми таъминлайди, бу механизмнинг асосий воситаси пул ҳисобланади деган хулосадан иборат. Монетаризм пулни олқишловчи назариядир. Монетаристлар иқтисодий ўсишнинг энг муҳим шарти инфляцияни даф этиш ва пулни соғломлаштириш, пулни хўжалик муомаласи воситасига айлантириш деб қарайдилар. Уларнинг фикрига, давлатнинг иқтисодиётга аралashiши пул муомаласини тартибга солиш билан чекланиши керак

Монетаристлар илгаридан маълум бўлган пулнинг миқдорий назариясига бориб туташидиган «барқарор пул» назариясини олға сурадилар. Улар пул ва иқтисодий фаоллик ўртасида узвий боғланиш борлигини қайд қилиб, иқтисодий кризисларнинг сабабини пул муомаласидаги бузилишлардан ахтардилар: Пулнинг етишмай қолиши иқтисодий ўсишини сусайтира бориб, турғунлик ҳолатини келтириб чиқаради, бу эса аввал юзароқ тангликка, сўнгра эса чуқур иқтисодий тангликка олиб келади. Бинобарин, иқтисодий цикл пул миқдорига боғлиқ, бу ўз навбатида пул эмитенти бўлган Марказий банк фаолиятига боғлиқ. Пул-кредит сиёсатини ўзгартириб тангликдан чиқиш ва иқтисодни ривожлантириш мумкин. Монетаристлар иқтисодиётда бош масала ишлаб чиқариш ва пул массасининг тенглиги бўлиб, шу орқали макроиқтисодий мувозанат ҳосил этиш мумкин деб ҳисобланадилар.

М. Фридмен касса қолдиғи талаби миллий даромад, депозит баҳо қоғозлар, товарлар баҳосининг ўсиши ва бошқа омилларга боғлиқ эканлигини кўрсатади ва уни кўйидаги формула бўйича ифодалайди.

$$M_c = f(Y \times X)$$

Бу ерда:

M_c - режалаштирилаётган касса қолдиғи,

f - Y , X ларнинг ўзгарувчан функцияси,

Y - миллий даромад,

X - юқорида келтирилган жами омиллар

h , p , u , u - бошқа таъсир этувчи осиллар.

Фақат монетаризм эмас, балки бошқа назариялар ҳам пул массаси билан ишлаб чиқариш ўртасида боғланиш мавжудлигини тан олади. Фарқ шундаки, монетаризм бу боғланишни бош масала деб қарайди. Унинг намоёндалари пул массасига таъсир этувчи чора-тадбирлар давлат инвестициясидан фарқлироқ дарҳол иқтисодий вазиятига таъсир этади деб қарайдилар.

Монетаристлар иқтисодиётга амалий жиҳатдан ёндашиб, пул массасини йилига ўртача 3% оширишни тавсия этишади.

Аммо монетаристлар кейинги пайтларда иқтисодиётда юз берган ўзгаришларни инобатга олиб, пул массасини доимий равишда ва бир меъёрда олиб боришни маъқул деб билдилар. Бу меъёр шундайки, пул миқдорининг ўсиши меҳнат унумдорлигининг ўсиши суъратига нисбатан 1-2% юқори бўлиши керак. Бунинг бир меъёрда ўсиб бориши иқтисодиётни барқарорлаштиришга ва цикли тебранишларини чеклашга имкон беради.

Монетаристлар тавсияларига биноан бир қатор мамлакатларда қонун йўли билан пул массаси аниқ белгиланади ёки юқори, қуйи чегараси кўрсатилади. Монетаризм учун бош масала антиинфляцион сиёсатни асослашдир. Монетаризм тавсиясига асосланган баъзи мамлакатларда пул миқдори устидан қаттиқ назорат ўрнатиш, инфляциянинг олдини олиш иқтисодий ўсишга ижобий таъсир кўрсатмоқда.

Таянч сўзлар

пул назарияси;	қимматбаҳо металл;
металл пул;	хазина билетлари;
қоғоз пул;	кредит пул;
олтин танга стандарти;	номинализм;
қуйма олтин стандарти;	монетаризм.
олтин девиз стандарти;	

Ўз билимини текшириш бўйича саволлар

1. Пул назариясининг келиб чиқиш сабаблари қайсилар?
2. Металлик назариясининг вужудга келиши ва уларнинг намоёндалари қандай ғояни илгари суришган?
3. Металлик пул тизими қандай кўринишларда юзага келган?
4. Пулнинг номиналлик назарияси ва унинг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?
5. Пулнинг номиналлик назариясининг асосчилари кимлар?
6. Пулнинг миқдорийлик назарияси ва унинг намоёндалари.
7. Ёозирги замон пул назарияларидан қайсиларини биласиз?
8. М.Фридман ва Кейнс ғоялари тўғрисида нималарни биласиз?
9. Ёозирги замон монетаризми ҳақида нималарни биласиз?

VI БОБ. ПУЛ ТИЗИМИНИНГ МОЎИЯТИ, ТУРЛАРИ ВА ЭЛЕМЕНТЛАРИ

1-§. Пул тизими ва унинг асосий элементлари

Пул тизими бу мамлакатда тарихан таркиб топган ва миллий қонунчилик билан тасдиқланган пул муомаласини ташкил қилиш шаклидир. Пул тизимлари XVI-XVII асрларда ишлаб чиқаришнинг капиталистик усулининг юзага келиши ва қарор топиши муносабати билан шаклланган, бироқ шундай бўлса ҳам, унинг айрим элементлари бундан олдинроқ пайдо бўлган. Товар-пул муносабатлари ва ишлаб чиқаришнинг капиталистик усули ривожланиши билан пул тизимида сезиларли ўзгаришлар юз беради.

Пул тизими турлари пул қандай шаклда амал қилишига боғлиқ, яъни пул: умумий эквивалент - товар сифатида, ёки қиймат белгиси сифатида бўлишига қараб қуйидагича пул тизимлар мавжуд бўлган.

Металл пул муомаласи тизимлари ва қоғоз ва кредит пуллар муомаласи тизимлари.

Биринчи тизимда металл пул бевосита муомалада бўлади ва пулнинг барча функцияларни бажаради, кредит пуллар эса металлга алмашиниши мумкин;

Кредит ва қоғоз пуллар муомалага чиқиб кетиши билан қоғоз пуллар муомаласи тизими юзага келган.

Мамлакатда умумий эквивалент сифатида қабул қилинган металлга ва пул муомаласи базасига қараб пул тизими биметализм ва монометализм пул тизимларига бўлинади.

Биметализм - пул тизимида умумий эквивалент ролини металл (кўпинча олтин ва кумуш) бажарган, бу тизимда иккала металдан ҳам тангаларнинг эркин муомалага чиқарилиши ва уларнинг чексиз алмашинишига амал қилинган.

Параллел валюта тизимида икки металл қиймати стихияли, металлнинг бозор баҳосига муносиб тарзда белгиланган. Бу пул тизимида давлат металл орасидаги мутаносибликни ўрнатиб қўйган. Олтин ва кумуш тангаларнинг чиқарилиши ва уларнинг аҳоли томонидан қабул қилиниши ана шу мутаносибликка мувофиқ амалга оширилган.

Биметализм XVI-XVII асрларда кенг тарқалган бўлиб Фарбий Европанинг қатор мамлакатларига эса XIX асргача етиб келган.

1865 йили Франция, Бельгия, Швейцария ва Италия мамлакатлари биметализмни халқаро сулҳ - Лотин танга Иттифоқи ёрдамида сақлаб қолишга уринишган. Тузилган конвенцияда иккала металлдан ҳам 5 франк ва ундан юқори қийматли тангаларни чиқариш, олтин ва кумуш ўртасида 1:15,5 қиймат мутаносиблигини ўрнатиш шартлари кўзда тутилган.

Бироқ биметаллик пул тизимининг қўлланилиши ривожланган капиталистик хўжалик эҳтиёжларига мос келмасди, чунки қиймат ўлчови сифатида бир вақтнинг ўзида икки металл - олтин ва кумушнинг қўлланилиши пулнинг ушбу функцияси табиатига тўғри келмаган. Умумий қиймат ўлчови бўлиб фақат биргина товар хизмат қилиши мумкин. Бундан ташқари икки металл орасидаги давлат томонидан ўрнатиладиган нисбат уларнинг бозор нархига тўғри келмас эди. XIX аср охирида кумуш ишлаб чиқаришнинг арзонлашиши ва унинг қадрини йўқотиши натижасида олтин тангалар муомаладан хазинага кета бошлади. Бунда Коперник-Грешемнинг қонуни юзага чиққан, яъни ёмон пуллар муомаладан яхшилари чикариб ташлаган.

Капитализм тараққиёти мустақкам пул, ягона умумий эквивалент бўлишни талаб қилди, шунинг учун биметализм ўз ўрнини монометализмга бўшатиб берди.

Монометализм - бу пул тизимида ягона металл (олтин ёки кумуш) умумий эквивалент ва пул муомаласининг асоси бўлиб хизмат қилади. Амал қилаётган танга ва бошқа қиймат белгилари қимматбаҳо металлларга алмашинилади.

Кумуш монометализми Россияда 1843-1852 йилларда, Голландияда - 1847-1875 йй. да мавжуд бўлган.

Чор Россиясида кумуш монометализми тизими 1839-1843 йилларда ўтказилган пул ислохоти натижасида қабул қилинган. Пул бирлиги кумуш рубли бўлган. Кейичалик муомалага кредит билетлари ҳам чиқарилган, улар кумуш танга билан тенг муомалада қатнашган ва эркин тарзда металлга алмаштирилган. Лекин бу ислохот сўнаётган крепостнойлик тизими давлат бюджети ва ташқи савдо баланси тақчиллиги шароитида пул муомаласини узокроқ муддатга тартибга сола олмаган. 1853-1856 йиллардаги Қрим уруши кўп миқдорда кўшимча кредит пуллар эмиссиясини талаб қилди ва амалда улар қоғоз пулга айланиб қолди.

Илк бор олтин монометализми (стандарт) пул тизими сифатида Буюк Британияда XVIII аср охирида қарор топган ва қонун билан 1816 йилда тасдиқланган. Кўпчилик бошқа давлатларда у XIX асрнинг охирларида жорий қилинган: Германияда - 1871-1873 йилда, Швеция, Норвегия, Данияда - 1873 йилда, Францияда - 1876-1878 йилда, Австрияда - 1892 йилда, Россия ва Японияда - 1897 йилда, АҚШ да - 1900 йилда.

Қиймат белгиларининг олтинга алмашилишига қараб олтин монометализми уч кўринишга ажратилади: олтин танга стандарти (золотомонетный стандарт), олтинғишт (золотослитковый) стандарти, ва олтин валюта (золотовалютный или золотодевизный) стандарти.

Олтин танга стандарти капитализмнинг эркин рақобатига жуда мос келган, ишлаб чиқариш, кредит тизими, жаҳон савдо капитали келиб чиқишининг ривожланишига ёрдам берган. Бу стандарт қуйидаги асосий хусусиятлар билан характерланади:

Мамлакат ички муомаласида тўлақонли олтин танга мавжуд бўлади, олтин пулнинг барча функцияларни бажаради;

Хусусий шахсларга тангаларни эркин зарб қилишга рухсат этилади (кўпинча мамлакат зарбхонасида);

Муомаладаги тўла қийматли бўлмаган пуллар (банкнота, кредит пуллар) эркин ва чексиз тарзда олтин пулларга алмашилади;

Олтин ва чет эл валютасини эркин тарзда олиб чиқиш ва олиб киришга ҳамда эркин олтин бозорларининг амал қилишига йўл қўйилади.

Олтин танга стандартининг амал қилиши Марказий эмиссия банкларида олтин захиралари бўлишини талаб қилган. Булар танга муомаласининг резерви бўлиб хизмат қилган, банкноталарнинг олтинга алмашилиши таъминланган ва жаҳон пуллари резерви бўлган.

Биринчи жаҳон уруши даврида бюджет тақчиллигининг ўсиши, унинг заёмлар чиқариш ва табора ўсиб бораётган пул эмиссияси билан қопланиши муомалада пул ҳажмининг ортиб кетишига олиб келган. Бу пул массаси эмиссия ҳажми ва банкларнинг олтин захираларидан анчагина устун эди. Бу ҳол эса қоғоз пулларнинг олтин тангаларга эркин алмашилишини хавф остига қўйди. Бу даврда олтин танга стандарти урушда қатнашган давлатларда, кейинчалик эса кўпчилик бошқа мамлакатларда ҳам (АҚШ дан ташқари, унда 1933 й. гача бу тизим амал қилган) ҳаёт даврини ўтаб бўлади: банкноталарнинг олтинга алмаштириши тугатилди, уни чегарадан олиб чиқиш ман қилинди, ҳамма олтин тангалар хазинага қайтарилди. Биринчи жаҳон уруши тугагандан сўнг капитализмнинг умумий инқирози шароитида ҳеч қандай капиталистик мамлакат ўз валютасини барқарорлаштиришни олтин танга стандартига қайтиш асосида амалга ошира олмади. Олтин қолип стандартида, олтин танга стандартидан фарқли ўлароқ, муомалада олтин танга ва унинг эркин зарб этилиши кўзда тутилмайди. Банкнота ва бошқа тўла қийматга эга бўлмаган пуллар олтин қуйилмаларга алмашилади. Англияда стандарт 12,4 кг олтин қуйилмаси 1700 ф. ст., Францияда эса 12,7 кг олтин қуйилмаси 215 минг франкка тенглаштирилган.

Австрия, Германия, Дания, Норвегия ва бошқа мамлакатларда олтин девиз стандарти ўрнатилган, бунда ҳам олтин тангалар муомаласи ва эркин зарб этилиши кўзда тутилмайди. Тўла қиймати бўлмаган пулларни олтинга алмашиш олтин қуйилма стандарти бўлган давлат валютасига алмашиш орқали

амалга оширилган. Бу йўл билан олтин валюта стандарти ўрнатилган давлат пул бирлигини олтин билан билвосита алоқаси сақланиб турилган.

Шундай қилиб, олтин девиз стандартида бир мамлакат валютаси бошқа давлат валютасига боғлиқ бўлган.

1929-1933 йиллардаги жаҳон иқтисодий инқирози натижасида олтин стандарт барча мамлакатларда бекор қилинди (масалан, Буюк Британияда - 1933 йилда, АҚШ да - 1933 йилда, Францияда - 1936 йилда) ва банкноталар муомаласи қарор топди.

1944 йилда ташкил қилинган Бреттон-вуд Жаҳон валюта тизими ўзи билан давлатлараро олтин-валюта стандарти тизимини, бошқага қилиб айтганда ўз моҳияти бўйича эркин конвертацияланадиган валюта ассосида давлатлар учун олтин-доллар стандарти тизимини қарор топтирган. Олтин-доллар стандартининг моҳияти шундаки, у фақат марказий банклар учун ўрнатилган ва бунда фақат битта валюта - АҚШ доллари олтин билан алоқадор бўлган. Олтин захира салмоғининг сусайиб кетиши сабабли қўйилмаларни долларга сотиш тўхтатилди ва олтин-доллар стандартга ҳам яқун ясалди.

Ривожланган капитализм шароитида банкноталар кредит табиатини сақлаб қолган - улар иқтисодиёт, давлатни кредитлаш учун мўлжалланган бўлиб расмий чиқарилади ва қоғоз-пул муомаласи қонуниятларига бўйсунди.

Пул тизимининг ҳолати мамлакат иқтисодига, ишлаб чиқаришнинг ривожланишига узвий боғлиқ бўлади. Пул тизими ишлаб чиқаришини суръатларини ушлаб туриш ёки тезлаштиришга таъсир кўрсатади.

2-§. Ривожланган мамлакатлар пул тизими ва унинг

ўзига хос хусусиятлари

Замонавий пул тизими кўйидаги элементларни ўз ичига олади: пул бирлиги; валюта курсини ўрнатиш қоидалари, баҳолар масштаби; пул кўринишлари; эмиссия тизими; давлат ёки кредит аппарати.

Пул тизимининг таркибий қисми миллий валюта тизимидир, наинки у нисбатан мустақил бўлса ҳам.

Пул бирилиги - қонуний тарзда ўрнатилган пул белгиси бўлиб, барча товарлар баҳосини ўзаро солиштириш ва ифодалаш учун хизмат қилади. Кўпинча пул бирлиги майда бўлинувчи қисмларга ажралади. Кўпчилик мамлакатларда ўнлик бўлиниш тизими ўрнатилган. Масалан, 1:10:100 (АҚШ доллари 100 центга 1 фунт стерлинг - 100 пенсга, Индонезия рупияси - 100 сенга тенг ва ҳ.к.)

Расман баҳолар масштаби ўзининг иқтисодий маъносини давлат-монополистик капитализми ривожланиши ва кредит пулларни олтинга алмашилиши тўхтатилгандан сўнг йўқотди. 1976-1978 йилда ўтказилган Ямайка валюта ислоҳоти натижасида олтиннинг расмий нархи ва пул бирликларнинг олтин таркиби бекор қилинди.

Қонуний тўлов воситаси бўлган пул кўринишлари - булар асосан банк кредит билетлари, қоғоз пуллар (ҳазина билетлари) ва тангалардир. Масалан, АҚШ да муомалада кўйидаги пуллар мавжуд: 100, 50, 20, 10, 5 ва 1 долларлар, банк билетлари. Ҳазина билетларидан ташқари кумуш-мис ва мис-никель тангалар (50,20, 10, 5, 1 центли) чиқарилади Буюк Британияда муомалада 50, 20, 10, 5, 1 ф. ст. банкноталар: 1 ф. ст., 50, 10, 5, 2 пеннли, 1 ва 1/2 пенсли тангалар амал қилади. Яна эски 2 ва 1 шиллинг тангалари юритилади, улар янги 10 ва 5 пенсга тенг. Агар ривожланган мамлакатларда асосан банк билетлари чиқарилса, қатор ривожланаётган мамлакатларда кўпроқ хазина билетлари чиқариш кенг тарқалган. Масалан, Индонезияда 50, 25, 10, 5, 1 сен қийматли, Ёиндистонда - 1 рупия қийматли хазина билетлари чиқарилади.

Ривожланган мамлакатларда банк билетларининг эмиссияси Марказий банклар томонидан, хазина билетлари ва тангалар қонунда белгиланган эмиссия ҳуқуқига асосан хазина муассасалари томонидан чиқарилади. Бу мамлакатларда пул эмиссиясининг асосий канали - депозит чек эмиссиясидир. Мижоз счётларидаги депозитларга мувофиқ тарзда тўлов оборотини таъминлайдиган чек массасини кўпайтирилади. Унда тижорат банклари ва бошқа кредит муассасалари иштирок этади.

Пул сиёсати кредит сиёсати билан чамбарчас боғлиқ бўлгани учун бозор муносабатлари шароитида иқтисодий давлат пул-кредит сиёсати билан тартибга солиб туради. Кўпгина ривожланган мамлакатларда 70-йиллардан монетарлаштириш сиёсати киритилган. Бу сиёсатга асосан Марказий банклар муомаладаги пул массасининг ўсиши ва кредитларни тартибга солишда мақсадли мўлжалларни ўрнатиши лозим. 1975 йилдан бошлаб Германия Марказий банки (давлат банки) келаси 12 ойга режалаштираётган муомаладаги пул массасининг ўсиш ёки қисқариш суъратлари тўғрисида конгрессга ҳисобот беради.

Ривожланган мамлакатларнинг замонавий пул тизими кўйидаги хусусиятларга эга.

Пул бирлигининг олтин таркиби, банкноталарини олтин билан таъминлаш ва унга алмашишнинг бекор қилиниши;

- олтинга алмашинмайдиган, кейинчалик қоғоз пул айланадиган, кредит пулларга ўтиш;

- пулни муомалага нафақат хўжаликларни банклар томонидан кредитлаш, балки давлат харажатларини қоплаш учун чиқариш;

- пул муомаласида нақдсиз пул обороти устунлиги;

- пул муомаласини давлат томонидан тартибга солишнинг кучайиши.

1929-1933 йлардаги жаҳон иқтисодий инқирози даври ва ундан кейин юзага келган валюта блоклари, ривожланаётган мамлакатларда эмиссия институтлари ва уларнинг операциялари назорат қилиб турган метрополияларга боғлиқ бўлган пул тизимлари сақланиб қолишини таъминлаганлар. Эмиссия

миқдори хўжалик эҳтиёжлари билан эмас, тўлов баланслари ҳолати билан белгиланган. Иккинчи жаҳон уруши ва ундан кейинги даврда урушгача бўлган валюта блоклари асосида алоҳида валюта зоналари яратилди. Бу валюта зоналари асосий валютага нисбатан бошқа валюталарнинг қабтий курсини ушлаб туриш; миллий валюталарни гегимон - давлат банкларида сақлаш; зона ичида валюта ҳисоб-китобларнинг имтиёзли тартиби каби хусусиятларга асосланиб фаолият олиб боради.

Қуйидаги таянч сўзларни таърифланг

металл пул;	валюта масштаби;
қоғоз пул;	баҳолар масштаби;
банкнота;	олтин;
биметализм;	тангалар;
монометализм;	ҳазина билетлари;
чек;	эмиссия тизими;
вексел;	пул бирлиги.

Ўз билимини текшириш бўйича саволлар

1. Пул тизими деганда нимани тушунасиз?
2. Биметализм пул тизимини ўзига хос хусусиятлари?
3. Нима учун монометализм пул тизимига ўтилди?
4. Металл пул тизимидан қоғоз ва кредит пуллар тизимига ўтишнинг асосий сабаблари?
5. Кредит пулларнинг турлари ва уларни изоҳланг?
6. Пул тизимининг асосий элементларига нималар киради?
7. 1976-1978 йилларида Ямайкада ўтказилган давлатлараро келишувнинг мақсади?
8. Олтинни демонетизация қилиш деганда нимани тушунасиз?

VII БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ПУЛ ТИЗИМИ

1-§. Ўзбекистон Республикасида пул тизими ва унинг ривожланиш тарихи

Ўзбекистон замини ва халқи олдиндан мукаммал тарихга, соҳалар бўйича ўз мустақил тизимига эга бўлган. Шунинг учун биз қисқача пул тизимимизнинг тарихи тўғрисида тўхталмоқчимиз.

Баъзи манбаларда келтирилишига қараганда Ўрта Осиёда биринчи пуллар Искандар Зулқарнай даврида милoddан аввал 250 - 261 йилларда чиқарила бошланган.

Ёозирги Марказий Осиёнинг кўпгина майдони олдинги Бухоро давлатига мансуб бўлган ва шу кунги МДЁ давлатлари ичида Ўзбекистон Республикаси заминида яъни, Бухоро давлатида биринчи металл пуллар зарб қилган. Металл пуллар зарб қилингунга қадар Бухоро давлатида савдо-сотикда пул бирлиги сифатида буғдой ва қоғоз материал ишлатилган.

Биринчи металл пуллар Бухоро давлатида 700-йилларда зарб қилинган. Бу пуллар кумуш тангалар бўлиб, Бухоро давлати шоҳи Кана-Бухоро-Худот томонидан чиқарилган. Танга юқори сифатга эга бўлган тоза кумушдан зарб қилинган. Танга ўртасида шоҳнинг тасвири ва унинг атрофига куръон оятларидан ёзилган. Бу кумуш пуллар «дирҳам» деб аталган. Бухар-Худдат 40 йил давлатни бошқаргандан кейин, тахтга халифа Абу-Бакр-Сиддик ўтирган. Абу Бакр, кейинчалик шоҳ Хорун-ар-Рашид даврида Бухоро давлатида пул тизими барқарор бўлиб, савдо кўпроқ дирҳамларда олиб борилган. Бу орада Хоразм давлати ҳам ўзининг кумуш тангаларини муомалага киритган. Лекин аҳоли кўпроқ дирҳамлар билан савдо олиб боришни афзал кўрган. Дирҳамларга бўлган талабнинг ошиши, Бухоро давлатининг кўпгина бошқа мамлакатлар билан савдо олиб бориши ҳамда дирҳамларнинг жуда юқори проба ва сифатга эга бўлиши аста секинлик билан уларнинг муомаладан йўқолишига олиб келган.

801 йилнинг кузида тахтга Гидриф келган ва у пул тизимини барқарорлаштириш мақсадида муомалага 6 турдаги олтин, кумуш, тери, темир ва мис, ҳар хил металл қоришмасидан зарб қилинган пул birlikларини чиқарган. Бу пуллар халқ орасида «гидрифи»лар деган ном олган. Кумуш гидрифилар дирҳамларга қараганда сифати паст ва кумушга темир қоришмаси натижасида қорамтир рангда бўлган. Бу пуллар аҳоли орасида муомалада яхши қабул қилинмаган, шунинг учун давлат олдинги пулга нисбатан янги кумуш гидрафининг мажбурий курсини белгилаб қўйган, яъни 6 гидрифи 1 дирҳамга тенглаштирилган ва аста-секинлик билан солиқ ва тўловларни фақат гидрифида олишнинг жорий қилиш орқали 1 гидрифини 1 дирҳамга тенглаштиришга эришилган. Давлат томонидан ҳар хил солиқ ва тўловларни фақат гидрифида тўлашни жорий қилиш натижасида 822 йилларга келиб 100 кумуш дирҳам 70 гидрифига, 1 гидрифи тилло 7,5 гидрифи кумушга тенглаштирилган. Гидрифилар Бухорода Маҳак Қасрида зарб қилинган.

Шуни таъкидламоқчимизки, биринчи рус давлатида муомалада пайдо бўлган металл пуллар дирҳамлар ҳисобланади. Рус давлатида дирҳамлар бир неча бўлақларга бўлиниб муомалада ишлатилган. Топилмалар шуни кўрсатганки, рус давлатида IX-X асрда савдода қўлланилган дирҳамлар 40 бўлақка бўлиниб, ҳар бир кумуш бўлақчаси пул бирлиги сифатида ишлатилаган. Кейинчалик рус давлатига, Европа давлатлари металл пуллари кириб келган ва фақат X асрнинг охиридагина Киев князи Владимир томонидан биринчи рус тангалари «гривни» зарб қилинган.

X асрнинг ўрталари (943-954 йиллар)да Исмоил Сомоний даврида Бухоро давлати майдони кенгайиб ҳозирги Ўрта Осиё давлатларини қарийб барча майдонини ўз ичига олган ва у 3 ва ундан ортиқ Европа мамлакати майдонига тенг келган.

Сомонийлар даврида пул тизими жуда юқори даражада ривожланган. Муомалага яна сифатли кумуш тангалар - дирҳамлар, олтин пуллар киритилган. Бу пуллар муомалада доналаб ва оғирлиги ўлчаб, қабул қилинган. Бухоро давлати Европа давлатлари билан кенг савдо-сотиқ олиб бориши натижасида

юқори сифатли кумуш тангалар Европа ва рус давлатига оқиб ўтган ва биз юқорида таъкидлаганимиздек, рус давлати бу дирхамларни бўлақларга бўлиб, пул бирлиги сифатида муомалада ишлатган.

XI асрда Сомонийлар давлатидан туркларнинг ўрин олиши пул муомаласини ҳам ўзгартирсада, олтин ва кумуш тангалар пул тизимининг асосий элементи сифатида сақланиб қолди.

XII-XIII асрларда Қорахонийлар, Хоразмшоҳ даврида, кейинчалик Темурийлар даврида муомалада асосан олтин, кумуш, мис тангалар кўплаб зарб қилинган. Шайбонийхон даврида 1507 йилда пул ислоҳоти ўтказилиб, чеклаган миқдорда муомалага олтин, кумуш, мис, мис ва кумуш қоришмасидан танга пуллар чиқарилган. Олтин тангалар «тилло», кумуш танга «танга», мис танга «динор» деб номланган ва энг майда танга динорнинг 1/6 қисмига тенг бўлиб «пул» деб номланган.

Темурийлар даврида «амири» дирхамлари муомалага чиқарилган. Уларнинг вазни 5,7-6,0 гр. атрофида бўлган ва кейинчалик дирхамларда кумуш миқдорини камайтирилгани учун тангалар вазни ҳам камайиб борган.

Ўзбекистон пул тизимининг яна бир муҳим санаси бу 1708-1709 йилларда Бухорода ўтказилган пул ислоҳотидир. Бу ислоҳат шоҳ Убайдуллохон томонидан ўтказилган бўлиб, муомалага паст сифатли тангалар чиқарилган. Бу тангаларда кумуш миқдори олдинги тангаларга нисбатан кам бўлган ва улар давлатнинг уруш билан боғлиқ ҳарбий харажатларини қоплаш учун зарб қилинган. Олдинги 1 кумуш танганинг оғирлиги 1 мисқолга тенг бўлган. Пул ислоҳотига асосан 1 кумуш танга 4га бўлиниб, энди тўрт кумуш танга зарб қилинган ва уларнинг ҳар бирининг вазни 1 мисқолга тенг бўлган. Натижада кумуш танганинг сифати тушган. Муомаладаги пуллар «яхши» ва «ёмон» пулларга бўлинган. 1 мисқол 24 нухудга тенглаштирилган, яъни 24 нухуд = 1 мисқол, 1 мисқол = 4,8 гр. кумушга тенг бўлган.

Убайдуллохон ўтказган пул ислоҳотининг хусусияти шундаки, у тангадаги кумуш миқдорини энг минимал даражагача камайтирган, бундай ҳол

унгача ва ундан кейин амалиётда қўлланилаган эмас. Бу тўғрида қўйидаги жадвал маълумотларига мурожат қилишимиз мумкин.

Жадвалдан кўриниб турибдики, танганинг кумуш миқдори 90 фоиздан Убайдулла Баходирхон даврида 22,5 фоизгача тушган, яъни тангаларнинг сифати тушиб борган.

2-жадвал

№	Йиллар	Тангадаги кумуш миқдори - %
1.	1608-1610	90
2.	1615-1623	80
3.	1617-1678	70
4.	1699-1700	35
5.	Убайдуллохон даврида	22,5

Қарийиб 100 йиллардан кейин, XVIII аср ўрталарида Мухаммад Раҳимхон даврида тангадаги кумуш миқдори 30%гача оширилган. XVIII асрнинг охири XIX асрни бошларига келиб Бухоро давлати яна юқори сифатли пул тизимига эга бўлган.

Россиянинг Ўрта Осиёга юриши натижасида, 1865 йилда Ташкент руслар қўлига ўтган. Кейинчалик Бухоро давлатининг Ўра-Тева, Жиззах, Самарқанд, Каттакўрғон, Ургут каби шаҳарлари Россия қарамоғига ўтган. Бухоро амири Россия билан дўстлик шартномасини тузган ва ярим мустақил давлат бўлиб ўзининг мустақил пул тизимини сақлаб қолган, ҳамда мустақил пул сиёсатини олиб борган. Ўша даврда муомалага олтин, кумуш, мис тангалар чиқарилган. 1 тилло Россиянинг 6 рубль 80 копеек, 1 танга (кумуш) 15 копеекга, 1 мис танга - (мира) 4 копеекка, пул 1/4 копеекга тенглаштирилган. Муомалада кўпроқ кумуш танга ишлатилиб, унинг курси 1 тангага 12 копеекдан 20 копееккача ўзгариб турган. Ўтган асрнинг 90-йилларида Россия, Тошкент, Қуқонда кейинчалик Бухорода ўз банкларини очган. Муомалага рус олтин, кумуш

тангалари ва кредит билетлари кириб келган. Бухорода рус олтин, кумуш тангасидан кўра кредит билетлари жуда машҳур бўлган. Бухоро беклари амирга тўлайдиган солиқ ва бошқа тўлов, инъомларини кумуш тангада карвонларда олиб келгандан кўра, кредит билетларда олиб келиши уларга арзон ва осон бўлган. Шунинг учун кумушлар рус кредит билетларига алмаштирилган. Рус банкларига шу йўл билан ва бошқа йўллар билан тушган кумуш тангалар қайтиб муомалага чиқмаган. Улар Россияга жўнатилган ва Петербургдаги зарбхонада қайта ишлатилиб рус кумуш тангаси бўлиб муомалага чиқарилган. Бухоро тангаси 84 фоизли пробадаги кумушдан тайёрлангани учун рус кумуш тангасидан анча сифатли бўлган ва у қайта ишланганда бир Бухоро тангасидан бир неча рус тангаси зарб қилинган. Бу эса Россия хазинасига жуда катта фойда келтирилган. Ёисоб-китобларни олиб боришда, тиллони рублга айлантиришда қийинчиликлар бўлгани учун Россия давлати Бухоро давлати пул тизимини Россияга бирлаштириш тўғрисидаги масалани қўйган. Россия Молия Вазирлиги томонидан Бухоро давлати пулининг лойиҳаси ишлаб чиқилган. Унга асосан чиқариладиган пул 15 копееккача тенг бўлиб, унинг бир томонида Россия ҳукумат белгиси тасвири иккинчи томонида Бухоро давлати белгиси тасвири бўлиши керак эди. Лекин, Бухоро амирнинг хизмати туфайли бу иш амалга оширмасдан қолиб кетган. 1923-24 йилларгача Бухоро ўзининг пул бирлигининг сақлаб қолган. Туркистоннинг Россияга қошилиши натижасида,

XX асрнинг бошларида Туркистонда рус кредит билетлари, маҳаллий векселлар, кейинчалик совзнаклар, «Туркбон»лар, червонецлар муомалада бўлган. 20 йилларнинг ўрталаридан бошлаб ягона пул тизими барпо қилиниб, Собик СССР худудида рубль пул бирлиги сифатида қабул қилинган ва мустақилликгача пул муомаласи шу пул бирлигида олиб борилган.

2-§. Ўзбекистон Республикасида мустақил пул тизимининг жорий қилиниши

Маълумки, ҳар бир давлат ўзининг пул тизимига эга бўлади. Ўзбекистоннинг мустақил давлат сифатида ажралиб чиқиши унинг мустақил пул тизимига эга бўлиши тақозо қилди. Мустақил пул тизimini ташкил топишининг 1 босқичи 1993 йилдан бошлаб «сўм-купон»ларнинг муомалага чиқарилиши ҳисобланади. Ўзбекистон пул тизimini қуришнинг иккинчи босқичи - 1994 йил июлдан бошлаб миллий валюта «сўм»нинг муомалага чиқарилиши бўлиб, у Ўзбекистон тарихидан жуда катта аҳамиятига эга.

Ёар бир давлатнинг пул тизими маълум элементларидан ташкил топади ва қонун асосида юқори давлат органлари орқали бошқариб борилади.

Ўзбекистон Республикаси пул тизими элементлари бўлиб, қўйидагилар ҳисобланади:

- пул бирлигининг номи;
- пул бирлигининг турлари - қоғоз ва металл пуллар;
- уларни муомалага чиқариш қоидалари;
- пул, кредит, валюта бошқарувини амалга оширувчи давлат органлари;
- нақд пулсиз тўлов обороти ва кредит пуллар (чек, вексель) муомаласини олиб боришда давлат томонидан белгиланган шартлар;
- миллий валютани четга олиб чиқиши ва четдан олиб келиш қоидалари;
- халқаро ҳисоб-китобларни ташкил қилиш асослари;
- миллий валютани чет эл валютасига алмаштириш тартиби ва давлат томонидан ўрнатилган валюта курси.

Алоҳида олинган давлатнинг пул тизими ўз хусусиятларига эга бўлиб, унинг элементлари у ёки бу томонига ўзгариши мумкин.

Пул тизими ижтимоий ҳаётнинг кўзгуси ҳисобланади десак хато бўлмаса керак. Шунинг учун ижтимоий ишлаб чиқариш жараёни пул тизimini объектив талаблар, яъни пул тизимининг ягона бўлиши, пул бирлиги

қийматининг доимийлиги ва пул муомаласининг талабга қараб ўзгариб туриши кераклигини кўяди.

Собиқ СССРнинг давлат сифатида тарқалиб кетиши марказлашган пул тизимининг ҳам тугашига олиб келди. Натижада баъзи республикалар рублни ўз миллий валютаси сифатида ишлатиб турган ҳолда ўз пул сиёсатини олиб борди. Эстония, Латвия, Литва, Украина биринчи бўлиб рубль зонасидан чиқиб ўз миллий валютасини қабул қилишди. Кейинчалик Озарбойжон, Қирғизистон ва Молдавия республикалари бу йўналишни давом қилдирдилар. Рубль тизимида вужудга келган тартибсизликлар, миллий валюталар ва купонларнинг муомалага чиқарилиши, ягона пул-рубль зонасининг тугатилишига, унинг хар хил курсга эга бўлишига олиб келади.

1992 йил охирига келиб Россияда товарлар баҳосининг ойлик ўсиши 25-30 фоизгача кўтарилди. Москва валюта биржасида рублнинг номинал қиймати бир долларга 125 рублдан, декабрь 1992 йилда 485 рублгача, март 1993 йил 1 доллар 660 рублгача тенглашди. Пул қадрини тушиши, нақд пул етишмовчилигига, охириги эса иш хақи, нафақаларни тўлашда қийинчиликлар бўлишига олиб келди. СССР мавжудлигининг охириги банклар тўғрисидаги қонунга асосан давлат банки ўрнига Марказий банк, мустақил давлатларда Марказий (ёки миллий) банклар ташкил қилинди.

Собиқ Совет иттифоқи давлатлари валюталари апрель 1993 йил

Республикалар	Пул бирлиги ва унинг курси
Арманистон	Рубль
Азарбайджон	Манат ва рубль (1манат=10 рубль)
Беларус	Рубль ва Б. Рубли (1 Б. Рубли=10 рубль)
Эстония	Крона (8 крон=1 немес маркази)
Грузия	Рубль ва купон
Қирғизистон	Сом (3 май 1993 йилдан)
Латвия	Латвия рубли (130 л.р. = АҚШ доллари)
Литва	Талонлар (505 талон = 1 АҚШ доллари)
Молдавия	Рубль ва купон
Россий	Рубль
Тожикистон	Рубль
Туркманистон	Рубль
Украина	Корбонавец (1 корбонавец=0,3 рубль)
Ўзбекистон	Рубль ва сўм купон

Россия Марказий банки пул эмиссияси билан боғлиқ бўлган операцияларни бажариш ҳуқуқини ўз қўлига олди. Ундан ташқари давлат пул белгиларини босиб чиқарувчи муассаса Россияда жойлашган эди. Мустақил давлатлар Марказий банкларнинг пул муомаласини олиб бориш бўйича ҳаракатлари чекланган эди. Натижада пул тақчиллиги юзага келади ва у алоҳида олинган республикаларда ҳар хил даражада намоён бўлди. Масалан, Россия Марказий банки муомалага чиқарган пулларда Россиянинг салмоғи 1991 йил декабрида 64 фоизини ташкил қилган бўлса, 1992 йил июнига келиб эмиссиясининг 77 фоизи Россияни нақд пул билан таъминлашга йўналтирилган. Қолган барча республикаларни нақд-пул билан таъминлашган учун муомалага чиқарилган пулларнинг фақат 23 фоизигача сарфланган, яъни

бошқа республикалар эҳтиёжини пул билан таъминлаш салмоғи тушиб кетган. Масалан, Белоруссия, Грузиянинг салмоғи 3 фоиздан 1,5 фоизгача, Украина ва Болтиқбўйи республикаларининг салмоғи янада кўпроқ қисқарган. Ўзбекистонда ҳам пул ресурслари тақчиллиги нақд пулга бўлган талабнинг қондирилмаганлигида намоён бўлган. Шу иқтисодий танглик шароитида пул тизимини шакллантириш бўйича мустақил давлатлар олдида икки альтернатив йўл турарди.

1. Ягона пул тизими зонаси - рубль зонасида қолиш ва ягона пул сиёсатини олиб бориш;
2. Ўз миллий валютасини муомалага чиқариб ўз пул тизимига эга бўлиш ва кўшни мамлакатлар инфляциясидан ўзини ҳимоя қилиш;

Пул тақчиллиги давом қилаётган ва Россия рубллари барқарор бўлмаган шароитда пул тақчиллигини йўқотиш мақсадида кўпгина республикалар, жумладан, Ўзбекистон ҳам мустақилликнинг биринчи йилларда пул тизимини шакллантиришнинг лойиҳасини тузди, юқорида таъкидлаганимиздек, муомалага купон талонлар чиқарилди ва кейинчалик Ўзбекистон ўзининг миллий валютасини муомалага чиқарди. Ўзбекистон миллий валютаси-сўмнинг муомалага чиқарилганига қарийб ўн йилча вақт ўтди ва у пул сифатида барча жараёнларда ишлатилиб келмоқда.

Ўзбекистон миллий пул тизимининг асосий элементи бўлмиш сўм жамият манфаатларига хизмат қилади. Шунинг учун пул тизимининг асосий вазифаси миллий пулимизнинг қадрини мустаҳкамлашдан иборат. Бу жуда масъулиятли ва осон бўлмаган вазифа. Ўзбекистоннинг ўз иқтисодини бозор талабларига мос равишда ривожлантиришга қаратиши, бозор иқтисодига ўтишда Ўзбекистоннинг ўзига хос хусусиятларига эга эканлиги миллий валютанинг барқарор бўлишини тақозо қилади.

Ёозирги кунимиз, иқтисодимизнинг ривожланишида амалга оширилаётган иқтисодий жараёнлар, катта қурилишлар ва молиялаштиришлар Ўзбекистон иқтисодий мустақилликка эришиш учун тўғри йўл танлаганини

кўрсатиб турибди. Зеро мустақил пул тизимига эга бўлмасдан иқтисодий жиҳатдан мустақил давлат бўлиш мумкин эмас.

3-§. Пул тизимининг бақарорлиги ва миллий валютанинг конвертабеллигини таъминлаш йўллари

***«Миллий валюта – миллий ифтихор,
давлат мустақилликнинг рамзи, суверен
давлатга хос белгидир. Бу республикага
тегишли умумий бойлик ва мулкдир»¹***

Ёар бир жамиятда пулга юклатилган вазифаларнинг самарали бажарилиши иқтисодий ва социал ўсишни рағбатлантиради, пул қадрининг тушиши эса тартибсизликка, жамият ривожланишида бошқа тўскинликлар бўлишига эса олиб келиши мумкин.

Пулнинг барқарорлиги деганда пулнинг сотиб олиш қийматининг ўзгармаслиги ва валюта доимийлиги тушунилади.

Пулнинг сотиб олиш қобилияти шу пул бирлигига тўғри келувчи товар ва хизматлар миқдори билан ифодаланади. Бинобарин, пулнинг сотиб олиш қобилиятини ифодаловчи «кўрсаткич» товарлар ва хизматлар баҳоси ҳисобланади. Агар товар ва хизматлар баҳоси барқарор бўлса, пулнинг сотиб олиш қобилияти ҳам барқарор бўлади. Агар пул ўзгармаган шароитда товарлар баҳоси ошадиган бўлса, бу ҳол пулнинг сотиб олиш қобилиятининг тушганини кўрсатади ва аксинча, товар ва хизматлар баҳосининг тушиши пулнинг сотиб олиш қобилиятининг ошганлигидан далолат беради.

Демак, пулнинг қадри товарлар ва хизматлар баҳосига тескари пропорционал - нарх пасайса, пул қадри ошади ёки нарх ошса пулнинг қадри тушади.

Қадрсизланган пул бирлиги ўз функцияларини тўлиқ бажара олмайди. Пулнинг барқарорлиги унинг барча функцияларини тўлақонли бажариши, ҳисоб-китобларни олиб бориш, назорат, моддий рағбатлантириш, ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини ошириш учун зарурдир.

¹ И. Каримов «Ўзбекистон иқтисодий ислохларини чуқурлаштириш йўлида» Т.: «Ўзбекистон» 1995, 217 бет.

Пул товар бўлганлиги учун ҳам унга талаб ва таклиф таъсир қилади. Пул таклифи муомалага чиқарилган турли шаклдаги пулларнинг йиғиндиси бўлиб, у талабдан ортиқ ёки кам бўлиши мумкин. Муомалага чиқарилган пул миқдори пулнинг айланиш тезлигига қараб ҳам ўзгариб туриши мумкин.

Пулга бўлган талаб мамлакат пул обороти асосида аниқланади. Пул талаби корхоналар, ташкилотлар, муассасалар, аҳоли, давлат ташкилотлари олиб борадиган нақд пуллик ва нақд пулсиз оборот учун зарур пул миқдори асосида аниқланади. Пулга бўлган эҳтиёж хўжалик субъектлари - ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар ўртасидаги бўладиган пуллик жараёнларининг кўламига ва тезлигига боғлиқ. Пулни кўллаш йўли билан бажариладиган жараёнларнинг кўлами қанча кенг бўлса, пулга бўладиган талаб, шунча кўп бўлади. Агар пул билан боғлиқ операциялар тез бажарилса пулга бўлган талаб шунча кам бўлади ва демак муомалага кам пул чиқариш керак бўлади.

Пулга бўлган таклиф ва талабнинг тенглиги пул мувозанатини билдиради. Пулга бўлган таклиф, унга бўлган талабдан ошмаса пул барқарор деб хулоса қилиш мумкин, аксинча пулнинг қадри тушиб кетади ва пулдан қочиш жараёни бошланади. Амалиётда пулни жамғаргандан кўра уни товарларга айлантириб қўйиш ёки бошқа бир қадрлироқ валютани жамғариш қулай бўлиб қолади.

Пулнинг барқарорлигини таъминлашнинг асосий йўналишларидан яна бири бюджет тақчиллигининг бўлмаслигидир. Давлат бюджети харажатларининг даромадларидан ошиб кетиши натижасида юзага келадиган бюджет тақчиллиги муомалага товарлар билан таъминланган пуллар чиқариш ҳисобидан қопланади. Бу тадбир муомалада таъминланган пулнинг кўпайишига, оқибатда пул қадрининг тушиб кетишига олиб келади. Шунинг учун ҳар бир мамлакат пул тақчиллиги бўлмаслигига ёки унинг салмоғи сезиларсиз бўлишига эришиши керак.

Пулнинг барқарорлигини таъминлашнинг яна бир йўналиши бу олтин, захира ва валюта резервларининг мавжудлиги ва уларнинг кўпайишидир.

Олтин валюта захираларининг салмоғи канча кўп бўлса, пул шунча барқарор бўлиши мумкин.

Миллий валютани мустаҳкамлашнинг яна бир шарти - инфляцияга қарши пухта ўйланган сиёсат юргизишдир. Муомалага чиқарилган ҳар бир сўм муайян миқдордаги товар ва хизматлар билан таъминланган бўлиши зарур. Ички бозоримизни товарлар билан тўлдириш, аҳолига хизмат кўрсатишнинг сифати ва турларини ошириш ҳам миллий валютанинг барқарорлигини таъминлашнинг асоси ҳисобланади.

Таянч сўзлар

купон;	пул ислоҳоти;
пул тизими;	миллий валюта;
қоғоз пуллар;	конвертация;
кредит пуллар;	миллий валюта конвертацияси;
сўм-купон;	пул барқарорлиги.
рубль зонаси;	

Ўз билимини текшириш бўйича саволлар

1. Собиқ Иттифоқ пул тизими ҳақида нималарни биласиз?
2. МДЁ Давлатларининг Москвада бўлиб ўтган давлатлараро Мажлисида қандай мисоллар кўрилган эди (1992 йил 6 сентябрь)?
3. Россия Ёукумати МДЁ давлатларининг рубль донасида қолиш учун қандай шартлар қўйган?
4. Нима учун Ўзбекистон ўз миллий пул тизимига ўтишга қарор қилди?
5. Ўзбекистонда пул ислоҳоти неча босқичда амалга оширилди.
6. Рублни купонга алмаштириш қандай тартибда ўтказилган?
7. Сўм-купон қачон муомалага киритилган?

8. Ўзбекистон миллий валютаси “Сўм” қачон ва қандай тартибда муомалага киритилган?
9. Ўзбекистон Республикаси пул тизимининг асосий элементлари нимадан иборат?
10. Ўзбекистон миллий валютасининг ички ва ташқи конвертациясига қандай эришиш мумкин?

VIII БОБ. ХАЛҚАРО ВАЛЮТА МУНОСАБАТЛАРИ

1-§. Халқаро иқтисодий алоқалар-валюта муносабатларининг асоси сифатида

Хусусий шахслар, фирмалар, банкларнинг валюта ва пул бозоридаги халқаро ҳисоб-китоблар, кредит ва валюта операцияларини амалга ошириш мақсадидаги кундалик алоқаларини ўз ичига олади. Валюта муносабатларининг баъзи бир элементлари қадимий Римда векселлар асосида ва бир мамлакат савдогарининг пулини иккинчи бир мамлакат савдогарига алмаштириб бериш заминида вужудга келган. Валюта муносабатларининг ривожланишининг кейинги босқичи қадимий Лионда ва бошқа Ғарбий Европа мамлакатларида ўтказиладиган тратта операцияларининг ривожланиши ҳисобланади. Ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши, жаҳон бозорининг барпо бўлиши, халқаро меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви ва жаҳон хўжалик тизимининг ривожланиши халқаро валюта муносабатлари ривожланишининг асосидир. Валюта муносабатлари халқаро иқтисодий муносабатларнинг бир бўлаги ҳисобланиб, унинг ҳолати миллий ва жаҳон иқтисодининг ривожланиш даражасига, сиёсий аҳволга, мамлакатнинг иқтисодий потенциалига, унинг жаҳондаги мавқеига ва бошқа омилларга боғлиқ бўлади.

Халқаро муносабатлар шароитида капиталнинг айланиш жараёнида пул капиталининг миллий пул кўринишидан хорижий валюта кўринишига ўтиш жараёни юзага келади.

2-§. Валюта тизими ва унинг асосий элементлари

Валюта тизими давлатлараро битим ёки миллий қонунларга мувофиқ валюта муносабатларини ташкил қилиш ва бошқариш шакллари ўз ичига олади. Валюта тизимининг қуйидаги турлари мавжуд. Булар - миллий, жаҳон ва халқаро (минтақавий) валюта тизимларидир.

Саноат ривожланган давлатлар иқтисодиётлари ўртасидаги интеграциянинг чуқурлашуви шароитида валюта тизими жаҳон хўжалик алоқаларида муҳим ва мустақил ўрин тута бошлапти. Валюта тизими мамлакатнинг иқтисодий ҳолатига бевосита таъсир этади (яъни ишлаб чиқариш омиллари, суръатларига, нархга, иш ҳақи ва бошқаларга).

Миллий, жаҳон ва халқаро (минтақавий) валюта тизимлари тушунчалари бир-биридан фарқланади.

Миллий валюта тизими - тарихан юзага келган бўлиб, алоҳида олинган давлатнинг валюта муносабатларини қонун асосида ташкил қилиш ва бошқариш муносабатларини ўз ичига олади. Миллий валюта тизимининг элементлари бўлиб, миллий валюта, валюта резервлари ҳажми ва таркиби, валюта паритети ва миллий валюта курси, валютани конвертирлаш шартлари, мамлакат валюта муносабатларини бошқарувчи миллий маҳкамалар ва ташкилотлар статуси, валюта ва олтин миллий бозорларининг фаолият юритиш шартлари, валюта назорати, валютавий чекланишларнинг бор-йўқлиги қоидаларини, халқаро кредит воситаларини миллий пул айланишида қўллаш қоидалари ва бошқалар ҳисобланади. Миллий валюта тизими мамлакат пул тизимининг асосий қисмини ташкил қилади.

Минтақавий валюта тизими элементлари тегишли шартнома шартлари асосида аниқланади.

Жаҳон валюта тизими қуйидаги элементларини, яъни халқаро тўлов воситаларининг маълум бир йиғиндиси, валюта курслари ва валюта паритети, конвертирлаш шартлари, халқаро ҳисоб-китоб шакллари, халқаро валюта ва олтин бозорлари режими, халқаро ва миллий банк ташкилотлари, халқаро

кредит воситаларини муомалада қўллаш қоидаларини, валютавий чеклашларни давлатлараро бошқариш усуллари ва бошқаларни ўз ичига олади.

Халқаро ва минтақавий валюта тизимларининг асоси бўлиб халқаро меҳнат тақсимоти, ташқи савдо ҳисобланади.

Жаҳон Валюта тизими ўз ичига валюта инструментлари (воситалари)нинг амал қилишини таъминловчи халқаро кредит - молия муассасалари ва халқаро битим ва давлат ҳуқуқий нормалари комплексларни ўз ичига олади.

Минтақавий валюта тизими ривожланган давлатларнинг жаҳон валюта тизими чегарасида ташкил этилади. Масалан, Европа валюта тизими - ЕВТ бир қатор Европа давлатларининг валюта соҳасидаги ташкилий-иқтисодий муносабатлари шакли сифатида намоён бўлади ва фаолият кўрсатади.

Валюта механизми самарадорлиги, давлатнинг ва халқаро валюта-молия муассасаларининг валюта, пул ва олтин бозорларига аралашиб даражаси иқтисодий ўсиш, давлатнинг ташқи иқтисодий стратегиясига таъсир этади.

Валюта тизими аҳамиятининг ўсиши ривожланган мамлакатларнинг миллий ва маҳаллий доирада валюта соҳасида давлат монополистик бошқарувининг янги усули ва воситаларини излашга мажбур этмоқда.

Жаҳон валюта тизими (ЖВТ) ва унинг эволюцияси.

Ривожланган давлатларнинг валюта тизими нафақат улар ўртасидаги пул ҳисоб-китоб муносабатларини, балки ички пул муомаласининг катта қисмини ҳам ўз ичига олади. ЖВТ олтин стандартга асосланган тизимдан аста-секин мақсадли бошқариладиган, қоғоз-кредит пулларига асосланадиган тизимга айланди. Шу билан биргаликда унинг ривожланиши (ўн йилликлар фарқи билан) миллий пул тизимининг ривожланиш босқичларини такрорлайди. Ички иқтисодиётда пул тизими олтин танга стандартидан олтин қўйма (золотослитковой) ва олтиндевиз, ундан кредит-қоғоз пул муомаласига ўтди ва охириги босқичда кўпроқ эътибор кредит воситаларига қаратиладиган бўлди.

Жаҳон миқёсида бу ҳолат кейинроқ ва махсус шаклларда намоён бўлди. Бунда олтин-танга стандарти мутлақо бўлмаган, олтин қўйма стандарти асрлар давомида мавжуд бўлган; олтин билан бир қаторда ёрдамчи кредит пуллари

вексель, чек ва бошқа кўринишида ривожланган. Аммо XX аср бошига келиб, бу тизим халқаро иқтисодиёт муносабатларнинг янги шаклига жавоб бермай қолди. Бу даврнинг энг асосий белгиларидан бири капитални экспорт қилиш - ЖВТ нинг янги олтин стандарт шакллари билан қарама-қаршиликка учради. Бундан ташқари, олтин захиралари сифатида тез ривожланиб бораётган давлатлар хазинасида тўплана борди. Шунинг учун ҳам давлатлар ўртасида янги бошқариладиган валюта тизими зарур эди. 30-йилларнинг иккинчи ярмида олтин стандарт шакллари ўрнига қоғоз-кредит пул муомаласи келди. У давлатга эмиссия механизмидан иқтисодиётни бошқариш воситаси сифатида фойдаланиш имконини берарди.

Жаҳон валюта тизими ривожланишининг муҳим босқичи Иккинчи Жаҳон урушидан кейин бошланди.

Иккинчи Жаҳон уруши олтин захираларининг янги тақсимотиغا олиб келди:

барча давлатларнинг деярли 4/5 олтин захиралари АҚШда тўпланди. Долларнинг ЖВТда етакчи ўриндалиги, олтиндевиз стандартининг олтин доллар шаклини олганлигидан далолат берарди.

Бу ҳолат расмий равишда 1944 йил июлда Бреттонвудсдаги (АҚШ) БМТ Конференциясида тасдиқланганди. Унда урушдан кейинги Жаҳон валюта тизимига асос солинди.

ЖВТининг ташкилий ва фаолият тамойиллари қуйидагилар қилиб белгиланди:

олтин ЖВТининг асоси сифатида тан олинди;

доллар ва фунт-стерлингга халқаро ҳисоб-китобларда ва чет эл валюта захираларида асосий ўрин берилди ва уларни олтин ўрнига тақдим этилиш мумкинлиги тасдиқланди;

долларга нисбатан барча мамлакат валюталарининг катъий паритети ўрнатилди, доллар орқали эса - олтиннинг ва чет эл валюталарининг бири-бирига нисбатан баҳоси аниқланадиган бўлди;

валюта курсининг доллар паритетига нисбатан тебраниши = 1 % даражасида белгиланди;

ЖВТ ни бошқариш мақсадида Халқаро Валюта Фонди (ХВФ) ва Халқаро ривожланиш ва тараққиёт банки (ХРТБ) ташкил этилди;

валютавий чекланиш тизими бекор қилиниб, миллий валюта конвертацияси тикланди.

Бу шаклда тузилган Иккинчи Жаҳон урушидан кейинги ЖВТ халқаро валюта-молия муносабатларидаги тартибсизликни йўқотишга имкон берди.

Аммо Бреттонвудс тизимининг қарама-қаршилиги - тартибсиз бозор (олтинстандарт) ва бошқариладиган доллар тизими бўйича иш юритиш қуйидагиларга олиб келди:

ўзгармас олтин нархи ва нархи ўсувчи товар ва хизматлар орасида фарк юзага келишига;

АҚШдан кўп миқдордаги капиталнинг бошқа давлатларга оқиб кетишига (1957-1971 йилларда 54,2 млрд. доллар миқдорида тўғри инвестициялар тарзида АҚШдан бошқа давлатларга оқиб ўтган);

чет эллардаги катта ҳарбий харажатларга;

АҚШнинг тўлов баланси дефицитли бўлишига (унинг миқдори 1953-1972 йилларда - 69 млрд. долларни ташкил қилган);

долларнинг реал курси ва унинг олтин паритети орасида узулишнинг бўлишига ва бошқалар.

Бундан ташқари, 60-йилларнинг иккинчи ярмида Ғарбий Европа ва Япония АҚШдан ўз олтин захиралари ва экспорт ҳажми бўйича икки баравар ошиб кетди. Натижада хатто олтиндевиз стандарти таянадиган умумиқтисодий асос ўз умрини тугатди. Олтиндоллар стандартининг бузилиши валюта бозорларида долларнинг «тушуши» ва «валюта иситмаси» деган иборалар тарзида ўз аксини топди.

Шунинг учун 1970 йилда ХВФ чегарасида махсус ҳисоб ва тўлов бирлиги (СДР) киритилди ва у аъзо - давлатларнинг валюта заҳираларини тўлдириш учун мўлжалланганди. СДР жаҳон пулининг бир қатор функцияларини бажарадиган бўлди. У ХВФ аъзоларининг квоталарига пропорционал тарзда тақсимланади, шунинг учун унинг асосий қисми ($\frac{2}{3}$ дан $\frac{3}{4}$ гача) ривожланган давлатларга, $\frac{1}{4}$ қисми ривожланаётганларига тўғри келади. СДР нинг бошланғич курси АҚШ долларининг расмий олтин миқдорига тенглаштирилган. Кейинчалик унинг қобиляти 16 валюта савати бўйича, ҳозирда эса 5 асосий миллий валюталар бўйича аниқланади. СДР ЖВТнинг асосий заҳира воситасига айланмоқда.

Бу шароитда АҚШ икки марта доллар девальвациясини ўтказди. Булар 1971 ва 1973 йилларда. Натижада олтиннинг расмий курси троя унцияси 42,22 долларгача қилиб белгилаб берилди. Бу даврда кўпчилик ривожланган давлатлар ўз валюта курсини маълум даражада ушлаб туриш (долларга нисбатан) мажбуриятларидан воз кечиб, «сузувчи» курс режимига ўтишди. 1973 йилдан олтин - махсус олтин ва товар биржаларидаги нарх асосида сотиладиган ва сотиб олинadиган бўлди. Олтин нархи ЖВТга бевосита таъсир ўтказмайдиган бўлди.

Бу шароитда халқаро валюта муносабатларини қайта ташкил қилиш муаммоси вужудга келди. 1976 йил январда ХВФнинг Вактли Қўмитаси ХВФ Уставига бир қатор ўзгаришларни киритди. Бу ўзгаришлар ЖВТ и фаолиятини расмий равишда қайта тақсимлашни билдирарди (Ямайя келишуви, 1976-1978 йй.). Валюта муносабатлари механизмидаги ўзгаришлар 1978 йил 1 апрелдан кучга кирди ва қуйидагилардан таркиб топганди:

олтиннинг расмий нархи бекор қилинди (ХВФнинг мавжуд олтин заҳирасининг 33 фоизининг $\frac{1}{6}$ қисмини очик аукционларда сотиш ва яна $\frac{1}{6}$ қисмини аъзо давлатларга тарқатиш йўли билан ҳисобдан чиқаришганди);

СДР ЖВТнинг асосий резерв активига расмий равишда айлантирилди.

Валюта курсларининг «сузувчи» тизими қонунлаштирилди. Аъзо - давлатлар ўз валюта паритетини СДР ёки бошқа чет эл валютасида ифодалай олиши мумкин эди (аммо олтинда эмас).

Халқаро валюта бошқариш соҳаси кенгайтирилди. Бунинг учун ХВФ қошида иқтисодий сиёсатни мувофиқлаштириш бўйича аъзо-давлатлар вазирлари даражасида қўмита ташкил этилди.

Ташкил топган валюта тизими кўп жиҳатдан 70-йиллардаги жаҳон хўжалигининг ўзгарган шароитларига жавоб берарди.

Минтақавий валюта тизими (МВТ).

Ғарбий Европа валюта интеграциясининг чуқурлашуви Европа валюта тизимининг (ЕВТ) вужудга келишига олиб келди. Бу валюта тизими минтақавий валюта тизими (МВТ) бўлиб, у ЖВТнинг элементларидан биридир.

ЕВТ 1979 йили ташкил этилди. Бу МВТнинг асосий белгиси ЭКЮ механизмидир. ЭКЮ - махсус Европа ҳисоб бирлиги бўлиб, ГФР (1/3 қисми) маркаси бошчилигидаги Ғарбий Европанинг 10 мамлакати валютасининг «савати»га асослангандир. СДРдан фарқли равишда ЭКЮ банк ва фирмаларининг хусусий операцияларида қўлланилади. Миллий валюталар квотаси - ЭКЮнинг ташкил этувчилари - мамлакатнинг иқтисодий потенциали билан аниқланади ва ҳар 5 йили қайта кўриб чиқилади. «Сават»ни қайта кўриб чиқишда ҳамма актив ва пассивлар янги курс бўйича қайта баҳоланади. Охирги марта ЭКЮ 1989 йилда белгиланган бўлиб, валюталар улуши (% ларда):

ГФР маркаси - 30,1

Франция франки - 19,0

Голланд гульдени - 9,4

Бельгия франки - 7,6

Испания песетаси - 5,3

ва бошқалар - 5,45 ни ташкил қилган.

ЕИ чегарасида ягона пул бирлигига ўтилиши ЭКЮ ни асосий валютага айлантиради.

Ямайка валюта тизимидан фарқли равишда, ЕВТ олтидан ЭКЮнинг қисман таъминоти сифатида фойдаланади ва аъзо мамлакатларнинг расмий олтиндоллар захираларининг 20 фоизини бирлаштиради.

Валюта курслари режими валюталарнинг белгиланган чегарада сузишига асосланган (асосий курсдан = 2,25 %, Италиядаги бекарорлик туфайли 6 %).

ЕВТ мамлакатлараро регионал валюта бошқаришини Европа валюта ҳамкорлиги фонди (ЕВХФ) орқали амалга оширади. У Марказий банкларга қисқа ва ўрта муддатли кредитларни валюта интервенцияси билан боғлиқ тўлов баланси дефицитини қоплаш учун беради.

Валюта соҳасида ягона пул асоси - жаҳон пули мавжуд эмас:

Эркин конвертация қилиш ва капитал оқиб ўтиши шароитида мамлакатларда ички пул муомаласи ва халқаро тўлов обороти ўртасидаги чегаралар йўқолмоқда:

Миллий ва халқаро пул-кредит бозорининг биргалашиши тенденцияси миллий пул-кредит бозорларининг ўзига хослиги, ихтисослигини сақлаган ҳолда ривожланмоқда.

Ёатто АҚШ, ГФР, Англия, Швейцария ва бошқа ўз бозорларида операцияларни эркинлаштирган давлатларда ҳам халқаро ва миллий капитал бозорлари орасида фарқ қилмоқда: Масалан, АҚШнинг евродоллар ва миллий капитал бозорларини олайлик. АҚШ сотувга қўйилган резидент ва резидент бўлмаганларнинг облигациялари рўйхатдан ўтиши лозим. Бундай ҳолат халқаро бозорда мавжуд эмас.

Бундан ташқари халқаро бозорда чиқарилганига бир ой бўлмаган қимматли қоғозлар АҚШ нинг инвесторларга тақдим этилиши мумкин эмас. Бошқа кўпчилик давлатларда бундай ҳолатлар эркинроқ номаён бўлади (Франция, Бельгия, Италия, Япония ва бошқалар).

Валюта соҳасининг халқаро айирбошлаш муносабатларидаги ролининг ошуви тенденцияси ЖВТ ривожининг ҳамма босқичларида (олтин стандартдан бошлаб) кузатилади. Миллий хўжалик жаҳон хўжалик алоқаларига қанчалик кўп жалб этилган бўлса, маҳаллий қўмиталар иқтисодиётни ташқи номақбул таъсирлардан холи этишга ҳаракат қилади. Бу зиддият ҳар бир давлатнинг олтин стандартдан бошлаб то ҳозирги кунгача бўлган эволюциясини белгилаб берди. Масалан, олтин стандарт давридаги олтиннинг тартибсиз оқими (давлатлар ўртасида) охир оқибатда уларнинг ишлаб чиқарувчи кучларига салбий таъсир этди. 1929-1933 йилги иқтисодий кризис валюта механизмининг олтин стандарт давридаги ҳолатига путур етказди: эркин валюта алмашинуви қаттиқ валюта чеклашлари билан алмашди, валюта блоклари ва зоналари ташкил топди, интернационализация жараёни тўхтатилди. Бреттонвудсда тузилган халқаро ҳисоб-китоблар модели валюта механизмини тиклашга қаратилган қадам бўлди. У аниқ белгиланган тамойиллар асосида иш юритар, унинг устидан назоратни ХВФ ўз бўйнига олганди.

Бреттон Вудс валюта механизми 70-йилларнинг бошларигача фаолият юритди, у миллий манфаатларни халқаро мажбуриятлар билан бирлаштирди: давлатларнинг нисбий мустақиллиги (ички иқтисодий сиёсатни ўтказиш соҳасида) халқаро кредит тизими иштироки билан таъминланарди. У ўз ичига ХВФ кредити, заёмлар тўғрисида бош келишув (1961 йил), Марказий банклар ўртасидаги своп кредитлари ва бошқаларни олар эди.

70-йиллар бошида ривожланган давлатлар иқтисодиёти шундай чегарага яқинлашдики, бунда кейинги иқтисодий ўсиш бутун базасини янгилаш, валюта таъминотининг самарадорлигини оширишни талаб этарди. Шунинг учун 1971-1973 йиллардаги «сузувчи» валюта курсларининг киритилиши ЖВТнинг эволюциясининг қонуний босқичи эди. Ёозирги сузувчи валюта курслари тизими асосида халқаро ҳисоб-китоб тизимида чуқур таркибий ўзгаришлар бўлишига олиб келади. Улар нафақат молиявий операцияларнинг ҳажмининг ўсишида (улар савдо операциялари билан 10:1 нисбатни таъсир этишди), балки

молиявий оқимларнинг ҳаракатининг давлат бюджет, солиқ ва кредит сиёсатидаги фарқларда ўз аксини топади. Ва шу муносабат билан мамлакатлар ўз миллий валютасининг курсини мустақил белгилаш имконини олдилар.

Шундай қилиб, ҳозирги валюта тизимида, халқаро ва байнанмилаллик ўртасидаги нисбат миллий омиллар томонига ҳал бўлди.

80-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб ЕВТни валюта ҳамжамиятига айлантириш йўллари тўғрисидаги баҳс фаоллашди. Бу «Чегарасиз Европа» ёки «Европа-92» деб ном олган жараён билан боғлиқ эди. Масала ягона ЕТ валюта сиёсатида аста-секинлик билан ўтиш устида борарди. Валюта интеграцияси истиқболлари муҳокама қилинганда асосий эътибор Европа Марказий банки ҳамжамиятнинг ягона валютаси ва валюта ҳамжамиятига ҳаракат йўлларига қаратилганди.

Биринчи масала бўйича кўпчилик Европа Марказий банки ролини АҚШ Федерал резерв системаси моделидек тузиш керак деган хулосага келди. Бунда регионал резерв банклари анча мустақил, Марказий бошқариш маҳкамаси эса уларнинг фаолиятини тартибга солади, бошқаради. Янги Марказий банк учун ном ҳам берилди-«Еврофед».

ЕТнинг янги Марказий банки масаласи билан биргаликда ягона валютани ташкил қилиш муаммоси ҳам бор. ЭКЮ ролини ошириш учун энг асосий қадамлардан бири «расмий» ва «хусусий» ЭКЮ орасидаги фарқни йўқотиш, ЕВТ марказий курсларнинг узоқ муддатли барқарорлигини таъминлашдир. Кўрсатилган чора-тадбирлар ягона валюта сиёсатида эга. ЕТ Валюта иттифоқининг тузилишини билдирар эди. Бу ният 1991 йил Маастрихт (Голландия) даги ЕТ аъзоларининг иқтисодий ва Молия вазирликлари йиғилишида тасдиқланиб, Валюта иқтисодий ҳамжамиятини (ВИХ) тузишнинг уч босқичли режаси тузилди.

Ривожланган мамлакатлар валюта сиёсати ягона ва ўзаро боғлиқ дунёда амал қилади. Шунинг учун учинчи давлатлар омили унга қандай даражада таъсир этишини аниқлаш лозим. Асосан сўз ривожланувчи давлатлар тўғрисида бормоқда. Кўпчилик Шарқий Европа ва МДЁ давлатлари ўзида Ғарбнинг

валюта сиёсати таъсирини сезмоқда. Ёали халқаро валюта муносабатларида иштирок этишнинг мукобил шакллари қўллаш йўллари излаш лозим. Бунда эса ривожланаётган мамлакатлар малакаси қўл келади.

Ривожланаётган давлатларга Ғарб валюта сиёсати таъсири хақида сўз борганда, шу давлатлар расмий инвалюта резервларининг 95 % олти давлат валютасига тўғри келади:

АҚШ доллари (67,5%), ГФР маркаси, япон иенаси, инглиз фунт стерлинги, Швейцария ва Франция франки. 90% яқин ривожланаётган мамлакатлар ўз пул бирлигининг АҚШ доллари, Франция франки, СДРга нисбатан ўзгармас курсини ушлаб турибди. Ғарб давлатлари фоиз ставкасининг халқаро ва миллий капитал бозоридаги даражаси ривожланаётган давлатларнинг ташқи қарзлари бўйича тўловларига таъсир этади. Юқоридаги мисоллардан маълум бўлдики, ривожланаётган давлатлар ривожланган давлатларнинг миллий валюта кўрсаткичларининг барқарорлашувидан манфаатдор. Бунда асосий конвертирланадиган валюталарнинг миллий валютани сиқиб чиқариш жараёни кузатилади. Бунда ривожланган давлатлар валюта сиёсатининг ривожланаётган давлатлар валюта сиёсатига кириб бориши кузатилади (Бу жараён чигал тарзда) албатта, резидентларга чет эл валютасида шартномалар тузиш рухсат этилган давлатлардагина амалга ошади.

Бу валюта ўрин алмашинувининг энг салбий оқибатларидан миллий бюджет, пул ва курс сиёсатининг таъсирчанлигининг камайишидир.

Аммо бу дегани ривожланаётган давлатлар ривожланган давлатларнинг пассив объекти дегани эмас.

3-§. Валюта курси ва унга таъсир қилувчи омиллар, валюта курсларининг турлари

Валюта курсини келиб чиқиши мамлакатлар иқтисодий фаолиятини муҳим ва ажралмас таркибий қисми бўлган-халқаро савдони ривожлантириш билан боғлиқ. Валюта курси халқаро савдони ривожланишига таъсир кўрсатиш билан ички иқтисодиётга ҳам таъсир кўрсатади. Бунга сабаб валюта курсининг ҳолати билан мамлакат иқтисодиётининг барча соҳаларининг ҳолати ўртасидаги ўзаро боғлиқликдир.

Валюта курси асосан қуйидаги жараёнларни амалга ошириш учун: капитал ва кредит ҳаракатида, товар ва хизматлар савдосида валюталарни ўзаро айирбошлаш. Масалан, экспортёр чет эл валютаси олган тушумини ўз миллий валютасига айлантиради, чунки бошқа давлатнинг валютаси унинг ўз давлатида қонуний равишда харид қилиш ва тўлаш воситаси сифатида амал қила олмайди. Импортёр четдан сотиб олган товарларни тўловчини амалга ошириш учун миллий валютада олган тушумини чет валютасига алмаштиради;

■ жаҳон бозори ва миллий бозор нархларни ҳамда турли мамлакатларнинг миллий ва чел эл валютасида ифодаланган қиймат кўрсаткичларини таққослаш;

■ фирма ва банкларнинг чет эл валютасидаги мавжуд бўлган даврий қайта баҳолаш ва бошқа жараёнлар учун. Валюта курси - бу бир мамлакат пул бирлигининг бошқа мамлакатлар пул birlikларида ёки халқаро пул birlikларида (СДР, ЭКЮ) ифодалаган баҳосидир. Ташқи жиҳатдан валюта курси жаҳон бозоридаги талаб ва таклиф асосида аниқланган бир валютани бошқа бир валютага нисбатан ҳисоблаб чиқилган коэффиценти сифатда намоён бўлади. Аммо валюта курсининг қиймат асоси валютани харид қилиш қобилияти ҳисобланади. Бу иқтисодий категория товар ишлаб чиқаришда иштирок этади ва товар ишлаб чиқарувчилар билан жаҳон бозори ўртасидаги ишлаб чиқариш муносабатларини ифодалайди. Ўйимат товар ишлаб чиқаришнинг иқтисодий шароитларининг барча жиҳатларини ифодалайди. Бир

мамлакат пул бирлигининг бошқа мамлакат пул бирлигига таққосланиши ишлаб чиқариш ва айирбошлаш жараёнида юзага келадиган. Ўйимат муносабатларига асосланган. Ишлаб чиқарувчилар ва харидорлар валюта курси ёрдамида товар ва хизматларнинг миллий нархларини бошқа давлатлар нархлари билан солиштиради. Бундай солиштириш натижасида ишлаб чиқаришни мамлакат ичкарисида ривожлантириш ёки чет элга инвестиция қилишни ривожлантиришга асосланган фойдалилик даражаси юзага келади.

Капиталнинг халқаро ҳаракатининг тез ўсиши билан боғлиқ равишда валюта курсини ўзгаришига (товар) валютани товарларни харид қилиш қобилияти билан бирга молиявий активларни харид қилиш қобилияти ҳам таъсир кўрсатади.

Валюта курси бошқа иқтисодий категориялар билан узвий боғлиқдир. Валюта курсини ўзгаришига бир қанча омиллар таъсир этади. Бу омиллар иқтисодий, сиёсий, структура, ҳуқуқий ёки психологик характерга эга бўлиб, валюта курсига тўғри ёки тескари таъсир кўрсатади. Валюта курсига таъсир этувчи омилларни қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин;

1. Валюта курсини динамикасини бевосита аниқловчи ёки халқаро иқтисодий айирбошлаш жараёни билан бевосита боғлиқ бўлган омиллар:

- халқаро айирбошлашда қатнашувчи мамлакатларнинг ялпи миллий маҳсулоти (ЯММ) тўлов баланси;
- пулни ички ва ташқи таклифи;
- фоиз ставкалари.

Бу кўрсатилган омилларни сабаб (уюшган) омиллар сифатида аташ мумкин.

2. (Уюшган) сабаб омилларнинг ўзгаришига таъсир этувчи ва валюта курсини ўрнатиш механизмида бошқарувчи сифатида таъсир этувчи омиллар.

3. Иқтисодий тизимни динамик тизим тенгликдан чиқиб кетиши натижасида юзага келадиган омиллар:

- Иқтисодий тенгликнинг намоён бўлиши;
- Давлат бюджети дефицити;

- Назоратсиз эмиссия;
- Инфляция;
- Ички ва ташқи баҳолар ўртасидаги фарқ.
- Монопол ишлаб чиқариш;
- Пулларни хорижий валюта функциясини бажариши;
 - а) Тўлиқ ҳажмда тўлов воситаси;
 - б) жамғариш воситаси;
 - в) Капитални четга оқиб кетиши;
- Инвестицияни қисқартириш;
- Ишлаб чиқариш ҳажмини пасайиши.
- Ресурслар оборотида қатнашмаслик;
- Истеъмолчиларнинг фойдаларини пасайиши;
- Валюта биржасидаги уйин;
- Товарларни «ювилиши»;
- Демпинг баҳоларидан фойдаланиш орқали айрим фирмаларнинг олиб бораётган ташқи савдо фаолияти.

Сиёсий омиллар;

- Мамлакат пул тизимига бевосита ўзгариш киритувчи сиёсий қарорлар;
- Давлат сиёсатини муддатини аниқловчи қарорлар;
- Бошқарув структурасининг барқарорлик даражаси;
- Иқтисодий тизимни бошқаришда ишончлилик даражаси;
- Иқтисодий ва сиёсий структура вакилларини бир-бирини тушуна олиш даражаси;
- Ўнунларни бажарилиш даражаси;
- Иқтисодиётда давлат улушининг миқдори;
- Мамлакатдаги сиёсий кучлар ўртасидаги келишмовчиликлар даражаси;
- Иқтисодиётни кўтариш бўйича аниқ ишланган дастўрнинг йўқлиги;
- Аҳолнинг бошқарув структурасига ишончлилик даражаси;
- Хусусий капиталнинг ҳимояланганлик даражаси.

Ўонуний нормаларга ва амалиётга мос ҳолда биржада чет эл валютасининг курсини, қиммат баҳо қоғозлар курсини ёхуд товарлар баҳосини ўрнатилиши катировкалаш деб аталади. Ёки қисқача қилиб айтганда валюта курсини ўрнатиш катировкалаш деб аталади. Жаҳон амалиётида катировкалашнинг 2 хил усули мавжуд;

1) Тўғри катировкалаш. Агар хорижий валюта бирлигининг баҳоси миллий валютада кўрсатилса, яъни миллий валютада хорижий валютанинг бир-бирлигига тўғри келадиган миқдорда кўрсатилса, тўғри катировкалаш деб аталади. Масалан, 2003 йилнинг 30 сентябрида 1 АЎШ долларига нисбатан ўзбек сўмининг курси 975,00 сўми, 1 Россия рублига нисбатан 31,97 сўми ташкил этди. Бундай катировкалаш ҳозирги вақтда жаҳондаги кўпчилик мамлакатларда қўлланилиб келинмоқда.

2) Эгри (тескари) катировкалаш. Бунда бир бирлик миллий валютанинг хорижий валюталардаги миқдори ўрнатилади, яъни бир бирлик миллий валютанинг хорижий валютадаги баҳоси кўрсатилади, масалан;

$$1 \text{ сўм} = \frac{1}{975,00} \text{ АҚШ доллари ёки } 1 \text{ АҚШ доллари } 975,00 \text{ сўм}$$

$$1 \text{ сўм} = \frac{1}{31,97} \text{ Россия рубли ёки } 1 \text{ Россия рубли} = 31,97 \text{ сўм}$$

Буюк Британияда фунт стерлингнинг Австралия долларининг ва ЭКЮнинг курси тескари катировкалаш ёрдамида ўрнатилади. Агарда икки валюта ўртасидаги нисбат қандайдир учинчи валютага нисбатан олинган курсларида аниқланса, бундай нисбатни «кросс-курс» деб аталади.

Масалан: 1 \$ АЎШ доллари = 31 Россия рубли

1 \$ АЎШ доллари = 5 Украина гривна

1 Украина гривна = 6,2 Россия рубли

Кўриниб турибдики, (кросс-курс) юқорида келтирилган нисбат Украина гривнасининг Россия рублига нисбатан аниқланган кросс-курсидир. Ушбу мисолда АЎШ доллари учинчи валюта ролини уйнайди. Жаҳон амалиётида асосан учинчи валюта сифатида АЎШ доллари қўлланилади, яъни барча валюталар жаҳон айирбошлашида айнан шу валютага нисбатан катировка қилинади.

Кросс-курсдан фойдаланиш анча огир ва рисклидир. Аммо уларни қўллаш қуйидаги 2 ҳолатда зарур ва фойдалидир;

-сизнинг талабингиздаги валютага эга бўлган сотувчиларда сизнинг валютангизга талаб мавжуд эмас. (Масалан, сўмни Япония иенасига алмаштириш керак. Бу ерда учинчи валюта АЎШ доллари бўлсин. Япония иенаси сотаётганлар ичида сизнинг валютангизни сотиб олишни хоҳлайдиганлар йўқ).

Олди-сотди битимларини амалга оширишда валюта бозорида қуйидаги валюта курсларининг кўринишларидан фойдаланилади;

«Спот-курс» бу нақд (касса) битимларининг курсидир. Спот-курс бу бир мамлакат пул бирлигининг шартнома тўзилган вақтда ўрнатилган баҳо бўйича бошқа мамлакатлар пул бирликларида ифодаланган баҳосидир. Бунда валютани валюта битими тузилган кундан бошлаб 2 иш кунида алмаштириб бериш шарт ҳисобланади. «Форвард» курс-бу муддатли валюта битимларининг курсидир.

Форвард курси валютани келажакда аниқ бир кунга етказиб бериш шarti билан сотилиш ва харид қилиш баҳосини ўзида ифода этади.

Форвард битимлари одатда валюта курсларининг ўзгариши натижасида юзага келадиган хавф-хатарларни бартараф қилиш мақсадида ишлатилади. Битим тузилаётган пайтда форвард курсда аниқланади ва ана шу курс бўйича валюта сотилади ёки сотиб олинади. Агар шартнома муддати тугаган кунда курс шартнома курсидан фарқ қилса, унда бир томон фойда кўради ва бир томон зарар кўради. Масалан, сиз 2003 йил 1 январда 2003 йили 1-июн куни $1\$=965$ сўм курсида сотиб олиш битимини туздингиз. Аммо 2003 йил 1-июн

куни 1\$=970 сўмни ташкил этди, натижада сиз ҳар бир долларга 5 сўм миқдориди қўшимча фойда кўрдингиз.

Агар 1-июн куни 1\$=963 сўмни ташкил этса, унда ҳар бир доллардан 2 сўмдан зарар кўрасиз.

Муддатли битимлар бўйича валюта курслари (репорт) устама ёки дасхат методи бўйича катировка қилинади ва «аутрайт» курслари деб аталади.

Форвард курс + Спот курс + Устама Форвард курс + Спот курс-Дисконт.

Мисол.

Битим суммаси - 1 млн

Битим муддати - 90 кун

Битим валютасидаги кредитнинг % ставкаси (USD) - 3,5 % Баҳоловчи валютадаги депозитларга тўланадиган % ставкаси (ДЕМ) - 5,5 % Спот курс 1 = 1,5210-1,5220 ДЕМ

СК х ФСФ х БМ

Уст/Диск = ----- = (360х100)=(БВФС х БМ)

$$\frac{1,5210 \times (5,5 - 3,5) \times 90}{(360 \times 100) + (3,5 \times 90)} = \frac{273,78}{36315} = 0,0075$$

Устама ёки дисконт эканлиги % ставкалари ўртасидаги фарқдан билиш мумкин. Агар валюта битими бўйича % ставкаси баҳоловчи валютанинг % ставкасидан паст бўлса, бу валюта юқори курс катировка қилинади ва чиққан кўрсаткич устама сотилади. Агар валюта битимининг % ставкаси юқори бўлса, бу кўрсаткич дисконт бўлади. Агар миллий валютадаги депозитларнинг % ставкаси битим валютасидаги кредитларнинг % ставкасидан юқори бўлса, олинган натижа дисконт ҳисобланади ва аксинча бўлса устама ҳисобланади.

Банклар валюта операцияларини амалга оширишда валютани сотиш ва сотиб олиш курсини ўрнатади. Бу курслар сотувчининг курси ва харидорнинг курси деб аталади.

Сотувчи курси - банкнинг валютани сотиш курси

харидор курси - банкнинг валютани сотиб олиш курс

Бу курслар ўртасидаги фарқ маржа деб аталади ва у хизмати харажатларини қоплашга ва маълум даражада фойда олишга сарфланади.

Валютанинг энг муҳим характеристикаси унинг конвертирланганлигидир.

Конвертирланганлик - даражасига кўра валюта курси 3 га бўлинади.

- эркин «сузиб» юрувчи
- чекланган даражада «сузиб» юрувчи
- қайд этилган валюта курслари.

Валюта курси товар баҳоси каби шу гуруҳларга бўлинади.

Эркин «сузиб» юрувчи валюта курси маълум валютага бўлган бозор талаби ва таклифи таъсирида ўзгариб туриши мумкин. Масалан. АЎШ доллори, Япония иенаси, Англия фунт стерлинги Шу боис бу валюталар жаҳон валюта айирбошлашида кенг иштирок этади.

Чекланган даражада «сузиб» юрувчи валюта курсларининг ўзгариши айрим валюталар ёки бир гуруҳ валюталар (валюта савати) курси ўзгаришига боғлиқ. Мисол учун «Учинчи дунё»нинг кўпчилик мамлакатлари ўз валюталарини АҚШ долларига, Европа мамлакатларининг EURO сига ва бошқа бошқа хорижий валюталарга боғлайдилар. Собиқ социалистик мамлакалар уларнинг валюта курсларини валюта саватига нисбатан ҳисоблайдилар. ЭКЮ ҳам худди шундай тартибда ҳисобланади. Чекланган даражада «сузиб» юрувчи валюта курслари киритилган мамлакатлар ўз валюталарининг тебраниш чегарасини ўзлари ҳамкорлик қилаётган мамлакатлар билан келишиб оладилар.

Ўайд этилган валюта курси-бу хорижий валютада ифодаланган миллий пул бирлигининг давлат томонидан расмий ўрнатилган баҳоси бўлиб, унга валюта бозорларидаги талаб ва таклифнинг ўзгариши таъсир қилмайди. Ҳозирги вақтда қайд этилган валюта курси кам ривожланган мамлакатларда ёки иқтисодий ташқи бозорга етарли даражада кириб бормаган мамлакатларда уларнинг молия тизимини ва миллий ишлаб чиқаришини кучли хорижий рақобатчиларидан ҳимоя қилиш ва қувватлаш мақсадида қулланилади.

Барча мамлакатлар маълум муддатда ўз валюталари курслари тўғрисидаги ахборотни эълон қилиб борадилар. Масалан, Ўзбекистон Республикаси валюта биржаси иш якунлари матбуотда, телевиденияда эълон қилиб борилади. Бунда номинал валюта курси белгиланади. Лекин кучайиб бораётган инфляция шароитида жаҳон бозорида миллий маҳсулотга бўлган талабни, уни рақобатбардошлигини аниқлашда миллий ва хорижий товарлар баҳолари ўртасидаги нисбатини ҳам билиш керак бўлади. Яъни миллий валютанинг реал алмаштириш курсини ҳисоблаб чиқиш керак. Реал валюта курсини ҳисоблашни Ўзбекистон ва Россияда ишлаб чиқариладиган газлама мисолида кўрсатиш мумкин. Масалан, 1 м газламанинг баҳоси республикамизда 1000 сўм, Россияда 35 рубл, Валюталарнинг амалдаги нисбати 1 Россия рубли = 35 сўм ёки 1 сўм = 0,032 Россия рубли бўлганда, 1 м ўзбек газламасининг баҳоси Россия рублида $0,032 \cdot 1000 = 32$ рубль туради. Бундай ҳолда Ўзбекистон ва Россияда ишлаб чиқарилган 1 м газлама баҳолари нисбати тенг бўлади.

$$\frac{0,032 \times 1000}{35} = \frac{32}{35} = 0,9$$

Демак, ушбу нисбат ўзбек газламасининг баҳоси Россия газлама баҳосининг 0,9 ва ундан арзон эканлигини кўрсатади. Шундай қилиб, реал валютадаги баҳосига ва номинал алмаштириш курсига боғлиқ бўлиб, қуйидаги тенглик билан изоҳланади;

Реал курси = номинал курси ўз мамлакатида ишлаб чиқарилган товарлар баҳоси хорижий товарлар баҳоси. Бу тенгликни умумий кўринишда шундай ёзиш мумкин; Реал валюта курсининг номинал валюта курси баҳолар даражаси нисбатлари паст валюта курсида миллий товарлар нисбатан арзонроқ, хорижий товарлар эса нисбатан қимматроқ туради. Шунинг учун экспорт ўсиб боради, импорт эса қисқариб боради. Ва аксинча, юқори реал валюта курсида миллий товарлар нисбатан қимматроқ, хорижий товарлар эса нисбатан арзонроқ туради. Натижада импорт ўсиб, экспорт қисқариб боради.

Таянч сўзлар

чет эл валютаси;	валюта риски;
халқаро валюта тизими;	валюта чегаралари;
жахон валюта тизими;	валюта тенглиги;
валюта савати;	халқаро валюта бозори;
СДР;	резерв валюта;
ЭКЮ;	экспорт операцияси;
евро;	импорт операцияси.

Ўз билимини текшириш бўйича саволлар

1. Валюта тизимининг асосий элементлари?
2. Ямайка валюта тизимини асоси нима?
3. Париж валюта тизимини асоси нима?
4. Евро валюта тизимини ташкил топиши?
5. Халқаро валюта фонди?
6. Нима мақсадда Евро муомалага киритилди?
7. Халқаро валюта тизимининг элементлари.

IX БОБ. ХАЛҚАРО ЁИСОБ-КИТОБ ОПЕРАЦИЯЛАРИ

1-§. Халқаро ҳисоб-китобларни ташкил қилиш асослари

Бозор иқтисоди шароитида тижорат банклари нафақат мамлакат ичкарисида, балки бошқа мамлакатлар билан ҳам турли хил операцияларни олиб борадилар. Тижорат банкларининг бошқа мамлакатлар билан олиб борувчи операциялари уларнинг халқаро операциялари деб юритилади. Тижорат банкларининг халқаро операциялари ўз ичига халқаро савдода иштирок килувчилар ўртасидаги муносабатларни, ссуда капитали бозорида инвестиция фаолиятини юритувчи, туризм, хорижий қимматли қоғозларни сотиб олиш ва сотиш, валютани айирбошлаши чек, вексел, инкассация учун банк акцептларини қабул қилиш билан шугулланувчи миждозлар томонидан талаб қилинадиган хизматларни ўз ичига олади.

Халқаро операциялардан банкка тушадиган даромаднинг энг асосий қисмини кредит беришдан тушадиган даромадлар ташкил қилади. Халқаро савдони банк томонидан кредитлаш товар ва товар ҳужжатларини гаровга олиш асосида кредит бериш, вексель бўйича ва акцепт кредитларни, банк ссудаларини бериш шаклида амалга оширилади. Ташқи савдони кредитлашнинг янги шаклларига лизинг, факторинг ва форфетирлаш кабиларни киритиш мумкин. Урта ва узок муддатли халқаро банк кредитлари евро-кредит шаклида ҳам бериледи.

Банкларнинг халқаро операцияларининг яна бир тури бу банкларнинг валюта операциялари ҳисобланади. Банкнинг бир валютани бошқа валютага алмаштириш билан боғлиқ халқаро операциялари валюта операциялари дейилади. Уларни амалга ошириш зарурияти мавжудлигининг асосий сабаби халқаро савдо, халқаро кредит ва хизматлар бўйича ҳисоблашишларда ягона тўлов воситасига эга бўлиш зарурлиги ҳисобланади.

Турли хил валюта операциялари йиғиндиси жаҳон ссуда капитали бозорининг асосий қисмларидан бири бўлган валюта бозорини ҳосил қилади.

Валюта бозорида хорижий валютага талаб ва таклиф мужасамлаштирилади. Таклиф сотилган товар ва хизматлари учун даромад олган экспортёрдан, талаб эса сотиб олинган товар ва хизматларни тўлаш учун хорижий валютага муҳтож импортёрлардан келиб чиқади. Валюта операциялари асосини товарлар ва хизматлар, капитал ва кредитларнинг халқаро ҳаракати ташкил этади.

Валюта бозорида операцияларни алоҳида олинган банклар, компаниялар ва жисмоний шахслар амалга оширадilar. Биржа ичида ва ундан ташқаридаги валюта бозорлари бир-биридан фарқ қилади. Валюта операцияларининг кўпчилиги биржадан ташқаридаги бозорларда тижорат банклари орқали амалга оширилади.

Банклар бир-бири билан (бевосита ёки брокерлар орқали), мижозлари билан валюта операцияларини халқаро банклараро валюта бозорида ва биржаларда олиб боради. Валюта шартномаларининг асосий қисми халқаро банклараро валюта бозорида тижорат банклари ўртасида имзоланади.

Валюта чеклашлари йўқ ёки сезиларли бўлмаган давлатларда (АҚШ, Япония, ГФР, Буюк Британия, Гонконг, БАА ва бошқ.) валюта муомалаларини ихтиёрий банк амалга ошириши мумкин. Миллий валюта конвертирланмаган давлатларда валюта операцияларини фақатгина давлат рухсат берган банклар амалга оширади.

Банкнинг валюта бозоридаги фаоллиги банкнинг йириклигига, унинг обрўйига, хорижий бўлимлари ва филиаллари тармоқларининг ривожланганлик даражасига, ЭХМ билан таъминланганлигига, телефон ва телеграф алоқаларининг ривожланганлигига боғлиқ. Валюта операцияларининг асосий қисми йирик тижорат банкларига тўғри келади. Улар нафақат валютани сотади ва сотиб олади, халқаро ҳисоб-китобларни бажаради, балки хорижий валюта захираларини сақлайди ва валюта курсларини аниқлайди. Бошқа банклар уларга катировка юзасидан мурожаат қилади ва ўз мижозлари учун валютани сотиб олади.

Кўпчилик мамлакатларда (Япония, ГФР, Франция, Италия, Австралия, Нидерландия) яхши тараққий қилган махсус валюта биржалари мавжуд. 70-

йиллардан бошлаб фонд ва товар биржаларида валюта билан савдо қилиш тарқалган.

Банклар томонидан валюта операциялари банкнинг ўз ҳисобига ёки миждозлар ҳисобига амалга оширилиши мумкин. Валюта операциялари хорижий валютада ифодаланган нақдсиз тўлов воситалари: банк депозитлари, чеклар, векселлар, ўтказмалар ҳисобига амалга оширилади. Нақд хорижий валютаси ҳисобига амалга ошириладиган операциялар ҳажми анча кичикдир.

2-§. Халқаро ҳисоб - китобларнинг шакллари

Тижорат банкларининг халқаро ҳисоб - китоб операцияларида турли ҳисоб шакллари қўлланилиши мумкин. Булар қаторига банк буйруғига асосан пул ўтказиш (ўтказма тури), банк чеки, банк вексели, аккредитив, инкассо шакллари ва бошқаларни киритиш мумкин.

Ўтказма - бу банкнинг ўз мижозининг талаби асосан унинг маблағи ҳисобидан тўланиши зарур бўлган суммани олиши зарур бўлган хорижий корхонага (бенефициарга) маблағни почта ёки телеграф йўли билан ўтказиб қўйиш тўғрисидаги бошқа мамлакатдаги банк-корреспондентга берган буйруғи бўлиб ҳисобланади. Валютани олишнинг энг тез ва ишончли воситаси телеграф ўтказмасидир. Банк-корреспондентлар томонидан махсус коднинг қўлланиши валюта маблағлари бўйича зарар келтириш ва ўз мижозларига маблағларни ўтказишда банк томонидан хатоларга йўл қўйишдан сақлайди. Ўтказмада банк икки операцияни бир вақтнинг ўзида бажаради: миллий валюта ҳисобига мижозига хорижий валютани сотади ва хорижий валютани чет элга ўтказиб беради.

Банк чеки - бу банкнинг хорижий банк-корреспондентга маълум миқдордаги пулни чек эгасига унинг шу банкда мавжуд бўлган корреспондентлик варақасидан тўлаш тўғрисидаги ёзма буйруғидир.

Банк вексели - бу ўтказма вексел (тратта) бўлиб, банк томонидан хорижий банк корреспондентга тулаш учун берилади.

Халқаро ҳисоб-китоблар деганда биз талаблар ва мажбуриятлар бўйича тўловларни мувофиқлаштириш тизими тушунамиз. Халқаро ҳисоб-китоблар тижорат банк-корреспондентлари орқали ўтказма, чеклар, векселлар, ўзаро талаб ва мажбуриятларни тенглаштириб воз кечиш йўли билан нақд валютасиз амалга оширилади.

Халқаро ҳисоб-китоблар шаклларининг баъзилари ўтказилиш йўллари билан ички ҳисоб-китобларга ўхшаш бўлса-да, аммо уларнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Бу хусусиятларни қуйидагича таърифлаш мумкин.

Биринчидан, одатда улар ҳужжат тарзида, яъни молия (чек, вексель) ва тижорат (коносамент, накладной) ҳужжатларни ёрдамида амалга ошади.

Иккинчидан, халқаро ҳисоб-китоблар унификациялашган (бир шаклга келтирилган). Бундай ҳисоб-китобларни амалга оширишда кўпчилик мамлакатлар банклари, шу жумладан МДХ, вексель ва чек конвенцияларига амал қилишади (Женевада 1930 ва 1931 йилларда қабул қилинган ва Париж халқаро савдо палатаси эълон қилган «Ҳужжатли аккредитивлар бўйича унификациялашган қоида ва анъаналари» ва «Инкассо бўйича унификациялашган қоидалар»га мувофиқ халқаро микёсда ҳисоб- китоб операциялари олиб борилади. Бу ҳужжатларга ташқи савдо алоқаларида банкка аккредитив тўғрисида буйруқ берилганда ва инкассо топшириқномалари берилганда мурожаат этиш лозим бўлади.

Классик ва энг кенг тарқалган ҳужжатли ҳисоб-китоблар шакли бўлиб ҳужжатли аккредитив ва ҳужжатли инкассо ҳисобланади.

Аккредитив бу банк (банк-эмитент) мажбурияти бўлиб мол сотиб олувчи (импортер) кўрсатмасига биноан мол сотувчи (экспортер) варағига маблағни ўтказиш ёки траттани тегишли суммада (хизмат ёки товар) акцептлашни сотувчи томонидан тақдим этилган ҳужжатга мувофиқ амалга оширишни ифодалайди. Аккредитив шаклидаги ҳисоб-китобларда бир қанча банклар иштирок этиши мумкин: аккредитивни очувчи банк-эмитент; сотувчига аккредитив очилгани тўғрисида хабар берувчи банк; аккредитивни тўловчи ёки траттани акцептловчи банк. Шу билан биргаликда банк эмитентдан бошқа банклар ролида бир банкнинг ўзи ҳам иштирок этиши мумкин.

Аккредитив операциялари тўрт асосий босқични босиб ўтади.

Биринчи босқич. Импортёр товарнинг жўнатишга тайёрлиги тўғрисида хабар олгандан кейин ўз банкига (банк-эмитент) экспорт банкида маълум сумма ва муддатга аккредитив очиш топшириғини беради. Аккредитив очиш топшириғи билан бирга аккредитив берилиши учун талаб қилинадиган ҳужжатлар рўйхати кўрсатилади.

Иккинчи босқич. Банк-эмитент тегишли банкда аккредитив очилади ва экспортёрга бу ҳақда хабар қилинади, зарур бўлса аккредитив очилганлиги тасдиқланади.

Учинчи босқич. Товари жўнатган экспортёр банкка талаб этилган ҳужжатларни тақдим этади ва товар учун тегишли тўловни олади (одатда у экспортёрнинг ҳисобварақасига ўтказилади).

Тўртинчи босқич. Экспортёр банки товар ҳужжатларини банк-эмитентга юборади, у, ўз навбатида, бу ҳужжатларни импортёрга тақдим этади ва аккредитив суммасини қоплайди (импортёр бу суммани тўлаб беради).

Мажбурият турига кўра банк аккредитиви «чақириб олинмайдиган» ва «чақириб олинмайдиган» тасдиқланган бўлади. «Чақириб олинмайдиган» аккредитив муддатдан илгари импортёр ёки банк-эмитент кўрсатмасига биноан бекор қилиниши мумкин. Бундай аккредитив экспортёр манфаатларига жавоб бермайди ва амалиётда кам учрайди. «Чақирилмайдиган» аккредитив экспортёр рухсатсиз бекор қилиниши ёки ўзгартирилиши мумкин эмас. У банк-эмитентнинг экспортёрга тўловни амалга ошириш ёки траттани акцептлашнинг қатъий мажбуриятини ўз зиммасига олади. Экспортёр учун «чақирилмайдиган» аккредитив қўлланилиши жиҳатдан афзал ҳисобланади. Агар банк - эмитент аккредитивни очувчи банкка валюта қопламасини жўнатса, аккредитив таъминлаган, акс ҳолда, таъминланмаган дейилади.

Ҳужжатли инкассо операциясида экспортёр ўз банкка инкассо топшириқномасини беради ва ташқи савдо шартномасида кўрсатилган ҳужжатларни тақдим этиш билан импортёрдан маълум валюта миқдорини олиш лозимлигини кўрсатади. Бошқача қилиб айтганда экспортёр ўз банки орқали импортёр банкка инкассация учун ҳужжатларни жўнатади. Инкассация операцияси тўрт асосий босқичдан ўтади.

Биринчи босқич. Экспортёр ўз банкка инкассо топшириқномаси ва унга илова қилинган ҳужжатларни беради.

Иккинчи босқич. Экспортёр банки импортёр мамлакатдаги банк-корреспондентга инкассо топшириқномаси ва ҳужжатларни юборади.

Учинчи босқич. Банк-корреспондент импортёрга ҳужжатларни тақдим этади ва инкассо топшириқномасида кўрсатилган суммани олади ёки траттани акцептлайди.

Тўртинчи босқич. Олинган тўлов миқдори импортёр банкдан экспортёр банкига, ундан эса экспортёр счётига ўтказилади.

Валюта операцияларини валюталар ўртасидаги нисбатни аниқламасдан ва уларни алмашилмасдан ўтказиш мумкин эмас. Бу нисбатлар валюта «котировка»лари ёрдамида ўрнатилади. **Валюта котировкаси** деганда алмаштириш учун тақдим этилган валюталар курсини ўрнатиш ва улар орасидаги нисбатни ўрнатиш тушунилади.

Валюта котировкаси расмий ва бозор котировкасига бўлинади. **Расмий валюта котировкасини** давлат амалга оширади (асосан Марказий банк). Расмий валюта курсидан давлат валюта операцияларида, божхона ишларида, тўлов балансини тузишда фойдаланилади.

Валюта курсини аниқлаш усуллари валюта тизимларининг хусусиятларига кўра турли мамлакатларда турличадир. Каттик валюта чекланишлари мавжуд давлатларда валюта курси икки усулда ўрнатилиши мумкин. Биринчиси - соф бошқарув усули. Ҳукумат ёки Марказий банк талаб ва тақлифдан катъий назар миллий валюта курсини белгилайди. Бунда валюта курси бошқа валюта ёки бир қанча валюталар (валюта савати)га нисбатан белгиланади. Шу билан биргаликда кўпчилик Марказий банклар турли операцияларда турлича валюта курсларини белгилашади.

Иккинчи усул Польша, Чехия, Словакия, Болгария, Руминия каби давлатларда кўпроқ қўлланилади. Бу усулда Марказий банк расмий валюта курсини биржа курси даражасида белгилайди ва биржа курсининг расмий валюта курсига нисбатан ўзгариш чегарасини белгилаб беради. Валюта курсининг шу ўзгариш чегарасини белгилаб бериш банк ишида валюта қаридори деб ҳам юритилади. Амалиётда валютанинг биржа курсининг расмий курсга нисбатан ўзгариш хавфи кузатилса, Марказий банк валюта

интервенциясини амалга оширади, яъни хорижий валютани сотади ёки сотиб олади.

Валютавий чеклашлари йўқ ёки сезилмас даражада бўлган давлатларда Марказий банк талаб ва таклиф (миллий валютанинг эркин сузиб юришида) ҳамда валюта интервенцияси (бошқарилувчи сузишда)дан келиб чиққан ҳолда валюта курсини белгилайди. Валюта биржалари фаолият кўрсатувчи давлатларда валюта курси қарийиб ҳар куни биржа маклери ва Марказий банк томонидан валютани сотиш ва сотиб олишга берилган аризалар, Марказий банк интервенцияси сиёсати бўйича фаолиятини инобатга олган ҳолда ўрнатади.

Бозор котировкаси талаб ва таклиф асосида нобиржавий валюта бозорида амалга оширилади.

Ўаттиқ валюта чеклашлари мавжуд мамлакатларда бозор котировкаси деярли мавжуд эмас. Ҳамма операциялар расмий курс бўйича амалга ошади. Валюта чеклашлари деярли йўқ (сезиларсиз) ёки йўқ мамлакатларда бозор курсини бир-бири билан доимий мулоқотда бўлган йирик тижорат банклари ўрнатади. Бу банкларни **маркет-мейкерлари** деб атайдилар. Бошқа банклар котировка юзасидан уларга мурожаат қилишади. Банклараро валюта котировкалари маркет - мейкерлар томонидан ҳар бир валюта бўйича мавжуд бўлган ёки кутилаётган талаб ва таклифни таққослаш (бу операция амалиётда фиксинг деб аталади) асосида белгиланади.

Валюта биржаси йўқ давлатларда валюта бозори катнашчилари банклараро курслардан фойдаланашади. Банклараро бозордаги ўртача курс банк мижозлари учун валюта курсини ўрнатишнинг асоси бўлиб хизмат қилади. Валюта биржалари мавжуд давлатларда банклараро котировкалар банкларнинг тўлов айланиши, тўловга лаёқатлилигини ҳисобга олган ҳолда, расмий биржа катировкалари атрофида ўзгариб туриши мумкин. Бундай банкларда расмий биржа катировкаси уларнинг мижозлари учун валюта курсларининг асоси бўлиб хизмат қилади. Эркин валюта бозорида унинг ҳар бир элементлари (биржадаги ва биржадан ташқаридаги) бир-бирига таъсир этади ва улардаги валюта котировкалари ўзаро боғлиқ бўлади.

Валюта бозорида валютани катеровка қилишнинг икки усули мавжуд: тўғри ва эгри. Кўпчилик давлатларда тўғри курс қўлланилади. Бу усулнинг мохияти шундаки, хорижий валюта бирлигининг курси тўғридан-тўғри миллий валютада ифодаланади. Эгри котировкада миллий валюта бирлиги маълум миқдордаги хорижий валютада ифодаланади. Бу усул (эгри катеровка) Буюк Британияда, 1987 йилдан эса қисман АҚШда қўлланилади. Банклараро валюта бозорларида валюта курсининг катеровкаси кўпроқ АҚШ долларига нисбатан белгиланади. Бу ҳол долларнинг халқаро тўловларда кўп қўлланилиши ва резерв воситаси сифатида сақланиши билан боғлиқ. Савдо-саноат соҳасида фаолият олиб борувчи мижозлар учун валюта котировкалари амалга ошириш кросс-курсга асосланади.

Кросс-курсда икки валютанинг курсга асосланган нисбати учинчи валютага нисбатан аниқланади. Масалан, Ўзбекистон Марказий банки сўмнинг япон иенига нисбатан курсини аниқламоқчи дейлик. Бу ҳолда иенанинг сўмга нисбатан курси долларга асосланган ҳолда аниқланади. Айтайлик,

76 сўм -----1 доллар

1 доллар -----115 япон иени десак, у ҳолда кросс курсда 1 япон иен неча сўм туришини

1 япон иен ----- 76 сўм x 1 x 1 / 1 x 115 = 0,661 сўм, ёки 10 япон иени 6 сўм 61 тийинга тенг.

70-йилларнинг охирларидан бошлаб Ғарбий Европада валюталарни сотиш ва сотиб олишда Америка долларидан кўра Германия Федератив Республикасининг маркаси кўп қўлланила бошлади. Бу эса халқаро иқтисодий муносабатларда Германия маркасининг обрўсининг ошишига олиб келди.

Кўпгина валютаси конвертация қилинмайдиган, валютавий чекланишлар мавжуд бўлган давлатларда расмий валюта бозори билан бирга норасмий валюта бозори, яъни қора бозор ҳам мавжуд.

Ҳамма банклар ҳам бозор (олдин айтиб ўтганимиздек маркет-мейкерда) да актив валюта котировкасини олиб бора олмаслиги мумкин. Бунинг учун

банклар маълум миқдорда узларининг валюта захираларига эга бўлишлари лозим. Банкларнинг валюта битимларининг салмоғи улар фаолиятининг салохиятига боғлиқ бўладию Масалан, жаҳонда йирик банклардан саналмиш Дойче Банк , Барклайс Бэнк каби банкларнинг валюта битимларининг кам суммаси 6-10 млн. Долларни ташкил қилса, баъзи бир кичик банкларнинг валюта битимининг энг юқори ҳажми 3-5 млн. Долларни ташкил қилиши мумкин. Маржа ҳажми турли омилларга боғлиқдир. Одатда беқарор конъюктура даврида, валюта курсларидаги фарқдан зарар кўриши эҳтимоли юқори даврларда маржа ошади. Маржа миқдорига шартнома ҳажми ҳам таъсир этади: у кичик бўлса, маржа юқори. Расмий ахборотномаларда иккала курс, улардан бири ёки ўртача курс кўрсатиши мумкин. **Ўртача курс** - сотувчи ва сотиб олувчи курсларининг ўрта арифметиғи. **Сотувчи ўртача курси** - сотувчи ва ўртача курснинг ўрта арифметиғи. **Харидор ўртача курси** - харидор ва ўртача курснинг ўрта арифметиғи.

Халқаро тўлов оборотида хорижий валюта нақд эмас, балки нақдсиз ҳолатда амал қилади. Табиийки турли хил тўлов воситалари курслари турлича, чунки уларнинг ишончлилиқ ва валюта rischi даражалари турличадир. Телеграф ўтказмаси курси энг юқоридир, чунки унда хорижий валюта шу заҳоти ёки келаси куни тўланади. Бу валюта рискинни деярли четлаб ўтиш имконини беради. Одатда уларнинг курслари расмий бюллетен ва котировка жадвалларида эълон қилинади. Бошқа тўлов воситалари курси у асосида аниқланади.

Валюта бозорида турли хилдаги шартномалар амал қилади. Уларнинг кўпчилиғи **спот** шартлари асосида амалга оширилади. Унинг асосий хусусияти шундаки, битимни имзолаш ва бажариш вақтлари қарийиб мос келади. Битимнинг бундай турида валюта сотувчидан сотиб олувчига шартнома имзоланиши биланоқ етказилади (кўпи билан икки иш куни ичида). Спот шартномаларига жами валюта шартномаларининг 90 % тўғри келади.

Иккинчи валюта шартномаси тури - **муддатли** шартнома. Бундай шартномаларнинг икки хусусияти бор. Биринчидан, шартнома имзоланиши ва

бажарилиши орасида маълум вақт интервали бор: бир ҳафтадан олти-ўн икки ойгача.

Иккинчидан, валюта курси шартнома имзоланган даврда белгилангани бўйича қабул қилинади. Валюта курслари ўзгаришлари унга таъсир этмайди. Муддатли шартномалар валюта рискларидан суғурталаниш ёки валюта спекуляцияси мақсадида амалга оширилади. Экспортёр ўзини хорижий валюта курсининг тушишидан суғурталаш мақсадида келгуси валюта даромадини муддатли курс бўйича сотиши мумкин. Импортёр хорижий валюта курси ошувидан ўзини суғурталаш мақсадида келгуси валюта тушумини маълум муддатга муддатли курс бўйича сотиши мумкин. Ривожланган давлатлар валюта бозорларида валюта курсининг ўзгаришига қараб ишловчи валютачилар фаолияти тўғрисида қисқача тўхталиш мумкин. Бу валютачиларнинг асосий мақсади валюта бозорларида валюта курсларининг ўзгариши асосида катта фойда олишдан иборат. Валюта курсининг ошиши ёки пасайишига қараб фаолият кўрсатувчиларни халқаро амалиётда *айиқлар* ва *буқалар* деб аташади. Улар фаолиятининг моҳияти қуйидагилардан иборат. Агар амалиётда валюта курси тушиши кутилса, валюта курси пасайишига уйновчилар (уларни халқаро валюта бозорларида «айиқлар» деб аташади) валютани шартнома тузилган давр (муддатли курс) курси билан сотиш тўғрисида муддатли шартнома тузадилар. Агар бу муддатда валюта курси тушса, айиқлар валютани бозордан пасайган курсда сотиб олиб, уни муддатли курс, яъни олдинги шартномада кўрсатилган юқори курс бўйича сотадилар ва курслар ўртасидаги фарқ миқдорида фойда оладилар.

Валюта курсининг кўтарилишига ўйновчилар («буқалар») эса валюта курси ошиши кутилганда, валютани кейинчалик шартнома тузилган вақтдаги курс бўйича сотиб олишга келишилган муддатли шартнома тузадилар. Курс ошганда эса валютани муддатли шартномада белгиланган (олдинги) нарх бўйича сотиб оладилар ва ошган - юқори нархда сотиб фойда кўрадилар.

Банклар томонидан амалга ошириладиган муддатли операциялар **форвард** операциялари деб юритилади.

Фарвард операцияларидаги валюта курси спот шартномаси бўйича курсдан фарқланади. У мукофот ва чегирма (скидка) усули билан ўрнатилади. Мукофот форвард курси спот курсидан мукофот миқдорига кўплигини билдиради. Форвард маржаси, яъни спот ва форвард орасидаги фарқ жаҳон капитали бозоридаги депозитларнинг фонд ставкаларига билан боғлиқ бўлади. Депозит фоизи кам давлатларда валюта курси мукофот билан, депозит фоизи катта давлатларда валюта курси чегирма билан белгиланади.

Касса ва форвард операцияларини мувофиқлаштирувчи валюта шартномаларидан бири **своп** шартномасидир. Бу шартнома икки валюта савдо-сотиғини дарҳол амалга ошириш шарти (spot) ва шу билан бирга унга қарши муддатли шартномани тузишни англатади. Масалан, долларни маркага спот шартида сотиш ва шу захоти уни сотиб олиш бўйича муддатли шартномани тузиш ёки унга тескари операция долларни маркага сотиб олиш спот шартномаси ва уни сотиш бўйича муддатли шартномани тузиш киради.

Форвард шартномаси турларидан бири опцион шартномасидир. Опцион шартномасининг ўзига хос хусусити бу сотиб олувчининг валютани эмас, балки уни сотиб олиш ҳуқуқини сотиб олишидир. Бунда сотувчи маълум валютани маълум миқдорда сотиш ёки сотиб олиш мажбуриятини олади. Сотиб олувчи эса шу миқдордаги валютани сотиш ёки сотиб олиш ҳуқуқини фойдаланмаслик ҳуқуқига ҳам эга. У бу учун сотувчига опцион мукофотини тулайди. Агар сотиб олувчи ўз ҳуқуқидан фойдаланмаса, у мукофот суммасида зарар кўради.

«Спот», форвард ва опцион шартномалари банклараро бозорларда ва биржаларда амалга оширилади. Биржада амалга ошириладиган ихтисослашган шартномаларга **фьючерс** шартномалари киради. Фьючерс операциялари фьючерс шартномаларини сотиш ва сотиб олиш бўйича тузилади. Фьючерс операцияси валютани сотиб олиш ёки унга қарама-қарши операция билан тугайди. Фьючерс операциясининг натижаси бу ютқизган томоннинг ютган тамонга шартнома тузилган ва амалга оширилган вақт орасидаги курс фарқини тўлашидир. Бу фарқни биржанинг ҳисоб-китоб (клиринг) палатаси тўлаб

беради. Фьючерс шартномалари имзоланиши захоти биржанинг ҳисоблаш марказида рўйхатдан ўтади.

Фьючерс ва бошқа муддатли шартномаларининг мақсади валюта операцияларини хеджирлаш ёки чайқовчилик асосида фойда олишдир. Банклар ўз миждозларининг валюта рискларини ўз зиммасига олсалар (форвард операция ўтказганда), унга тескари фьючерс битими ёрдамида бу рискларни камайтиради (йўқотадилар). Фьючерс битими тугаганда эса улар реал товарлар битимидан курган зарарни, валюта курси орасидаги фарқ орқали қоплаш имкониятига эга бўладилар.

Валюта курси орасидаги фарқ туфайли фойда олиш мақсадида банклар **валюта арбитражини** ўтказишади. Бу валютани сотиш ёки сотиб олиш бўлиб, кейинчалик тескари битим қилиб, валюта курслари фарқи ёрдамида фойда олиш мақсадида ўтказишни ифодалайди. Арбитраж икки хил -жойлашувга кўра ва вақтли бўлади. Жойлашувга кўра арбитраж банкларнинг турли валюта бозорларидаги курс фарқи орқали фойда олишини билдиради. У валюта rischi билан боғлиқ эмас, чунки валюта савдоси бир вақтнинг ўзида амалга ошади. Масалан, банк вакили Гонгкокда валютани сотиб олади (сотади) ва шу вақтнинг ўзида у ўзининг Нью-Йоркдаги корреспонденти орқали шу валютани сотади (сотиб олади).

Вақтли арбитраж вақт ўтиши билан валюта курси орасидаги фарқ орқали фойда олишдир. Валюта арбитражи спот ва форвард шароитида амалга оширилиши мумкин ва бу турдаги операцияларда валюта рисклари мавжуд бўлади..

Банк валюта операцияларини бажарганда унга ўз валюта ресурсларининг бир қисмини сарфлайди. Бунда банкнинг хорижий валюталар бўйича мажбурият ва талаблари орасидаги нисбат ўзгаради. Банкнинг хорижий валюталарни сотиш ва сотиб олиш жараёнида валюталар бўйича талаб ва мажбуриятлар нисбати ҳолати банкларнинг валютавий ҳолати дейилади. Валюта бўйича мажбуриятлар ва талаблар тенг бўлган ҳолат ёпик, тенг бўлмагани очик валюта ҳолати дейилади.

Очиқ валюта ҳолатида - банк валюта бўйича қарши битимни амалга оширганда валюта курсининг ўзгариши натижасида олдинги сотган валютасига нисбатан кам валюта олиши, яъни зарар кўриши мумкин. Шунинг учун бу ҳолатда валюта курсининг ўзгариши валюта рискининг вужудга келишига олиб келади.

Очиқ валюта ҳолати узоқ ёки қисқа бўлиши мумкин.

Ўиска валюта ҳолатида сотилган валюта бўйича мажбуриятлар, сотиб олинган валюта бўйича талаблардан ошади., яъни хорижий валютани сотиш уни сотиб олишдан юқори бўлади. **Узоқ ҳолатда** эса аксинча хорижий валютани сотиб олиш уни сотишдан юқори бўлади, яъни сотиб олинган валюта бўйича талаблар уни сотиш мажбуриятларидан кўп бўлади. Бу ҳолатларни қуйидаги мисоллар билан яққолроқ тушинтириш мумкин.

Масалан, эрталаб банкда япон йени ва фунт стерлинг бўйича ёпиқ валюта ҳолати бўлсин. Банк очилиши билан миждоз банкка унга иенага фунт стерлинг сотиш тўғрисида мурожаат қилсин. Агар шу пайтда 1фунт стерлинг курси = 172 иена бўлса, бу банк миждозга 172 валюта курси бўйича 1 миллион фунт стерлингни сотсин. Бунда банк очиқ валюта ҳолатига эга бўлади.

Англия фунт стерлинги бўйича қисқа ҳолати = 1000000 фунт стерлинг

Япония иени бўйича узоқ валюта ҳолат = 172000000 Япония иени.

Банклар ҳар бир валюта ҳолати бўйича рисклар даражасини белгилайдилар.

Ривожланган мамлакатлар амалиётида валюта ҳолатини доимий равишда назорат қилиш учун улар билан боғлиқ жараёнлар ЭХМ ларига киритилади ва ундаги маълумотлар бўйича валюта рискларининг олдини олиш чоралари кўриб борилади.

Таянч сўзлар

ўтказма;	валюта каридори;
банк чеки;	кросс-курс;
банк вексели;	форворд;
ҳужжатли аккредитив;	своп;
ҳужжатли инкассо;	фьючерс.

Ўз билимини текшириш бўйича саволлар

1. Валюта айирбошлаш деганда нимани тушунасиз?
2. Валюта савати нима?
3. Ҳужжатли аккредитивни ўзига хос хусусиятлари?
4. Валюта биржаси фаолияти ва унинг операциялар?
5. Банк чеки деганда нимани тушунасиз?
6. Банк вексели нима?
7. Ўзбекистонда Халқаро ҳисоб-китобларни ташкил этилиши.
8. Халқаро ҳисоб-китоб шакллари қўллаш имкониятлари.
9. Ўтказма деганда нимани тушунасиз?

Х БОБ. САВДО, ТЎЛОВ ВА ЁИСОБ-КИТОБ БАЛАНСЛАРИ

1-§. Ҳисоб-китоб баланси ва унинг ташқи иқтисодий алоқаларда ўрни

Халқаро иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқалар тегишли давлатнинг халқаро ҳисоб-китоб балансларида ўз аксини топади. У йигма иқтисодий кўрсаткичлар тизимида муҳим роль уйнайди, чунки давлатларнинг миллий даромадини қайта тақсимланишини ифодалайди. Шунинг учун ЯММ ва МДни аниқлашда халқаро талаб ва мажбуриятларнинг соф қолдиги ҳисобга олинади.

Халқаро ҳисоб-китоб баланслари - бир мамлакатнинг бошқа мамлакатга нисбатан пул мажбуриятлари ва талаблари, тушумлари ва тўловлари нисбатидир. Бундай балансларнинг асосий турлари:

Тўлов баланси, халқаро қарздорлик баланси ва ҳисоб-китоб балансидир.

Ҳисоб-китоб баланси - мазкур давлатнинг, тўлов муддатидан катъий назар, бошқа давлатларга нисбатан ўзаро талаб ва мажбуриятларининг маълум вақтдаги нисбатидир. Бундай талаб ва мажбуриятлар товар ва хизматларни экспорт (импорт) қилиш, кредит, заём бериш (олиш) натижасида вужудга келади.

Ҳисоб-китоб балансининг актив моддалари бу тегишли календарь даврдаги бир давлатнинг бошқа давлатларга янги талаблари (даъволари) ва инвестициялари йиғиндисидир.

Балансининг пассив моддалари янгидан вужудга келган мажбуриятлар ва шу давлатга хориждан қилинган инвестициялари миқдоридир.

Даврий ҳисоб-китоб баланси ўзаро талаб ва мажбуриятнинг динамикасинигина (маълум бир даврдаги) кўрсатади. У орқали давлатнинг валюта - молиявий ҳолатига баҳо бериб булмайди.

Давлатнинг халқаро ҳисоб-китоблар билан ҳолатини билиш учун маълум фурсатдаги (йил охири ёки боши) ҳисоб-китоб баланси муҳимдир. У ўзаро

талаб ва мажбуриятларни келиб чиқиш муддатидан мустасно тарзда умумий суммани тавсифлайди. баланснинг актив сальдоси давлатнинг бошқа давлатлардан кредитни ва инвестицияни жалб этганига нисбатан уларга кўпроқ кредит берганини, инвестиция қилганини (сарфланганлигини) билдиради. Пассив сальдо эса давлатнинг қарздорлигидан далолат беради.

Халқаро қарздорлик баланси ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар статистикасида кенг қўлланилади. У ҳисоб-китоб балансига ухшайди, аммо ундан моддалари ва турли давлатлардаги ҳисоблаш услублари билан фарқ қилади. Масалан, АҚШда қуйидаги моддалардан иборат халқаро инвестициялар баланси ишлатилади:

(млрд. доллар)

	1981 йил	1992 йил
АҚШнинг хорижий активлари. расмий олтин-валюта захиралари	719,6	1253,7
Бошқа давлат активлари, (узоқ ва қисқа муддатли заёмлар билан биргаликда)	68,7	85,5
АҚШнинг хориждаги хусусий активлари	620,8	1120,4
шу жумладан:		
тқғри инвестициялар	228,3	326,9
портфель инвестициялар	63,1	156,8
АҚШ нобанк корпорацияларининг хорижий активлари	35,9	32,9
АҚШ банкларининг хорижий активлари	293,5	603,8
Хорижий инвесторлар олдида АҚШнинг мажбуриятлари	578,7	1786,2
Хорижий ҳукумат ққйилмалари (асосан АҚШ қимматли қоғозларига)	180,4	322,1
Бошқа мажбуриятлар (асосан хусусий)	398,3	1464,1
шу жумладан:		
Тқғри инвестициялар	108,7	328,9
портфель инвестициялар	93,6	490,2
АҚШ нобанк корпорацияларининг мажбуриятлари (хорижий)	30,6	35,5
АҚШ халқаро инвестициялар баланси	140,9	- 532,5
АҚШ банкларининг хорижий мажбуриятлари	165,4	609,5

Манба : International Financial Statistics, Feb. 1993.

Жадвалдан кўриниб турибдики, АҚШ 80-90 йилларда кредитордан нетто-қарздорга айланган. Бу «портфель инвестициялар» ва «АҚШ банкларининг хорижий мажбуриятлари» моддалари бўйича мажбуриятларнинг ошуви ҳисобига бўлган. Бу асосан АҚШ қимматли қоғозлари ва банкларга кўйилган

«иссиқ пуллар» дир. (Булар бир мамлакатдан бошқасига осон ўтказиладиган, валюта курси ва фоиз ставкаси ўзгариши натижасида фойда олиш мақсадидаги маблағлардир.)

Кўпчилик ривожланаётган давлатлар ҳам нетто-қарздордир. Аммо «иссиқ пуллар» оқими сабабли эмас, балки чет эл қарзлари ва заёмларига кўп мурожаат қилиш натижасидадир. Бу шу гуруҳ давлатларида ташқи қарз муомаласининг чуқурлашувига олиб келди. 90-йиллар бошида шу давлатларнинг қарзида 1,5 трлн. долларни ташкил этди.

2-§. Тўлов баланси, уни тузиш тамойиллари асосий бўлимлари

Тўлов баланси - халқаро ҳисоб-китоб балансларида марказий ўринни эгаллайди. У мамлакатнинг ташқи иқтисодий алоқаларининг масштаби, таркиби ва хусусияти тўғрисида миқдор ва сифат тавсифини беради. Тўлов баланси - аниқ бир вақт мобайнидаги чет элдан келган тушумлар ва чет элга қилинган тўловлар миқдорининг нисбатидир.

Тўлов баланси даврли ва фурсатли бўлади. Даврли тўлов баланси аниқ бир вақт (йил, ой, чорак) оралиғида тушумлар ва тўловларнинг ўзгаришини ва давлатнинг ташқи иқтисодий фаолияти соҳасидаги ўзгаришлар ва иқтисоднинг ҳолати, ривожланишини ифодалайди. Фурсатли (аниқ бир муддатдаги) тўлов баланси статистик кўрсаткичларни чоп этиш шаклида эълон қилинмаса ҳам, маълум бир вақтда бажарилиши лозим бўлган кунлик тўлов ва тушумлар нисбатини ифодалайди.

Агар валюта тушумлари тўловлардан ошса баланс актив, акс ҳолда пассивдир. Ҳисоб-китоб баланси ва тўлов баланси орасидаги фарқлар қуйидагидир:

– тўлов балансида мамлакатнинг валюта тушумлари ва тўловлари ўз ифодасини топади, ҳисоб балансида эса, давлатнинг ташқи иқтисодий алоқалар бўйича талаб ва мажбуриятлари ҳисобга олинади;

– тўлов баланси фақат реал тушум ва тўловларни ифодалайди, ҳисоб-китоб баланси эса ҳали тўланмаган қарз ва мажбуриятларини ҳам ўз ичига олади;

– тўлов балансида ҳисоб-китоб балансида ўз ифодасини топган хали «узилмаган» берилган ва олинган кредитлар ҳисобга олинмайди;

– тўлов ва ҳисоб-китоб балансларининг охирги сальдолари-актив ёки пассив бўлиши моҳияти жиҳатдан мос келмайди ва қарама-қаршидир. Чунки кредитор давлатларнинг ҳисоб-китоб баланслари асосан актив, тўлов баланслари эса пассив (АҚШ, ГФР, Япония ва бошқалар) бўлиши мумкин. Қарздор

мамлакатларда эса пасcив ҳисоб-китоб баланси сальдоси баъзи вақтларда актив тўлов баланси сальдосига тўғри келади;

– тўлов баланси фақат тўланган экспорт ва импортни ўз ичига олади, ҳисоб-китоб баланси эса ҳали тўланмаган, кредитга берилган товарообортни ҳам ўз ичига олади.

Шундай қилиб, тўлов ва ҳисоб-китоб баланслари орасидаги фарқ халқаро кредит муносабатларининг ривожланиши билан аниқланади. Эълон қилинувчи тўлов баланслари операциялари хусусиятига кўра икки асосий бўлимни ўз ичига олади:

1 - бўлим - жорий операциялар бўйича тўлов баланси:

ташқи савдо операцияларидан тушумлар ва савдо баланси;

хизматлар (халқаро юк ташишлар, фрахт, суғурта ва бошқалар) ва нотижорат (патентлар бўйича ҳисоб-китоблар, техник ёрдам) баланси, инвестиция бўйича даромад ва тўловлар.

2 -бўлим - капитал ва кредит ҳаракати баланси (қисқа ва узоқ муддатли операциялар).

Тарихан ташқи савдо халқаро иқтисодий алоқаларни олиб бориш ва ривожлантиришнинг бошланғич нуктаси ҳисобланган . Шунинг учун ҳам ташқи савдо тўлов балансида асосий ўринни эгаллайди. Товарларни экспорт ва импорт қилиш жараёни ташқи савдо балансида ўз ифодасини топади. Алоҳида олинган давлатнинг ташқи савдо баланси актив ёки пасcив бўлиши мумкин. Бу ҳол мамлакатнинг ташқи иқтисодий алоқаларининг ривожланиш даражасига мамлакатнинг жаҳон бозоридаги мавқеига, унинг экспорт қудратига ва бошқа сабабларга боғлиқ бўлади. Баъзи Япония, Германия каби ривожланган мамлакатларнинг ташқи савдо балансининг актив қолдикка эга бўлиши бу

давлатларнинг бошқа хорижий мамлакатлар заминида иқтисодининг ривожланишига асос бўлмоқда.

Хизматлар баланси юкларни етказиб бериш, суғурталаш, электрон, телеграф, телефон, алоқанинг бошқа турлари, халқаро туризм, тажриба алмашиш, дипломатик хизматлар, илм-маданият соҳасида анжуманларни ўтказиш, ярмарка, рекламалар ўтказиш ва бошқалар билан боғлиқ бўлган хизматлар бўйича бўладиган чет эл валютасидаги тўловларни ва тушумларни ўз ичига олади.

Капитал ва кредитлар ҳаракати баланси давлат ва хусусий капиталнинг кириб келиши ва чиқиб кетиши ҳамда халқаро кредитлар бериш ва олиш билан боғлиқ бўлган операцияларни ифода қилади. Ўзининг муддатлилигига қараб капитал ва кредитлар оқими қисқа муддатли ва узоқ муддатли бўлиши мумкин.

Капитал ва кредит оқими балансига «хатолар ва ҳисобга олинмаган» моддаси бириктирилади. У қисқа муддатли капиталнинг ҳисобга олинмаган ҳаракатини ифодалайди. Валюта захираларининг ўзгариши Марказий банкларнинг Халқаро валюта операцияларини белгилайди, улар тўлов балансини тенглаштириш ва миллий валюта курсини ушлаб туриш билан боғлиқдир. АҚШда жорий тўлов баланси «доимий» пассивдир. Манфий сальдо 1988-94 йиллари 100 млн. доллар (йилига) атрофида бўлди, Ташқи қарзнинг табиий тўпланиши юз бермоқда. Шу билан биргаликда АҚШда бошқа мамлакатларнинг мажбуриятлари йиғилмоқда. Бир қатор давлатларда (ГФР, Япония, Швейцарияда) актив сальдо кўзга ташланади. Шу давр ичида йиллик соф актив ГФРда 51 млн. доллар, Японияда 40,8 млн. доллардир. Шимол-Жануб молиявий ўзаро алоқалари натижасида «учинчи дунё» мамлакатларининг қарзи 90-йиллар бошида 1,5 трлн. долларга етди.

Тўлов балансининг сальдоси аниқланганда, унинг моддалари асосий ва балансловчиларига бўлинади. Асосий моддаларга тўлов баланси сальдосига таъсир этадиган ва нисбий мустақилликка эга операциялар киради:

жорий операциялар ва узоқ муддатли капитал ҳаракати.

Балансловчи моддаларга мустақилликка эга бўлмаган, ёки чекланган мустақилликка эга операциялар киради. Булар тўлов баланси сальдосини тугатиш манбалари ва воситалари:

- валюта захиралари ҳаракати;
- қисқа муддатли активларнинг ўзгариши;
- хорижий ёрдамнинг баъзи бир турлари;
- ташқи давлат заёмлари ва бошқалар.

Асосий ва балансловчи моддаларнинг якуний кўрсаткичлари бир-бирини қоплайди, яъни тўлов баланси расман мувозанатлашади.

Агар тўловлар тушумлардан ошса, дефицитни қоплаш муаммоси пайдо бўлади. Бунинг учун анъанавий манбалар ва усуллар, яъни заём ва тадбиркорлик капиталини киритишдан фойдаланилади. Бу вақтинчалик усулдир. Чунки қарздор давлат фоиз, дивиденд ва заём суммасини тўлаб бериши лозим.

Пассив сальдо балансини қоплашнинг янги усули Марказий банкларнинг миллий валютада берадиган своп келишуви бўйича қисқа муддатли кредитидир.

Тўлов балансининг вақтинчалик дефицитини қоплаш учун ХВФ аъзо давлатларга резерв (шартсиз) кредитини беради(квотанинг 25% чегарасида).

Ривожланаган давлатлар ўз тўлов баланси дефицитини қоплаш учун банк консорциумлари кредитлари, облигацияли заемлардан фойдаланади.

Тўлов баланси дефицитини вақтинчалик қоплаш усулларига шунингдек «хорижий ёрдам» линиясидан олинган имтиёзли кредитлар киради.

Тўлов балансини баланслашнинг охириги усули бу расмий олтин валюта захиралардан фойдаланишдир.

Тўлов балансини якуний баланслашнинг асосий усулига чет эл конвертирланадиган валюта захираси киради.

70-йиллардан бошлаб тўлов баланси дефицитини қоплаш учун хорижий валютани сотиб олишда СДР дан фойдаланила бошлади. 1979 йилдан бошлаб ЕВТ давлатлари бу мақсадда ЭКЮ дан ҳам фойдаланади. тўлов баланси

дефицитини қоплашнинг охириги воситаси субсидия ва инъомлар тарзидаги хорижий ёрдам ҳисобланади.

Тўлов балансини мувозанатлашнинг ёрдамчи усулларига чет эл ва миллий қимматли қоғозларни чет эл валютасига сотиш киради.

Масалан, АҚШ пассив сальдони қоплаш мақсадида хазина облагадияларини хорижий давлатлар Марказий банкларида сақлайди.

Тўлов балансини тузиш услуби.

Халқаро иқтисодий алоқалар натижасини баҳолаш ва кўламини ҳисоблашга ўринишлар XIV аср охирига тўғри келади.

XX аср бошларида АҚШ ва Англияда тўлов балансини тузиш усуллари кенг ривож топди. 1923 йилда АҚШда 1922 йилги кўрсаткичлар натижалари бўйича тўлов балансини тузиш ва уни эълон қилишга ўриниш бўлган. 1943 йили америка иқтисодчиси Х.Лэри АҚШнинг 1919-1939 йилги тўлов балансини тузди. Унинг асосида иккинчи жаҳон урушидан кейин тўлов баланси тузилди. 1946 йилдан бошлаб чорак ва йиллик тўлов баланслари ҳисоботлари АҚШ савдо Вазирлиги журнали «Сервей оф каррент бизнес»да чоп этила бошлади.

1947 йили БМТ ҳужжати сифатида тўлов баланси схемаси яратилди. У ХВФнинг тўлов балансини тузиш шакллари ва тамойилларини ишлаб чиқишига асос бўлди. ХВФ «тўлов баланси бўйича қўлланма» чиқариб ривожлантиришни давом эттирди. Улар ўз схемаларини универсаллаштиришга ҳаракат қилишади, чунки бу ривожланган ва ривожланаётган давлатлар балансларини солиштириш имконини беради. Жорий маълумотларни қайта ишлаб ХВФ экспертлари аниқликлар киритади, норасмий маълумотлардан фойдаланишади, тўлов баланслари моддаларини қайта гуруҳлашади ва бошқа ишларни бажаришади. Бу текширилатган жараённи кулами тўғрисида фикр юритиш имконини беради.

ХВФ қўлланмасига биноан тўлов баланси моддалари классификацияси.

*А. Жорий операциялар **

Товарлар

Хизматлар

Инвестициялардан даромадлар

Бошқа хизматлар ва даромадлар

Хусусий бир томонлама ўтказмалар

Расмий бир томонлама ўтказмалар

Жами А: жорий операциялар баланси.

В. Тўғри инвестициялар ва узоқ муддатли капитал

Тугри инвестициялар

Портфель инвестициялар

Бошқа узоқ муддатли капитал

Жами: А+В (АҚШнинг базис баланси концепциясига мувофиқ)* *

С. Бошқа узоқ муддатли капитал.

Д. Хато ва ҳисобга олмайдиган қисмлар

Жами; А+В+С+Д (АҚШ ликвидлик концепциясига мувофиқ)*

Е. Балансловчи моддалар.

Олтин -валюта резервларининг қайта баҳоланиши,

СДРнинг тақсимланиши ва ишлатилиши..

Олтин -валюта резерви ҳаракати .

Ғ. Сальдони қоплашнинг фавқулоддаги манбалари

Г. Хорижий расмий қўмиталарнинг валюта резервларини ташкил этувчи мажбуриятлар.

Жами: А+В+С+Д+Е+Ғ+Г (АҚШнинг базис баланси концепциясига мувофиқ)*

Н. Резервларнинг якуний ўзгаришлари.

Олтин

СДР

ХВФ нинг резерв ҳолати

Хорижий валюта

Бошқа талаблар

ХВФ кредитлари

Миллий ва халқаро даражада тўлов балансини бошқариш.

Тўлов баланси давлат бошқаруви талаб қилинадиган объектлардандир. тўлов баланслари ўз табиатига кўра доимий актив ва пассив бўла олмаса ҳам, уларнинг ўзгариши валюта курси ва капитал оқими, айниқса, «иссиқ пуллар» оқимини беқарорлигини кучайтиради. Бу ўз навбатида пул муомаласига, охир оқибатда эса иқтисодиётга салбий таъсир этади. Бунда тўлов балансини нарх бошқаруви автоматик жараёни орқали стихияли тенглаштириш механизми жуда кучсиз таъсир этади. Шунинг учун халқаро ҳисоб-китобларни мувозанатини тиклаш мақсадли давлат ташкилий ишларини талаб қилади.

Халқаро ҳисоб-китобларни мувозанатлаштириш масаласи давлатнинг асосий иқтисодий мақсадлари қаторига киради (иқтисодий ўсишни таъминлаш, инфляция ва ишсизликка қарши кўраш билан биргаликда). Тўлов балансини давлат томонидан бошқариш - тўлов балансининг асосий моддаларини шакллантиришга қаратилган иқтисодий, шу жумладан, валюта, молия, пул-кредит чора-тадбирлари йиғиндисидир. тўлов балансини бошқаришнинг кўплаб усуллари бор: булар халқаро ҳисоб-китобларнинг валюта-иқтисодий ахволига мувофиқ ташқи иқтисодий операцияларни рағбатлантирувчи ёки чегараловчи усуллардир. Тўлов баланси дефицит давлатлар экспортни рағбатлантириш, импортни чеклаш, чет эл капиталини жалб этиш, капиталнинг чиқиб кетишини чеклаш учун қуйидагилардан фойдаланади:

Дефляция сиёсат, девальвация, валюта чеклашлари, молия ва пул-кредит сиёсати, тўлов балансига таъсир этишнинг махсус усуллари(унинг асосий моддаларини ташкил этиш чогида).

Актив сальдони тўлов балансида бошқариш бу ортикча актив сальдони йўқотишга қаратилган. Бунда молиявий, кредит, валюта усуллари ва

ревальвация импортни кенгайтириш, экспортни чеклаш, капитал экспортини ошириш ва импортини камайтиришда қўлланилади. Актив сальдо ташқи қарзни тўлаш, хорижий давлатларга кредит бериш, олтин-валюта захираларини оширишда фойдаланилади.

Тўлов балансларини халқаро усулларда бошқаришга:

- экспорт кредитлари шартларини келишиш;
- икки томонлама давлат кредитлари, своп келишувига мувофиқ Марказий банкларнинг миллий валютадаги қисқа муддатли кредитлари;
- Халқаро валюта-кредит ва молия ташкилотларининг (аввалом бор ХВФи) кредитлари ва бошқалар киради.

Таянч сўзлар

савдо баланси;	халқаро қарздорлик баланси;
тўлов баланси;	капитал ва кредит харакати баланси;
ҳисоб-китоб баланси;	дефиляцион сиёсат;
актив баланси;	девалвация;
пассив баланс;	валюта чекланишлари.
дефицит;	

Ўз билимини текшириш бўйича саволлар

1. Савдо балансини ўзига хос хусусиятлари?
2. Пассив савдо баланси нима?
3. Актив савдо баланси нима?
4. Тўлов балансига таъсир қилувчи омиллар?
5. Тўлов балансининг дефицитига барҳам бериш усуллари.
6. Халқаро ҳисоб-китоб баланслари.
7. Тўлов балансига таъсир этиш усуллари.

XI БОБ. КРЕДИТНИНГ ЗАРУРЛИГИ, МОЎИЯТИ ВА ФУНКЦИЯЛАРИ

1-§. Фондларнинг айланишини ўзига хос хусусиятлари ва кредитнинг зарурлигининг бошқа омиллари

Ўзининг тарихий ривожланишида кредит бир неча босқичларни босиб ўтган.

Биринчи шаклланиши. Бу босқичнинг асосий белгиси ссуда капитали бозорида махсус воситачиларнинг йўқлиги эди. Кредит муносабатлари, бўш пул маблағларнинг эгаси ва қарз олувчи ўртасида бевосита амалга оширилар эди. Бу ерда кредит судхўрлик капитали сифатида намоён бўлади. Унинг характерли белгилари сифатида қуйидагиларни белгилаб ўтиш мумкин:

- қарз берувчи ва қарз олувчи ўртасидаги, тўғридан-тўғри келишувга асосланган қарз муносабатларининг тўлиқ марказлашмаганлиги;
- маблағларни тақсимлашнинг чекланганлиги;
- қарз маблағларидан фойдаланганлиги учун жуда юқори фоиз нормаларининг белгиланганлиги ва бошқалар.

Бу босқичнинг тугалланиши ишлаб чиқариш мақсадлари учун молиявий қарз ресурсларига бўлган эҳтиёжнинг кескин ошишига олиб келган капиталистик ишлаб чиқариш усули билан боғлиқ. Алоҳида олинган судхўрларнинг индивидуал капиталлари кўрсатилган талабларни қондириш учун етарли эмас эди. Бу эса баъзи мулкдорлар томонидан бошқа мулкдорлар пул маблағларини жалб қилиш ҳисобидан ўз фаолиятини олиб боришга мажбур қиларди.

Таркибий жиҳатдан ривожланиш. Кредит ривожланишининг бу босқичи ссуда капитали бозорида кредит-молия ташкилотлари кўринишидаги махсус воситачиларининг пайдо бўлиши билан характерланади.

Катта судхўрлик ва саррофлик идоралари заминда вужудга келган дастлабки банклар ўз зиммасига кўпчилик кредит институтларига кейинчалик анъанавий бўлиб қолган, энг керакли функцияларни олди. Булар:

- бўш молиявий маблағларни фоиз билан вақтида тўлаш мажбурияти асосида қарз олувчига беришига асосланиб жамғариш;

- юридик ва жисмоний шахслар учун ҳар хил тўлов ва ҳисоб-китоблар бўйича хизмат кўрсатиши (кейинчалик давлат учун ҳам);

- қатор махсус молиявий операцияларни ўтказиш (масалан, вексель муносабати механизми бўйича хизмат кўрсатиш ва бошқалар).

Махсус воситачиларга ссуда капитали бозорида бўлган талаб, шунингдек, фойданинг юқори нормаси банк тизимининг бошқа фаолият соҳаларидан келадиган капитал оқими ҳисобига ривожланишини аниқлаб беради (янги вужудга келаётган кредит ташкилотларининг тузувчилари судхўр ва саррофлар бўлмай, балки саноат ва савдо капиталистлари эди). Ривожланиш босқичида ссуда капитали бозоридаги муносабатлар маълум даражада шаклий характер ола бошлади, кредитлашнинг маълум бир турдаги жараёнлари ўрнатилди, ссуда капиталининг ўртача регионал ва ўртача миллий нормалари ўрнатилди ва ҳ.к. Бироқ кредит ташкилотларнинг фаолияти ҳалигача марказлашмаган эди. Бу эса ссуда капитали бозорининг ривожланишига тўсқинлик қиларди ва иқтисодиётнинг циклик ривожланиш шароитларида молиявий бозорнинг бошқа бўғинларида номутаносибликларни келтириб чиқарди.

Ёозирги аҳволи. Бу босқичнинг асосий белгиси - иқтисодиётда кредит муносабатларини давлат томонидан марказлашган ҳолда бошқарилишидир. Давлат миқёсида кредит муносабатларининг марказлашуви ҳар бир давлатнинг Марказий банки ёрдамида амалга оширилади. Дастлабки умумиллий давлат кредит институтларининг пайдо бўлиши нақд пулсиз ҳисоб-китобларни олиб бориш учун қўл келди ҳамда тижорат банкларининг операциялари ва хизмат кўрсатиш кўламининг кенгайишига олиб келди, масалан, фонд бозорига хизмат кўрсатиш бўйича. Кейинчалик Марказий банклар фаолияти бозор иқтисодиётини барқарорлаштиришнинг самарали омили бўлган кредит

дастакларини ишлатиш бўйича йўналтирилди. Бу эса давлатники бўлмаган кредит ташкилотларини назорат қилишни кучайтиришни талаб қилди. Шунингдек, иқтисодийда информацион технологиянинг ривожланиши, глобал банк тармоқларининг компьютер коммуникациялари ва маълумотлар базаларининг шаклланиши кредит муносабатларини янги сифатли даражага, яъни миқдорга хизмат кўрсатиш билан бирга уларнинг молиявий фаолиятининг ҳамма жабҳаларига, шунингдек, халқаро бозорга ҳам тарқалишига олиб келди.

Жамият фаолиятининг ўта муҳим жиҳати - бу ишлаб чиқаришдир. Ишлаб чиқариш жараёнида иқтисодий ресурслар ишлатилади, маҳсулотлар ва хизматлардан иборат ҳаётини неъматлар яратилади.

Ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини моддий ва меҳнат омиллари таъминлайди. Ишлаб чиқаришнинг бу омиллар билан бир текисда таъминланиши муаммодир.

Бу муаммо ўз ечимини **кредит** орқали топади.

Кредит товар-пул муносабатлари мавжуд шароитдаги такрор ишлаб чиқариш жараёнининг ажралмас бир қисми бўлиб, товар ишлаб чиқариш кредит муносабатлари вужудга келишининг табиий асоси ҳисобланади. Кредитнинг вужудга келишини нафақат ички истеъмол учун товар ишлаб чиқариш доирасидан эмас, балки асосан юридик жиҳатдан мустақил, бирига мулкдор сифатида қарама-қарши турувчи ва иқтисодий муносабатларга киришишга тайёр товар эгалари фаолият кўрсатаётган муомала доирасидан қидириш керак.

Ишлаб чиқариш фондларининг доиравий айланишидаги ва фондларнинг бир марта айланишидаги қийматнинг ҳаракати кредит муносабатлари пайдо бўлишининг иқтисодий асосидир.

Бизга маълумки, корхоналарнинг ишлаб чиқариш фондлари (қиймат шаклидаги меҳнат воситалари ва предметлари) муайян бир муддатда пул (П), ишлаб чиқариш ва товар (Т) шаклларида бўлиши мумкин. Корхона ишлаб чиқариш фондларининг доиравий айланишини қуйидаги формула орқали ифодалаш мумкин:

П - Т ... Ишлаб чиқариш ... Т^I - П^I

Фондлар доиравий айланишининг биринчи босқичида (П-Т) пул фондларининг ишлаб чиқариш фондларига айланиши содир бўлади. Бунда мавжуд пул маблағларига меҳнат предметлари ва воситалари сотиб олинади.

Фондлар айланишининг иккинчи босқичида (... Ишлаб чиқариш ...) ишлаб чиқариш жараёни содир бўлиб, бунда тайёр маҳсулотни яратиш рўй беради, маҳсулот кўриниши товар кўринишини олади, ишлаб чиқариш воситалари қийматига янги қиймат қўшилади.

Учинчи босқичда (Т^I - П^I) тайёр маҳсулот сотилади. Товар ўзининг бошланғич пул шаклига ўтади., лекин бунда товар ҳам, пул ҳам ўзининг ишлаб чиқариш жараёнидан олдинги ҳолатига нисбатан қиймат жиҳатдан ва миқдор жиҳатдан ортган ҳолда бўлади.

Маҳсулотни сотгандан кейин олинган пул фондлари ўз навбатида яна харажат қилинади, яъни янги ишлаб чиқариш жараёни учун янги ишлаб чиқариш воситалари сотиб олинади, иш хақи тўланади ва бошқа харажатларга сарфланади. Шундай қилиб, айланма маблағларнинг айланиши қайта-қайта такрорланаверади ва фондларнинг доиравий айланиши вужудга келади. Фондларнинг ҳар бир индивидуал доиравий айланиши ижтимоий такрор ишлаб чиқаришнинг бир қисми сифатида бошқа доиравий айланишлар билан узвий боғланган.

Маълумки 1-бўлим корхоналари томонидан яратилган маҳсулот 2-бўлим корхоналари ва ноишлаб чиқариш соҳаси томонидан истеъмол қилинади. Ўз навбатида 2-бўлим маҳсулоти нафақат ўз истеъмолчилари эҳтиёжини, шунингдек, 1-бўлим истеъмолчиларининг ҳам эҳтиёжини қондириш учун ишлатилади.

Буларнинг ҳаммаси оборот фондларининг доиравий айланиши узлуксизлигидан ва фондларнинг индивидуал айланишлари ўртасида узвий боғлиқлик мавжудлигидан далолат беради.

Асосий фондлар қиймати ҳаракати жараёнида ресурсларни ишлаб чиқаришдан бўшатилиши кўзга ташланади. Маълумки, ишлаб чиқариш воситалари ишлаб чиқариш жараёнида узоқ муддат хизмат қилади ва уларнинг қиймати товар маҳсулоти қийматига аста-секин ўтиб боради. Асосий фондларнинг аста-секин эскириш қиймати ўз ўлчами бўйича корхонанинг янги воситалар сотиб олиш ҳажмини таъминлай олмайди.

Фондларнинг айланишида асосий фондларнинг ўзгарувчан ҳаракати рўй беради. Шунини таъкидлаб ўтиш лозимки, бунда баъзи корхоналарда бўш пул маблағлари тўпланиб қолади, бошқаларида эса катта харажатларга эҳтиёж туфайли маблағлар етишимовчилиги юзага келади.

Худди шундай вазият айланма фондлари ҳаракатида ҳам вужудга келади. Бу ерда уларнинг узлуксиз айланишидаги тебранишлар янада хилма-хилдир. Даставвал, бу тебранишлар ишлаб чиқаришнинг мавсумийлиги, маҳсулот ишлаб чиқариш даври билан маҳсулотни сотиш вақти бир-бирига мос келмаслиги туфайли вужудга келади.

Маблағлар ҳаракатидаги тебранишлар товар маҳсулотини жўнатиш билан боғлиқ харажатлар туфайли ҳам вужудга келади. Маълумки, маҳсулотни жўнатиш вақти билан уни сотишдан олинadиган тушумнинг корхона ҳисоб рақамига келиб тушиш вақти кўп ҳолларда тўғри келмайди. Бу ҳол турлича сабаблар туфайли юзага келиши мумкин. Масалан, маҳсулотни ишлаб чиқарувчи корхона билан уни истеъмол қилувчи корхона бир биридан муайян масофада жойлашганлиги, мол сотиб олувчи корхонанинг айна вақтда товар ва хизматларга тўлаш учун ҳисоб-китоб сметида пул маблағларининг етарли эмаслиги ва бошқалар туфайли келиб чиқади.

Фондларнинг доиравий айланишидаги тебранишлар заминида ишлаб чиқариш вақти билан маҳсулотларни сотиш вақтининг мос келмай қолишидан вужудга келадиган қийинчиликларни бартараф этувчи муносабатларнинг пайдо бўлиши табиий ҳолга айланади. Бу муносабатлар маблағларнинг вақтинча бекор туриб қолиши билан бу маблағларга бўлган эҳтиёж ўртасидаги қарама-қаршилиқни бартараф этади. Бундай муносабатлар одатда кредит

муносабатлар деб юритилади ва кредит муносабатлар асосида иқтисодий жиҳатдан мустақил бўлган **кредит** категорияси юзага келади.

Кредит орқали жамиятимизда қуйидаги ижобий натижаларга эришиш мумкин:

биринчидан, фондлар айланиши жараёнида четга чиқиб, бўш қолган мабалағларнинг ҳаракатсиз туриб қолишининг олдин олинади;

иккинчидан, такрор ишлаб чиқаришни кенг доирада узлуксиз давом эттиришга имконият яратилади.

Кредитнинг вужудга келиши реалликка айланиши учун муайян шароитлар бўлиши зарур. Шу масала бўйича баъзи иқтисодий адабиётларда келтирилган фикрларни таҳлил қилиб, иқтисодчилар томонидан кредитнинг юзага келишининг қуйидаги шартларига кўпроқ эътибор берилганини кўрсатиб ўтиш мумкин. Кредит муносабат бўлиши учун:

биринчидан, кредит муносабат иштирокчилари - қарз берувчи ва қарз олувчи - ҳуқуқий жиҳатдан мустақил субъект бўлиши керак. Мустақил субъект сифатида ҳар иккала томон бир-бири билан ўзаро алоқалардан келиб чиқувчи мажбуриятларни бажаришини моддий жиҳатдан кафолатлай олиши керак. Мажбуриятларни бажара олиш қобилиятини ҳисобга олган ҳолда мустақил ҳуқуқий субъект сифатида томонлар итисодий муносабатга киришишлари керак.

иккинчидан, қарз берувчи ва қарз олувчи манфаатлари бир-бирига мос тушган тақдирдагина кредит заруриятга айланади. Бу манфаатлар, авваламбор, объектив жараёнлар, ўзаро манфаатларни тақозо этувчи аниқ вазият билан боғлиқ.

Кредитор(қарз берувчи) томонидан пул маблағларини қарзга бериш бўйича, қарз олувчи томонидан эса шу маблағларни олиш бўйича қизиқиш туғилган тақдирдагина кредит муносабатлари вужудга келади.

Кредитнинг вужудга келиши кредит муносабатлари иштирокчилари манфаатларининг йўналишига боғлиқ. Томонлар манфаатларнинг мос келиши кредит шартномаси тузилишини таъминлайди. Лекин, кредит муносабатлари

иштирокчилари манфаати нафақат вақт ва фазо жиҳатдан, шунингдек, сифат жиҳатдан ҳам мос тушган тақдирдагина бу муносабатлар реалликка айланади. Шу билан бирга кредитнинг бу муҳим сифатлари кредит муносабатлари содир бўлишининг асосий сабаби бўлолмайди. Кредит вужудга келиши учун, юқорида айтилгандек, аниқ бир иқтисодий асос - фондларнинг доиравий айланиши ва шунга ўхшаш бошқа аниқ шароитлар бўлиши зарур. Фақатгина ана шу таъсир этувчи омиллар бўлган тақдирдагина кредитнинг вужудга келиши реалликка айланади.

Баъзи иқтисодий адабиётларда кредитнинг зарурлиги хусусида бир неча бошқа фикрлар ҳам учрайди. Масалан, кредит корхоналар фаолиятини назорат қилишни амалга ошириш учун зарур деб таъкидланади. Агар бу фикр тўғри деб қарайдиган бўлсак, кредитнинг зарурлиги фақат кредитор учун тушунарли бўлади, чунки у қарз бериш орқали қарз олувчи фаолиятини назорат қилиш имкониятига эга бўлади.

Бундай шароитда кредитнинг чегараси ишлаб чиқариш фондларининг доиравий айланишига асосланган объектив жараёнларга эмас, балки банкнинг кредит операциялари орқали қарз олувчининг фаолиятини назорат қилиш истагига боғлиқ бўлиб қолади.

Бу мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда хулоса қилиб айтиш мумкинки, кредитнинг объектив зарурлиги такрор ишлаб чиқариш жараёнида фондларнинг доиравий айланиши қонуниятларига асослангандир.

Кредитга зарурият туғилганда қуйидаги манбалардаги бўш маблағлардан кредит ресурслар сифатида фойдаланиш мумкин. Бу манбалар асосан қуйидагилардир:

- 1) асосий фондларни тиклаш, капитал таъмирлаш учун ажратиладиган амортизация сифатидаги пул маблағлари;
- 2) товарларни сотиш ва янги моддий ресурсларни сотиб олиш вақтларининг бир-бирига мос келмаганлиги туфайли юзага келган бўш пул маблағлари;
- 3) товарлар реализациясидан тушган тушум билан иш ҳақини тўлаш вақтлари орасида вақтинча бўш туриб қолган пул маблағлари;

- 4) кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнида йиғиладиган ва капиталлаштириш учун мўлжалланган қўшимча маблағлар;
- 5) шахсий сектор даромадлари, жамғармалари ва бошқа бўш пул маблағлари.

Кредитнинг зарурлигини ифодаловчи омиллар моҳиятини очишда, уларнинг ҳар бирининг аҳамиятини кредит шартномасини тузиш даражасигача олиб келиш хато ҳисобланади. Алоҳида олинган бир омилнинг ўзи кредит берилиши учун у ёки бу даражада етарли бўлмаслиги мумкин.

Масалан, айтайлик корхоналарда ишлаб чиқариш фондларининг доиравий айланиши жараёнида уларда кредитга эҳтиёж туғилади. Шунга асосан кредит такрор ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини таъминлаш зарурлигидан келиб чиқади деган шартга асосланган ҳолда кредит берилиши керак. Аммо, бунда қўшимча ресурсларга муҳтожлик ўз-ўзидан автоматик тарзда кредит берилиши кераклигини ифодаламайди. Бунинг учун кредитнинг зарурлигини ифодаловчи бошқа шароитлар ҳам мавжуд бўлиши керак.

Иқтисодиётни ривожлантиришнинг муҳим йўналишларидан бири кредит муносабатларини ривожлантиришда банклар кредит учун характерли муҳим шартлар ва қонунларга асосланган ҳолда кредитлаш жараёнини амалга оширишлари зарур.

Хулоса қилиб айтганда, корхоналарнинг хўжалик ҳисобида иш юритишида ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини таъминлаш, корхонанинг асосий ва айланма фондларининг доиравий айланишининг тўхтаб қолишига йўл қўймаслик, корхоналарнинг молиявий ресурслар билан таъминланганлик даражасининг маромийлигини сақлаш, корхоналар томонидан товар маҳсулотини сотганда сотилган товар учун тўлов суммасини олиш объектив ва субъектив сабаблар туфайли кечиктирган ҳолда кредитнинг зарурлиги келиб чиқади.

Аммо, кредит бериш унинг зарурлиги билангина кифояланиб қолмасдан унинг мақсадли ишлатилиши шарт-шароитлари билан ҳам белгиланади.

Иқтисодиётнинг бир текисда ривожланишини ижтимоий ишлаб чиқариш таъминлайди. Ижтимоий такрор ишлаб чиқариш жараёнини эса кредит

воситасида узлуксиз давом эттириб, моддий неъматлар яратиш жараёнида юзага келиши мумкин бўлган, бир зум бўлсада, тўхтаб қолишга йўл қўйилмайди.

Демак, кредит иқтисодиётнинг бир текисда ривожланишини таъминловчи дастаглардан бири деган хулосага келишимиз мумкин.

2-§. Кредитнинг моҳияти ва унинг функциялари

Бизга маълумки, пул маблағларига кўп ҳолларда кредитларни, корхоналарнинг ҳисоб варақасидаги маблағларни ва нақд пулларни, оборот маблағларини ва молиявий ресурсларни киритадилар.

Бу иқтисодий категориялар ташқи томондан ўхшагани билан, уларни ички хусусиятлари жуда хилма-хил ва бир-бирига ўхшамайди.

Кредит - бу вақтинча бўш турган пул маблағларини пул эгаси ёки бошқалар томонидан маълум муддатга, ҳақ тўлаш шарти билан қарзга олиш ва қайтариб бериш юзасидан келиб чиққан иқтисодий муносабатлар йиғиндиси.

Кредит ёрдамида товар-моддий бойликлари, турли машина ва механизмлар сотиб олинади, истеъмолчилар маблағлари етарли бўлмаган шароитда тўловни кечиктириб товарлар сотиб олишлари ва бошқа ҳар хил тўловларни амалга ошириш имкониятига эга бўладилар.

Кредит иқтисодий категория бўлиб, ижтимоий муносабатларнинг аниқ бир кўриниши сифатида юзага чиқади.

Кредит ҳар қандай ижтимоий муносабат эмас, балки ижтимоий ишлаб чиқариш маҳсули, қийматнинг ҳаракати, қарз берувчи ва қарз олувчи ўртасидаги иқтисодий муносабатларни ифодаловчи категориядир.

Кредитнинг моҳияти унинг ички белгиларини очиб беришга қаратилган. Кредитнинг моҳиятини очиш - бу унинг сифатларини, кредитнинг муҳим томонларини, уни иқтисодий муносабатлар тизимининг бир элементи сифатида кўрсатувчи асосларини билиш демакдир.

Иқтисодий категория сифатида кредитнинг моҳияти кўпгина иқтисодчи олимлар томонидан ўрганилиб чиқилган ва улар томонидан кредитнинг моҳияти бўйича турлича фикр билдирилган.

Масалан, Э. Вознесенский, А. Зверев, Д. Аллахвердян каби олимларнинг фикрича, кредит махсус категория ҳисоблансада у молия таркибига киради, деб ҳисоблашади.

В. Захаров, О. Лаврушин, М. Пессель, И. Левчук, В. Рыбин, А. Қодиров, Т. Қоралиев каби олимлар эса кредитни молия билан параллел равишда фаолият кўрсатувчи алоҳида мустақил иқтисодий категория деб ҳисоблайдилар.

Кредитни мустақил категория сифатида моҳиятини аниқлаш мураккаб саволлардан биридир.

Кредитга қарзга бериладиган қийматнинг ҳаракати сифатида қараш мумкин.

Захаров В. «Кредит вақтинчалик фойдаланишга бериладиган қиймат бўйича бўладиган ижтимоий муносабатдир» деб хулоса қилган бўлса,

Қодиров А., Пессель М. Кредит иқтисодий категория бўлиб, унда ишлаб чиқариш муносабатлари ўз аксини топади ва давлат, хўжалик ташкилотлари, корхоналар, муассасалар бир-бирига қийматни маълум вақтга, қайтариб беришлик ва тўловлилик шарти билан берадилар деб уқтирадилар.

Юқоридаги фикрларга асосланган ҳолда кредитнинг баъзи муҳим томонлари аниқланади:

биринчидан, унинг ижтимоий маҳсулот яратиш, миллий даромад ва пул ресурсларини қайта тақсимлашга боғлиқлиги;

иккинчидан, кредитнинг ҳаракат шаклига (товар ёки пул тарзида) эга эканлиги;

учинчидан, такрор ишлаб чиқаришдаги ҳаракатнинг асосий ҳал этувчи белгиси (қарз) эканлиги ва ҳ. к.

Берилган кредит қайтариб беришлилик характериға эға. У худди шу сифати билан молиядан фарқ қилади.

Ссуда капитали манбаларининг таҳлили кредитнинг иқтисодий категория сифатидаги моҳиятини аниқлашға асос бўлиб хизмат қилди.

Бир қатор иқтисодчиларнинг фикрича, **кредит** жамиятдаги вақтинча бўш пул маблағларини йиғиш ва уларни тақсимлаш шаклидир.

Бу нуқтаи назардан, кредит вақтинча бўш пул маблағларини қарзга бериш бўлиб, муайян белгиланган муддатдан сўнг бу маблағлар ўз манбасига қайтиб келиши керак.

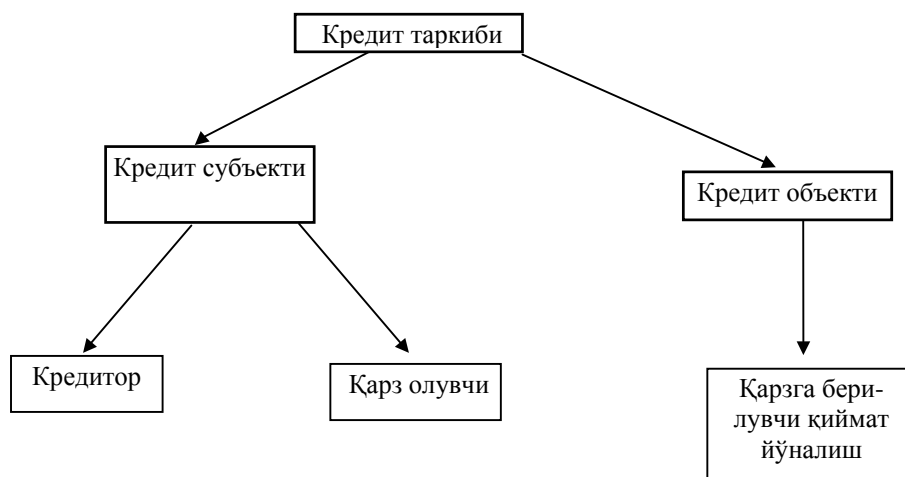
Кредитнинг моҳиятини янада аниқлаштириш учун унинг таркибини, ҳаракат босқичларини, иқтисодий категория сифатидаги муҳим белгиларини ва ижтимоий - иқтисодий характеристикасини кўриб чиқамиз. Кредитнинг моҳиятини тушуниш учун аввалом бор, унинг таркиби нимадан иборат эканлигини тушуниб олиш зарур. Кредит муносабат бўлиши учун унинг зарур элементлари - кредитнинг объекти ва субъекти бўлиши зарур.

Кредит муносабатларида субъектлар икки хил бўлади:

1. **Кредитор (қарз берувчи)**
2. **Қарз олувчи**

Бундан ташқари кредит муносабатлари таркибининг элементи сифатида кредитнинг объекти юзага келади.

4-схема

Кредит объекти - бу (кредитор) қарз берувчидан қарз олувчига бериладиган ва қарз олувчидан кредитор (қарз берувчи)га қайтиб бериладиган қийматдир.

Бунда қарзга берилган маблағ ўз қийматини сақлаб қолишлилиги кредитнинг асосий сифати ҳисобланади.

Кредит таркиби унинг элементлари бирлигини ифодалайди.

Кредитнинг ҳаракат боскичлари ҳам уни муҳим белгиси ҳисобланади. Қарзга берилувчи қиймат ҳаракатини қуйидаги схемада ифодалаш мумкин:

$$B_k - O_{kz} - I_k \dots V_p \dots K_k - \Phi_{kc}$$

B_k - кредитнинг берилиши

O_{kz} - кредитни қарз олувчи томонидан унинг вақтинчалик эҳтиёжларини қондириш учун олиниши

I_k - кредитни ишлатилиши қарз олувчининг кредитни нима мақсадда олганлиги билан узвий боғлиқ бўлади.

V_p - қарз олувчининг хўжалигида қарзга олинган қийматни айланма обороти тугалланишини ресурсларнинг оборотдан чиқарилиши ифодалайди.

K_k - кредитни қайтариш

Φ_{kc} - вақтинчалик берилган қийматни кредитор қўлига қайтиб келиши (% билан)

Кредитнинг моҳиятини унинг асоси маълум вақтдан кейин қайтариб берувчанлик шарти ва фоиз билан қайтариши шарти янада кенгроқ очиқ беради. Бу ҳар иккала шартдан ташқари кредитнинг иқтисодий категория сифатида ҳаракат қилишини асослаш учун иқтисодий муносабатларнинг чуқур ижтимоий - иқтисодий белгиларини ҳисобга олиш зарур.

Кредит моҳиятининг таҳлили узлуксиз жараён. Бунда таҳлил жараёнида янгидан янги белгилар, хусусиятлар юзага чиқиши мумкин.

Ёар қандай иқтисодий категория ўзининг функцияларига эга бўлгани каби кредит ҳам ўзининг бир қатор функцияларига эга. Ижтимоий-иқтисодий тизимда кредитнинг ўрни ва роли у бажараётган функциялари билан аниқланади. Кредитнинг функцияси - бу кредитнинг иқтисодиётда фаолиятининг конкрет равишда намоён бўлишидир.

Кредитни таҳлил қилишда, функция, унинг моҳияти ва роли ўртасидаги оралиқ звено сифатида кўриб чиқилади.

Кредитнинг функциялари ҳақида олимлар ўртасида ягона изчиллик йўқ.

И. Лаврушиннинг фикрича, кредитнинг функцияларини таҳлил қилишда иккита ечилмаган муаммо мавжуд:

- 1) функцияни тушунишнинг услубий асослари;
- 2) функцияларнинг таркиби ва структураси.

Кредитнинг таркибий қисмидан келиб чиққан ҳолда унга қуйидаги муносабатларга хос функциялар тааллуқли:

а) кредиторнинг қарз олувчи ва қарзга берилувчи қиймат билан муносабати орқали;

б) қарз олувчининг кредитор ва қарзга берилувчи қиймат билан муносабати орқали;

в) қарзга берилувчи қиймат билан кредитор ва қарз олувчининг муносабати орқали.

Кредитор ва қарз олувчи ўртасидаги муносабат шундай аниқланадики, бунда кредитор қарз олувчига ресурсларни таклиф қилади, қарз олувчи бу ресурсларни ишлатади ва бунда қарзга берилувчи қиймат кредитор ва қарз олувчи ўртасида айланади. Бу ердан кредитнинг биринчи функцияси келиб чиқади:

1. Қарзга берилувчи қийматни вақтинча фойдаланишга бериш функцияси

Кредит ва пул маблағлари ўртасидаги муносабатлардан келиб чиққан ҳолда, кредитнинг ҳақиқий пулларни кредит пуллари билан алмаштириш функция олдинга сурилган. Лекин бу функция ҳозирги кунда иқтисодий муносабатлар «сахнасида» чиқиб кетган.

Кредитнинг ташқи муҳит билан алоқаси унинг иккинчи функциясини келтириб чиқаради.

2. Қайта тақсимлаш функцияси

Кредит такрор ишлаб чиқариш жараёнининг барча фазаларига - ишлаб чиқариш, тақсимлаш, муомала ва истеъмолга хизмат кўрсатади.

Такрор ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ ҳолда кредит, ишлаб чиқариш, тақсимлаш ёки истеъмол жараёнида кечадиган функциялардан фарқли ўлароқ қайта тақсимлаш функциясини бажаради.

Бозор иқтисодиёти шароитида ссуда капитали бозори вақтинча бўш молиявий ресурсларни бир фаолият жабҳасидан бошқасига йўналтирувчи ва натижада юқори фойдани таъминловчи ўзига хос дастаг сифатида намоён бўлади.

Қайта тақсимлаш функцияси ёрдамида корхоналар, ташкилотлар, давлат ва шахсий секторнинг бўш пул маблағлари ва даромадлари ссуда капиталига айлантирилади ва вақтинча фойдаланишга, муайён тўлов асосида берилади. Бу функция ёрдамида ишлаб чиқаришдаги пропорциялар ва пул капитали ҳаракати бошқарилиб турилади.

Ўзининг турли тармоқлар ва минтакаларда табақаланиш даражасига таяниб, кредит иқтисоднинг стихияли макробошқарувчиси сифатида намоён бўлади. Баъзи ҳолларда бу функциянинг амалга оширилиши бозор тизимида номутанносибликнинг чуқурлашувига олиб келиши мумкин. Худди шундай ҳолат МЁД давлатларида бозор иқтисодига ўтиш босқичида намоён бўлмоқда. Шунинг учун кредит тизимини давлат томонидан бошқаришнинг муҳим вазифаларидан бири бу иқтисодий устунликни оқилона тавсифлаш ва кредит ресурсларини у ёки бу тармоққа жалб қилишни рағбатлантиришдан иборатдир.

3. Муомала харажатларини тежаш функцияси

Кредит вужудга келиш давридан бошлаб ҳақиқий пулларни (олтин, кумуш) кредит пуллари - векселлар, банкноталар, чеклар билан алмашилишини таъминлаб келган. Лекин, олтиннинг монетар роли йўқолиши туфайли кредит бу функцияси ёрдамида нақд пулсиз ҳисоб-китобларни ривожлантириб, ҳисоб-китобларни тезлигини ва кам харажатлилигини таъминламоқда. Капиталнинг муомалада бўлиш вақтининг иқтисод қилиниши унинг ишлаб чиқаришда бўлиш вақтини оширади ва бу ишлаб чиқаришни кенгайтиришга, фойданинг ортишига олиб келади.

Бу функциянинг амалга ошиши кредитнинг иқтисодий моҳиятидан келиб чиқади. Унинг манбаи саноат ва савдо капиталининг доиравий айланиши жараёнида вақтинча бўшаган молиявий маблағлар ҳисобланади. Хўжалик

субъектлари пул маблағларининг келиб тушиши ва ишлатилиши ўртасидаги вақт бўйича фарқ фақатгина ортиқча маблағлар ҳажмини эмас, балки молиявий маблағларнинг етишмовчилигини ҳам аниқлаб беради. Шунинг учун корхона ва ташкилотларнинг ўз айланма маблағларининг вақтинчалик етишмовчилигини тўлдириш учун ссудалар бериш кенг тарқалиб борган.

4. Капитал тўпланишининг жадаллашуви ва концентрациялашуви функцияси.

Капитал тўпланиши жараёни иқтисодий ривожланишнинг барқарорлашуви ва хўжалик юритувчи ҳар бир субъектнинг мақсадга эришишининг муҳим шарти ҳисобланади. Бу масалани ҳал қилишга ва ишлаб чиқаришни кенгайтиришга, шунинг билан бирга, қўшимча фойда олишга қарз маблағларидан фойдаланиш ёрдам беради. Шунини таъкидлаб ўтиш зарурки, иқтисодий инқироз даврида бу ресурсларнинг қимматлилиги кўпчилик хўжалик фаолияти жабҳаларида капитал тўпланишини жадаллаштириш масаласини ҳал қилишда тўсқинлик қилади. Шунга қарамадан, кўриб-чиқиладиган функция ҳозирги шароитда режали иқтисодиёт даврида ривожланмаган ва маблағлар билан таъминланмаган фаолият жабҳаларини молиявий маблағлар билан таъминланиш жараёнини сезиларли тезлаштиради.

5. Муомалага тўлов воситаларини чиқариш функцияси.

Бу функциянинг амалга ошиш жараёнида кредит фақатгина товар эмас, балки пул муомаласининг жадаллашувига, ундан нақд пулларни сиқиб чиқариб, тўловлар айланишининг тезлашувига ижобий таъсир кўрсатади. Кредит туфайли пул муомаласи доирасига вексель, чек, кредит карточкалари каби воситаларни киритилиб, нақд пулли ҳисоб-китобларни нақдсиз операциялар билан алмаштиради. Бу эса ички ва халқаро бозордаги иқтисодий муносабатлар механизмини осонлаштиради ва тезлаштиради. Бу масалани ҳал этишда тижорат кредити замонавий товар алмашилишининг керакли элементи сифатида муҳим ўрин тутади.

Фан техника тараққиётининг жадаллашуви ҳам кредит орқали самаралироқ амалга оширилиши мумкин. Урушдан кейинги йилларда фан-

техника тараққиёти ҳар бир мамлакат ёки алоҳида хўжалик юритувчи субъект иқтисодий ривожининг ҳал қилувчи омилига айланган. Кредитнинг фан-техника тараққиётини жадаллаштириш-даги ролини фан-техника ташкилотларининг фаолиятини молиялаштириш жараёни орқали кузатиш мумкин. Илмий тадқиқот ишларини олиб боровчи марказларнинг нормал ишлаб туришини таъминлаш учун ҳам, улар фаолиятини молиялаштиришда кредит ресурслари ишлатилиши мумкин. Шунингдек, кредит инновацион жараёнларда ишлаб чиқаришга илмий тадқиқот натижаларини жорий қилиш ва ишлаб чиқариш технологиясини ўзгартириш билан боғлиқ харажатларни молиялаштириш жараёнларини амалга ошириш учун зарур.

Албатта, корхоналарнинг маблағлари етарли бўлган ҳолда бу турдаги харажатлар дастлаб корхоналарнинг ўз маблағлари ҳисобидан молиялаштирилади, шунингдек, ўз маблағлари етарли бўлмаган шароитда банкнинг мақсадли ўрта ва узоқ муддатли ссудалари ҳисобидан ҳам амалга оширилиши мумкин.

Кредитни ишлатиш самарадорлиги уни позитив равишда ишлаб чиқариш кучларини ривожлантиришга ва маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсишига таъсири билан аниқланади.

Кўриб ўтганимиздек, кредит хўжалик субъектлари томонидан ишлаб чиқариш ва сотув, тўлов жараёнидаги маблағлар етишмовчилигини қоплаш учун олинади. Агар корхона ишлаб чиқариш заҳираларини сотиб олиш учун кредит маблағлардан фойдаланадиган бўлса, шу кредит фондлар айланишининг барча босқичларини босиб ўтади ва миқдорий жиҳатда ўсган ҳолда айланишдан чиқарилади ва қарз берувчига қайтарилади.

Кредит ресурсларидан корхона қуйидаги ҳолларда фойдаланиши мумкин:

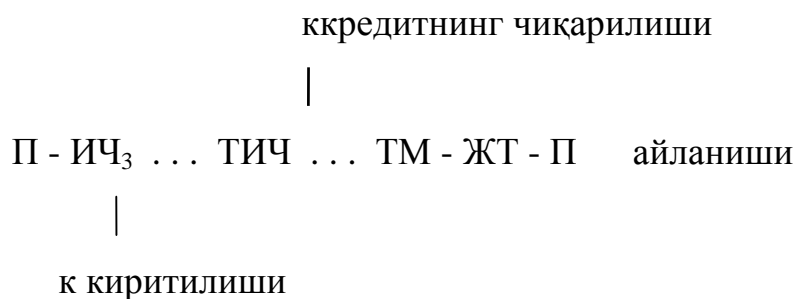
- 1) корхона кредитни харажатларнинг бирон турини амалга ошириш учун, масалан, хом ашё, материаллар сотиб олиш, тугалланмаган ишлаб чиқариш учун ёки жўнатилган товарлар учун олиши мумкин;
- 2) корхона айланма фондларнинг доиравий айланишининг барча босқичларига кредитни жалб қилиши мумкин. Масалан, ишлаб чиқариш заҳиралари сотиб

олишга, тугалланмаган ишлаб чиқаришга, тайёр маҳсулотга, жўнатилган товарларга ва бошқа харажатлар учун;

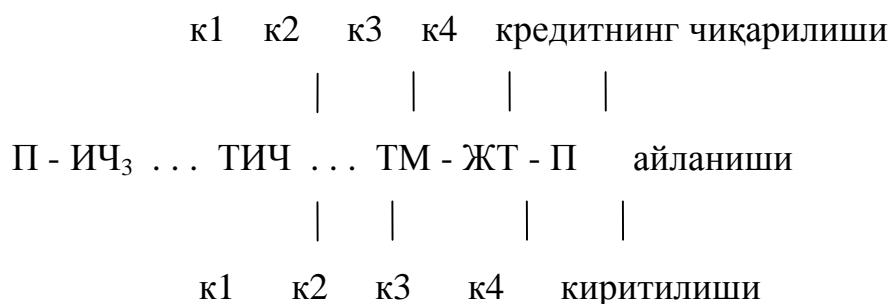
3) корхонани комплекс кредитлаштириш зарур бўлганда амалга оширилади.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиққан ҳолда хўжаликлар томонидан кредитдан фойдаланиш вариантларини қуйидагича схема кўринишида ифодалаш мумкин:

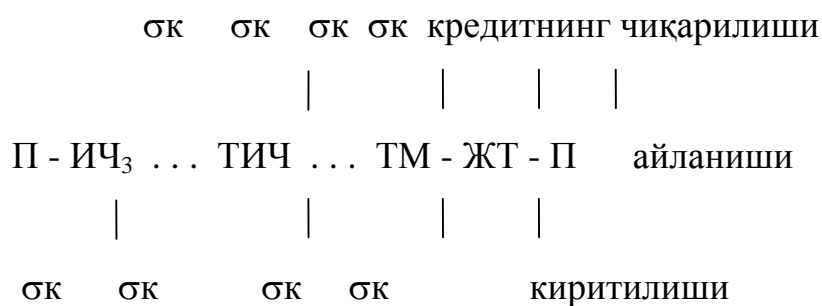
I вариант

II вариант

III вариант

П - дастлабки пул маблағлари

ИЧ₃ - ишлаб чиқариш захиралари

ТИЧ - тугалланмаган ишлаб чиқариш

ТМ - тайёр маҳсулот

ЖТ - жўнатилган товарлар

П - айланишдан бўшаган пул маблағлари

К - кредит

Юқоридаги ҳоллардан кўриниб турибдики, ҳар бир корхона ўз фаолияти давомида кредит ресурсларига муҳтож бўлиши мумкин.

3-§. Кредитнинг шакллари ва турлари, уларнинг тавсифи

Кредитга бўлган талаб қайси усулда ва муддатда, ким томондан қондирилишига ва қарз олувчиларга таклиф қилинишига қараб, кредит бир неча тур ва шаклларга бўлинади.

Узоқ даврлардан буён кредитнинг қуйидаги турлари қўлланилиб келинмоқда.

1. Қисқа муддатли кредитлаш;
2. Ўрта муддатли кредитлаш;
3. Узоқ муддатли кредитлаш.

Қисқа муддатли кредитлашда кредитлар бир неча ойлардан бир йилгача бўлган муддатга берилади. Бу турдаги кредитлар ишлаб чиқариш айланма фондлари ва муомала фондларининг доиравий айланишининг узлуксизлигини таъминлайди. Бизга маълумки, айланма фондларнинг доиравий айланиши деярли барча ижтимоий ишлаб чиқариш соҳаларида бир йил ва ундан камроқ вақт давом қилади. Бир йил фондлар айланишининг табиий ўлчови сифатида хизмат тилади. Шунинг учун ҳам бир йил қисқа ва узоқ муддатли кредитлашнинг чегараси бўлиб хизмат қилади. Қисқа муддатли кредитлар ўз табиатига қараб қуйидаги турларга бўлинади:

1. *кредитлаш объектларининг иқтисодий моҳиятига қараб:*

*товар моддий бойликлари учун бериладиган кредитлар;

*ишлаб чиқариш харажатлари (маҳсулотнинг янги турини ўзлаштириш, мавсумий харажатларни амалга ошириш билан боғлиқ харажатларни) учун бериладиган кредитлар;

*ҳисоб-китобларни амалга ошириш учун бериладиган кредитлар (аккредитив очилганда, тайёр маҳсулотни жўнатганда ва бошқа ҳолларда).

2. *Тўлаш муддатига қараб:*

*муддатли, муддати кечиктирилган ва муддати ўтиб кетган кредитлар.

3. *Кредитни тўлаш манбаларига қараб:*

*қарз олувчининг ўз маблағлари ҳисобидан;

*гарант маблағлар ҳисобидан;

*янги кредитлар жалб қилиш ҳисобидан.

4. *Таъминланганлик тамойилининг амал қилишига қараб:*

*тўғридан-тўғри таъминланганликка эга бўлган кредитлар;

*эгри (бирор корхона ва ташкилот воситасида) таъминланганликка эга бўлган кредитлар;

*таъминланмаган кредитлар.

5. *Тўланадиган фоиз даражасига қараб:*

*ўртача (нормал) фоиз ставкали;

*юқори фоизли;

*паст фоиз ставкали;

*фоизсиз кредитларга бўлинади.

Ўрта муддатли кредитлар асосан бир йилдан беш йилгача бўлган муддатга берилади.

Узоқ муддатли кредитлашда кредитлар беш йилдан ортиқ муддатга берилади. Узоқ муддатли кредитлар асосан асосий фондларни такрор ишлаб чиқариш ва улар билан боғлиқ соҳаларни таъминлашга ишлатилади. Ёозирги даврда узоқ муддатли кредитлар банклар томонидан жуда кам миқдорда берилсада, улар капитал қўйилмаларини, лойиҳаларни молиялаштиришнинг асосий манбаи сифатида давлатимиз иқтисодини ривожлантиришда катта аҳамият касб этмоқда. Узоқ муддатли кредитлар хўжалик ташкилотлари томонидан қуйидаги объектлар учун жалб қилиниши мумкин:

- қайта тиклашга капитал харажатларни амалга ошириш учун;
- ҳаракатдаги асосий фондларни кенгайтириш ва модернизация қилиш билан боғлиқ харажатлар учун;
- янги қурилиш ва қўшимча юқори самарали тадбирлар бўйича харажатларни амалга ошириш учун;
- янги фан, илмий техника соҳасида тадқиқодлар олиб бориш ва ютуқларини ишлаб чиқаришга жорий қилиш учун ва бошқалар.

Кредит муносабатларининг субъектлари ва объектига, фоиз ставкасига ва кредитнинг ҳаракат доирасига қараб, кредитнинг қуйидаги мустақил шакллари амалиётда қўлланилиши мумкин. Булар банк кредити, тижорат кредити, истъемол кредити, давлат кредити, халқаро кредит. Амалиётда кредитнинг ҳар бир шакли ҳам бир неча бўлақларга бўлиниши мумкин.

Банк кредити. Иқтисодиётда кенг тарқалган кредит муносабатларининг шаклларидан биридир. Унинг объекти пул маблағларини бевосита ссудага бериш жараёни ҳисобланади. Банк кредитини берувчи кредит муассасалари кредитлаш жараёнини амалга ошириш учун Марказий банкдан махсус лицензия (рухсатнома) олган бўлишлари зарур. Қарз олувчи сифатида ҳуқуқий шахслар, аҳоли, давлат, хорижий давлат мижозлари иштирок қилишлари мумкин. Кредит муносабатларининг воситаси бўлиб, кредит шартнома ёки кредит келишуви ҳисобланади. Бу кредит тури бўйича олинadиган даромад ёки ставка томонлар билан келишилади ва банк фоизи ёки ссуда фоизи кўринишида бўлади.

Жаҳон амалиётида банк кредитидан фойдаланишда унинг турли хил хусусиятлари ҳисобга олинади.

Қисқа муддатли банк кредитлари қарз олувчи корхонанинг хўжалик фаолиятида айланма маблағлар етишмовчилигини тўлдириш учун қўлланилади. Бозор иқтисодиёти тамойилларига мос келувчи бундай жараённинг бўлиши ссуда капитали бозорида мустақил сегмент пул бозорининг юзага келишига олиб келади. Қисқа муддатли кредитлар фонд бозорида, савдо ва хизматлар кўрсатишда, банклараро кредитлаш режимида кўпроқ қўлланилади.

Ёозирги шароитда қисқа муддатли кредитлар қуйидаги кўрсаткичлар билан характерланади:

- кредитларнинг жуда қисқа муддатларга (баъзида бир ойгача муддатга) берилиши;
- кредитнинг муддати ва фоиз ставкасининг бир-бирига тескари пропорционал (кредитнинг муддати жуда қисқа бўлсада, фоиз ставкаси жуда юқори) бўлиши;

- ишлаб чиқариш соҳасидан кўпроқ муомала соҳасига хизмат кўрсатиш;

Ҳозирги вақтда бир йил муддатга бериладиган кредитлардан тижорат характеридаги фаолиятини амалга ошириш, аграр секторда ва инвестицияларни талаб қилувчи инновацион жараёнларни кредитлашда кенг фойдаланилмоқда.

Узоқ муддатли кредитлар ўрта муддатли кредитлар каби асосий фондлар ҳаракатини таъминлайди ва улар кредит ресурсларнинг катта ҳажми билан ажралиб туради. Узоқ муддатли кредитлар 3 йил-дан 5 йил муддатгача, давлат томонидан тегишли молиявий кафолатларни олган ҳолда, кредитнинг муддати 10 йил ва ундан ортиқ муддатга узайтирилиши мумкин.

Қарзни тўлаш усули.

Қарздор томонидан бир мартада тўлиқ суммада тўланадиган кредитлар. Бу усул қисқа муддатли кредитларни қайтаришнинг ананавий усули ҳисобланиб, ҳуқуқий жиҳатдан расмийлаштирилиши жуда содда механизмга эга бўлади, чунки бу усулда дифференциаллашган фоиз ставкасини ҳисоблаш механизмини қўллаш талаб қилинмайди.

Кредитни тўлашда кредит шартномасида кўрсатилган муддат давомида бўлиб бўлиб тўланадиган кредитлар бўлиши мумкин. Қарзни тўлашнинг бу усулида кредитни қайтаришнинг аниқ шартлари кредит шартномада келтирилган бўлади. Кредитни бўлиб-бўлиб тўлаш усули кўпинча узоқ ва ўрта муддатли кредитларни тўлашда ишлатилади.

Кредит бўйича фоизни ундириб олиш усули

Амалиётда олинган кредитлар бўйича фоиз ставкаларини тўлашнинг бир неча хил усуллари мавжуд:

*Кредитни тўлаш муддати келганда фоиз ставкасини ҳам қўшиб тўлаш усули. Бу усул бозор иқтисоди яхши тараққий қилган мамлакатларнинг хўжалик ташкилотлари фаолиятида кенг қўлланиладиган анъанавий усул бўлиб, у ҳисоб-китоб характери жиҳатидан оддий бўлади. Бу усул кўпроқ қисқа муддатли ссудаларни тўлашда қўлланилади.

*Кредит шартномасида кўрсатилган муддат давомида бир текисда қарз олувчи томонидан тўланадиган кредит бўйича фоизни ундириб олиш усули

Амалиётда бу усул узоқ ва ўрта муддатли кредитларни тўлашда қўлланиладиган анъанавий усулдир ва томонлар келишган ҳолда кредит бўйича фоизларни тўлашга ҳар хил ёндашишлари мумкин. Масалан, кредит узоқ муддатга берилган бўлса, кредит бўйича фоиз ставкасини тўлашни кредитдан фойдаланиб бошлаганидан бир ёки икки йил ўтгандан кейин белгилаб бериш мумкин.

*Қарз олувчига кредит берилаётган вақтда кредит учун тўланадиган фоиз бевосита банк томонидан ушлаб қолинадиган кредитлар. Кредит учун фоиз ставкасини бу усулда тўлаш ривожланган бозор иқтисоди шароитларига мос келмайди ва у учун характерли эмас. Бу усул фақат судхўрлик капиталида ишлатилади. Мамлакатда иқтисодий ҳолат нобарқарор бўлганида банклар қисқа муддатли кредитлашни ва кредитлар бўйича фоизлар тўлашни шу усулда олиб борганлари улар учун қулай ҳисобланади ва амалиётда шу усулдан кенг фойдаланадилар.

Таъминланганликнинг мавжудлиги.

Ишончли кредитлар ва уларнинг қайтарилишини таъминловчи бирдан-бир гаров шакли бевосита кредит шартномаси ҳисобланади. Кредит шартномаси шартларининг бажарилишини кредит таъминланганлигининг шarti сифатида қабул қилиш, хорижий банклар томонидан чекланган ҳажмда, ишончга сазовор бўлган доимий мижозларни қисқа муддатли кредитлаш жараёнида қўлланилади. Ўрта ва узоқ муддатли кредитлашда ҳам берилган кредитларни суғурта қилиш шarti билан истисно тариқасида қўлланилиши мумкин. Одатда суғурта қилиш, қарз олувчи ҳисобидан амалга оширилади. Бизнинг амалиётимизда бу баъзи ҳолларда тижорат банклари томонидан ўз шўъбаларини ва муассасаларини кредитлашда қўлланилиши мумкин.

Яхши таъминланган кредитлар. Бундай кредитлар замонавий банк кредитининг асосий тури сифатида таъминланган ссудалар ҳисобланади. Таъминланганлик сифатида қарз олувчининг ҳар хил шаклдаги мулки, кўпроқ - кўчмас мулки ва унинг ихтиёридаги қимматбаҳо қоғозлар, бошқа мулк шакллари бўлиши мумкин. Қарз олувчи ўз мажбуриятларини бажара олмаган

ҳолларда таъминланганлик асоси бўлган мулк банк ихтиёрига ўтади ва банк уни сотиб етказилган зарарларни қоплаш ҳуқуқига эга бўлади. Банк томонидан берилган кредит миқдори тақлиф этилган таъминланганликнинг ўртача бозор нархидан паст бўлади ва мулк баҳоси томонларнинг келишуви натижасида аниқланади.

Кредитнинг таъминланганлиги учун қабул қилинадиган мулк тез сотиладиган, олдин бирор мажбурият бўйича гаровга қўйилмаган, корхонага тегишли бўлган мулк бўлиши керак.

Учинчи шахснинг молиявий кафолати билан бериладиган ссудалар.

Кредит бошқа бир ташкилотнинг кафолати асосида берилди. Кафолат берувчи корхона ёки муассаса, агар қарз олувчи кредит шартномасида кўрсатилган шартларни вақтида бажармаса, шу туфайли банк кўрган зарарларни қоплашга кафиллик беради ва фаолият давомида ҳақиқатда шундай ахвол рўй берса ўз маблағлари ҳисобидан зарарни қоплаб беради. Молиявий кафиллик берувчи томон сифатида ҳуқуқий шахслар, шунингдек турли даражадаги давлат ҳокимияти органлари иштирок қилишлари мумкин.

Банк кредитининг мақсадлилиги

Жаҳон амалиётида умумий бирор эҳтиёжни қоплаш учун ишлатиладиган кредитлар мавжуд. Бунда банк томонидан бериладиган кредитлар қарз олувчининг молиявий ресурсларга бўлган турли эҳтиёжларни қондириш учун ўз ихтиёри бўйича ишлатилади. Ҳозирги шароитда улар қисқа муддатли кредитлаш соҳасида чекланган тарзда қўлланилади, ўрта ва узок муддатли кредитлашда умуман қўлланилмайди. Бизнинг амалиётимизда банклар томонидан бирор мақсадни амалга ошириш учунгина кредитлар берилди.

Кредитнинг қайси мақсад учун берилганлиги кредит шартномасида кўрсатилади ва банк томонидан берилган ресурслар қарз олувчи томонидан фақатгина шартномада кўрсатилган масалани ҳал этиш учун ишлатилади. (масалан, олинаётган товарлар бўйича ҳисоблашиш, иш ҳақи тўлаш ва ҳ.к. учун) Қарз олувчи томонидан кўрсатилган мажбуриятларнинг бузилишида битимда кўрсатилган жарималар қўлланилади.

Қарз олувчиларнинг категориялари.

Ўзининг фаолият доирасига қараб қарз олувчи корхона ва ташкилотлар бир неча гуруҳларга бўлиниши мумкин. Аграр соҳада кредитлар олувчилар. Бу соҳанинг бўлиши - махсус кредит муасасалари - агробанкларнинг, кейинчалик қишлоқ хўжалиги соҳаларига хизмат кўрсатувчи бошқа банклар Пахтабанк, Ғаллабанк ва бошқа шу турдаги банкларнинг ташкил топишини белгилаб берувчи асос ҳисобланади. Бу банклар фаолиятининг ўзига хос хусусияти қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши билан боғлиқ бўлган мавсумийликни эътиборга олган ҳолда кредитлаш ҳисобланади.

Тижорат соҳаси учун кредитлар бериш. Бу соҳа бўйича кредитлар савдо ва хизмат кўрсатиш соҳасида фаолият кўрсатувчи хўжалик субъектларига берилади. Бу кредитлар тез айланиб келиш хусусиятига эга бўлиб, тижоратчилар эҳтиёжини қондиришда катта аҳамиятга эгадир.

Банк томонидан кредитлар қимматбаҳо қоғозлар бўйича олди-сотди операцияларини амалга оширувчи, фонд биржаси воситачилари: брокер, маклер, дилер фирмаларига берилади.

Кўчмас мулк эгаларига ипотека кредитлари берилиши мумкин. Улар ҳам оддий, ҳам ихтисослашган ипотека банклари томонидан берилади. Бу ҳозирда хориж амалиётида кенг тарқалган бўлиб, хатто баъзи манбаларда кредитнинг алоҳида шакли сифатида намоён бўлади. Бизнинг мамлиётимизда эса бу фақатгина 1996 йилдан бошлаб тарқала бошлади. Хусусийлаштириш жараёнининг ривожланиши, мулкка эгалик асосларининг қонунлаштирилиши ипотека кредитини янада раванқ топишига олиб келади.

Банклараро кредитлар - банк кредитининг кенг тарқалган шакллардан бири. Банклараро кредитнинг жорий ставкаси маълум бир тижорат банкнинг бошқа турлардаги ссудалар бериш сиёсатини аниқлаб берувчи муҳим омил ҳисобланади. Бу норманинг аниқ миқдори (ҳисоб ставкаси) Марказий банк томонидан белгиланади.

Тижорат кредити. Иқтисодиётда кредит муносабатларининг вужудга келишининг биринчи шаклларида бўлиб, вексель мцуомаласини вужудга

келтирган ва нақд пулсиз ҳисоб китобларининг ривожланишига ёрдам берган. Тижорат кредитининг субъектлари сифатида ҳуқуқий шахслар: мол етказиб берувчи ва мол сотиб олувчи корхоналар, кредитнинг объекти сифатида сотилаётган товар иштирок қилади. Тижорат кредити ўзининг амалий кўринишини ҳуқуқий шахслар ўртасида товар ва хизматларнинг тўлов муддатини чўзиш орқали сотиш шаклидаги молия хўжалик муносабатларида топади. Бу кредит шаклининг асосий мақсади товарларни сотишни тезлаштириш ва шу орқали фойда олишдан иборат.

Тижорат кредитнинг анъанавий воситаси бўлиб, қарз олувчининг қарз берувчига нисбатан молиявий мажбуриятларини акс эттирувчи вексель ҳисобланади. Вексел бу қарз мажбурияти бўлиб, қарз олувчи ўз зиммасига қарзни кўрсатилган суммада, кўрсатилган жойда, белгиланган муддатда тўлаш мажбуриятини олади.

Амалиётда векселнинг икки тури қўлланилади. Оддий ва ўтказма вексел. Оддий векселни қарз олувчи корхона қарз берувчи корхонага беради ва товарлар ва кўрсатилган хизматлар учун унга тўлаш мажбуриятини ўз зиммасига олади.

Ўтказма векселда кредитор томонидан белгиланган товар ва хизматлар суммаси унинг топшириғига асосан учинчи шахсга ёки векселни кўрсатувчига ўтказилиши зарур. Кредиторнинг векселда кўрсатилган суммани учинчи шахсга тўлаш тўғрисидаги буйруғини ифодаловчи ҳужжат амалиётда тратта деб ҳам юритилади.

Тижорат кредити банк кредитидан қуйидаги хусусиятлари билан фарқ қилади:

1. Кредитор (қарз берувчи) ролида махсус кредит-молия ташкилотлари эмас, балки товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ҳамда сотиш билан шуғулланувчи турли ҳуқуқий шахслар иштирок қилади;

2. Тижорат кредити фақатгина товар шаклида берилади;

3. Тижорат кредитида ссуда капитали, саноат ва савдо капитали билан интеграциялашган ҳолда ҳаракат қилади. Бу бозор иқтисодиёти шароитда

турли ихтисосдаги ва фаолият йўналишдаги корхоналарни ўз ичига олувчи холдинг, молиявий компанияларнинг вужудга келишида ўз амалий аксини топади;

4. Берилган вақт оралиғида тижорат кредитининг ўртача қиймати банк фоизининг ўртача ставкасидан доимо кичик бўлади;

5. Қарз берувчи ва қарз олувчи ўртасидаги шартнома ҳуқуқий расмийлаштирилганда тижорат кредити бўйича тўлов (фоиз ставкаси) алоҳида аниқланмайди. Фоиз тўлови товар баҳосига қўшилган ҳолда расмийлаштирилади.

Хорижий мамлакатлар амалиётида тижорат кредити кенг тарқалган.

МДЁ давлатлари амалиётида тижорат кредити қўлланилмайди. Собик иттифоқ даврида кредит муносабатларининг ривожланишига назар соладиган бўлсак, 1930-32 йиллардаги кредит ислоҳотигача амалиётда тижорат кредитидан фойдаланилган. Бу кредит товарлар ишлаб чиқаришнинг мўл-кўлчилиги шароитида товарларни сотиш жараёнини тезлаштиришда қулай ҳисобланади. 30-йилларда кредитнинг бу шаклидан фойдаланишда маълум камчиликларга йўл қўйилгани учун кредит ислоҳоти ўтказиш давомида бу кредитдан фойдаланиш бекор қилинди ва хўжаликлар тўғридан-тўғри банк томонидан кредитлашга ўтказилган.

Ҳозирги шароитда жаҳон амалиётида тижорат кредитнинг асосан 3 тури қўлланилади:

*қайд қилинган тўлов муддати бўйича кредит;

*товарларни сотгандан кейингина қарзни тўлаш бўйича кредит;

*очиқ ҳисоб бўйича кредитлаш. Бунда тижорат кредити шартлари бўйича, кейинги товар партиясини жўнатиш, олдинги жўнатилган товарлар бўйича қарзларни тўлаш муддатигача амалга оширилиши зарур.

Корхоналар томонидан тижорат кредитидан фойдаланиш улар томонидан банк кредитидан фойдаланишни инкор қилмайди. Тижорат кредити банк кредитидан фарқ қилса-да, уларнинг ҳаракати бир бири билан чамбарчас боғлиқ бўлиши мумкин. Корхоналар тижорат кредитидан фойдаланганда, банк

кредити корхона фаолиятига тўғридан-тўғри таъсир қиладиган кредит сифатида намоён бўла олмайди. Тижорат кредитида корхоналарнинг ҳисоб-китоб счегида маблағлари бўлмаган шароитда корхоналар товарларни кредитга сотиб оладилар. Шунинг учун истъемолчи корхоналар банк кредитига эҳтиёж сезмаслиги мумкин. Айни вақтда мол сотувчи корхона фаолиятида у товарларини кредитга сотганлиги учун маблағга муҳтожлик сезилиши мумкин. Мана шу шароитда мол етказиб берувчи корхона пул маблағларга бўлган эҳтиёжини қоплаш мақсадида кредит олиш учун банкка мурожаат қилиши мумкин. Бу ҳол 30-йиллар амалиётида банк томонидан эгри кредитлаш деб юритилган. Эгри кредитлаш деб юритилишининг сабаби шундаки, кредитни ҳақиқатда маблағи етарли бўлмаган корхона, мол сотиб олувчи корхона олиши зарур эди. Мол сотиб олувчининг хўжалик фаолиятидаги маблағлар етишмовчилиги мол етказиб берувчига банк томонидан кредит бериш йўли билан қопланган.

Юқорида кўрсатилган камчиликларни ҳисобга олмаган ҳолда тижорат кредити товарлар сотиш жараёнини тезлаштиришда ва корхоналарнинг айланма маблағларини хўжалик фаолиятидан тезроқ бўшагини таъминлашда катта аҳамиятга эга.

Истеъмол кредити. Истеъмол кредити ўзининг мақсади билан кредитнинг бошқа шаклларида фарқ қилади. Унинг фарқли белгиси - жисмоний шахсларни кредитлаш ҳисобланади. Кредитнинг бу шаклида кредит берувчи сифатида махсус кредит муассасалари билан бирга товар ва хизматларни сотишни амалга оширадиган жисмоний шахслар ҳам бўлиши мумкин.

Истеъмол кредити икки шаклда: пул шаклида ёки товар шаклида берилиши мумкин. Жисмоний шахсларга кўчмас мулкка эгалик қилиш учун, қиммат бўлган даволанишни тўлаш, ҳар хил товарлар ва уй жиҳозлари сотиб олиш ва бошқа эҳтиёжларни қондириш учун истъемол кредитлари берилиши мумкин. Пул шаклида истъемол кредити банклар томонидан, товар шаклида

эса товарлар чакана савдоси жараёнида тўлов муддатини чўзиш орқали амалга оширилади.

Ўзбекистонда ҳозирги кунларда уй-жой сотиб олиш, уй-жой қуриш учун пул шаклидаги, узоқ муддатли истъемол кредити ва товар шаклида автомобиль кредитга берилмоқда.

Давлат кредити. Кредитнинг бу шаклининг асосий хусусияти кредит муносабатларида давлатнинг катнашувидир. Давлат кредитида давлат бир томондан қарз берувчи ва иккинчи томондан қарз олувчи сифатида иштирок қилиши мумкин. Қарз берувчи вазифасини бажара туриб, давлат, давлат кредит институтлари, жумладан Марказий банк орқали иқтисоднинг ҳар хил соҳаларини кредитлашни ўз зиммасига олади. Давлат томонидан:

- иқтисодиётнинг устивор тармоқларини кредитлаш;
- молиявий ресурсларга эҳтиёж сезаётган давлат аҳамиятига эга бўлган аниқ тармоқ ёки минтақаларга, агар бюджетдан молиялаштириш имконияти тугаган бўлса, вақтинча фойдаланишга маблағ ажратилиши мумкин.

Ундан ташқари, тижорат банкларига банклараро кредитлар бозорида кредит ресурсларни ким ошди савдо йўли билан ёки тўғридан-тўғри сотиш жараёнида давлат томонидан маблағлар вақтинча фойдаланишга берилиши мумкин.

Давлатнинг қарзлари кўпайган ҳолларда давлат бюджети камомадини молиялаштириш мақсадида, давлат қарз олувчи сифатида, давлат қарзларини жойлаштириш жараёнини амалга оширади.

Давлат кредитининг характерли хусусияти шундаки, давлат томонидан олинган қарз маблағлар ишлаб чиқариш фондлари айланишида ёки моддий бойликлар яратишда иштирок қилмайди. Бу маблағлар давлат қарзларини қоплаш учун ишлатилади.

Давлат давлат хазина мажбуриятларини чиқариш, молия бозорларида давлат қимматбаҳо қоғозларини жойлаштириш, давлат заемларини чиқариш ва сотиш йўли билан банкларнинг аҳолининг ва бошқа молия - кредит

институтларининг пул маблағларини йиғади ва уларни давлат қарзи ва бюджет камомадини қоплашга (молиялаштиришга) сарфлайди.

Шуни такидлаш зарурки, ўтиш даврида давлат кредити фақатгина молиявий ресурсларни жалб қилиш манбаи сифатида эмас, балки иқтисодни марказлашган кредит тизими орқали тартибга солишнинг самарали воситаси сифатида ишлатилиши керак.

Халқаро кредит. Кредит муносабатларининг халқаро миқёсда (давлатлар ўртасида) амалга оширилиши халқаро кредитнинг юзага келишига олиб келади. Халқаро кредитга халқаро миқёсда ҳаракат қилувчи кредит муносабатлари тўплами сифатида қараш зарур. Кредитнинг бу шаклининг бевосита иштирокчилари миллатлараро молия-кредит институтлари, тегишли давлат ҳокимияти, кредит ташкилотлари ва алоҳида ҳуқуқий шахслар бўлиши мумкин.

Халқаро кредит бир давлат, шу давлат банки, ҳуқуқий шахси томонидан иккинчи бир давлатга, унинг банкларига, бошқа ҳуқуқий шахсларига муддатлилиқ ва тўловлилиқ асосида бериладиган кредит ҳисобланади.

Халқаро кредит давлат ва халқаро институтлар иштирок этган муносабатларда пул (валюта) шаклида, ташқи савдо фаолиятида эса товар шаклида бўлиши мумкин.

Халқаро кредит қуйидаги хусусиятлари билан характерланади:

қарз олувчи ва қарз берувчи сифатида давлат ташкилот ва муассасалари, ҳуқуқий шахслар (банклар, компаниялар), халқаро валюта кредит ташкилотлари қатнашадилар;

қарзга олинган маблағлар қарз олувчи мамлакат томонидан даромад келтирувчи капитал сифатида ишлатилади;

қарз берувчи мамлакатга тўланадиган ссуда фоизининг манбаси қарз олувчи мамлакат аҳолиси томонидан яратилган миллий даромад ҳисобланади.

Халқаро кредит маҳаллий кредит билан бир қаторда фондлар айланишининг барча босқичларида қатнашади.

Халқаро кредит халқаро иқтисодий муносабатлар доирасида қуйидаги функцияларни бажаради:

*мамлакатлар ўртасида капиталнинг қайта тақсимланишини таъминлайди;

*капиталнинг концентрациялашувига ва марказлашувига шароит яратади ва бу жараёни тезлаштиради;

*ҳар хил валюталарда халқаро ҳисоб-китобларни олиб боришда муомала харажатларини қисқартиради .

Халқаро кредитлар: характери бўйича - давлатлараро, хусусий, фирма кредитларига;

шакли бўйича - давлат, банк, тижорат;

ташқи савдо тизимида тутган ўрни бўйича - экспортни кредитлаш, импортни кредитлашга;

муддати бўйича-қисқа муддатли-1 йилгача, ўрта муддатли -1 йилдан 5 йилгача, узоқ муддатли -5 йилдан ортиқ муддатга;

объекти бўйича - товар ва валюта;

таъминланганлиги бўйича - товар-моддий бойликлар билан ёки ҳужжатлар билан таъминланган кредитларга бўлинади.

Товар шаклида бериладиган халқаро кредит ёки фирма кредитлари тижорат кредитининг халқаро иқтисодий муносабатлар соҳасида қўлланилиши ҳисобланади ва бир мамлакат фирмасининг товари иккинчи мамлакат фирмасига кредитга - тўлов муддати кечиктирилиб сотилади. Бу жараён одатда тратта (ўтказма вексель) билан расмийлаштирилади. Экспортни кредитлашда давлат томонидан субсидия ажратилганлиги учун фирма кредитлари бўйича фоиз ставкалари одатда фоиз ставкаларининг бозор баҳосидан паст бўлади.

Халқаро банк кредитларининг банк экспорт кредитлари (хорижий импортёрларга хусусий тижорат банклари, махсус ташқи савдо банклари томонидан бериладиган кредит), еврокредит (йирик тижорат банклари томонидан евровалюта бозори ресурслари ҳисобидан евровалютада, 2 йилдан 10 йилгача бўлган муддатга, ўзгарувчан фоиз ставкада кредитлар бериш) каби турлари мавжуд.

Халқаро давлат кредити икки томонлама келишув асосида ривожланган мамлакатлар томонидан ривожланаётган мамлакатларга товар ёки валюта шаклида, фоиз тўлаш ёки фоиз тўламаслик шарти билан, узоқ ёки қисқа муддатга берилади.

Халқаро валюта - кредит ташкилотларининг кредитлари қисқа муддатли - 1 йилгача (халқаро валюта фондининг кредитлари), ўрта муддатли - 5 йилгача (Жаҳон ривожланиш ва тараққиёт банки) ва узоқ муддатли - 20 йилгача (Европа ривожланиш ва тараққиёт банки ва бошқалар) кредитлар бериши мумкин. Халқаро валюта-кредит ташкилотларидан олинган кредитлар хусусий тижорат банкларидан олинган кредитлардан (бу кредитлар бўйича ўртача фоиз ставкаси йилига 7-9% ни ташкил қилади.) арзонга тушади.

Судхўрлик кредити. Кредитнинг ўзига хос шакли. Хорижда бу тарихан кенг тарқалган кредит бўлиб ҳисобланади. Амалда судхўрлик кредити Марказий банк томонидан тегишли лицензияга эга бўлмаган жисмоний шахслар, шунингдек, хўжалик юритувчи субъектлар томонидан маблағларни вақтинча фойдаланишга бериш йўли билан амалга оширилади. Судхўрлик кредити ссуда фоизининг юқори ставкаси билан характерланади (120-180%). Миллий кредит тизими инфраструктураси ривожланиши ва ҳамма турдаги потенциал қарз олувчиларга кредит ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқини таъминлаш натижасида судхўрлик кредити ссуда капитали бозоридан йўқолади.

4-§. Кредит ва унинг бозор иқтисодиётидаги роли

Кредитнинг роли унинг моҳияти ва функциялари орқали аниқланади.

Кредитнинг ролини кредитни интенсификациялаш дастаги ва рағбатлантирувчиси, ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишда бажарадиган функцияларининг натижаси сифатида аниқлаштириш мумкин.

Кредит такрор ишлаб чиқариш жараёнини тезлаштиради ва ижтимоий ишлаб чиқаришнинг узлуксизлигини таъминлайди.

Корхоналарга бериладиган кредит уларни вақтинчалик молиявий ресурсларга бўлган эҳтиёжини қондиради ва такрор ишлаб чиқариш жараёнини узлуксиз давом этишини таъминлайди.

Пул маблағларига эҳтиёж ишлаб чиқаришнинг нафақат мавсумий, шунингдек, бошқа сабабларига ҳам боғлиқ. Барча ҳолларда кредитни жалб этиш асосий ва айланма фондларининг узлуксиз доиравий айланишини, ишлаб чиқариш жараёни ва товарлар муомаласини тезлаштиришни таъминлайди.

Бошқа иқтисодий категориялар сингари кредит маҳсулот ишлаб чиқариш ва муомала соҳасини рағбатлантиради. Шунингдек, кредит ижтимоий-иқтисодий мақсадларни амалга оширишга, иқтисодий вазифаларни бажаришига муҳим таъсир кўрсатади.

Ёозирги шароитда ишлаб чиқаришни интенсификациялаш ва ижтимоий-иқтисодий ривожланишни муаммолари ечилаётган бир даврда кредитнинг илмий-техник ютуқларни ишлаб чиқаришга жалб этишдаги роли ортиб бормоқда.

Илмий-техника тараққиётга ижобий таъсир этиш жаҳон талабларига мос маҳсулот ишлаб чиқариш, меҳнат харажатларини камайтириш, меҳнат унумдорлигини сезиларли даражада оширишга имкон берувчи янги техника ва технологияларни киритиш жараёнларини имтиёзли кредитлашда кўринмоқда.

Ёозирги кунда кўпгина корхоналарда чуқур таркибий ўзгаришлар туфайли ишлаб чиқаришни ривожлантириш фонди кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни янги техник асосдаги асосий фондлар билан таъминлаш

эҳтиёжини қондира олмайди. Бундай шароитда корхоналар техник қайта қуролланиш учун кредитга эҳтиёж сезади. Бундан кўриниб турибдики, кредитни пайдо бўлиш шарт-шароитларига нафақат унга бўлган эҳтиёж, шунингдек, бўш пул маблағларини мавжудлиги, уларни вақтинчалик фойдаланишга бериш имкониятига боғлиқ.

Кредит технологик жараёнларни такомиллаштириш, асбоб-ускунларни модернизация қилиш, асосий фондлар паркини янги машиналар билан таъминлаш асосида, минимал капитал харажатлар ҳисобига халқ хўжалигига керак маҳсулотни ҳажмини оширишда корхоналарни самарали йўлларни танлашида уларга иқтисодий туртки берувчи воситадир.

Самарали тадбирларни амалга ошириш учун бериладиган кредит фонд қайтими ва капитал харажатлар самарадорлигини оширишга, асосий фондлар структурасини яхшилашга ва ишлаб чиқариш қувватларини ўз вақтида ишга туширишга ёрдам беради.

Кредитнинг кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришда меҳнат унумдорлигини оширишга таъсири фондлар ва меҳнат унумдорлигини қиймат шакллари ўсиш суъратларини бир-бирига муносабатини ифодалайди ва ўз навбатида, ишлаб чиқариш фондлари самарадорлиги даражасини характерлайди.

Кредит шундай ишлаб чиқариш воситалари сотиб олиш ва киритишга ишлатилиши керакки, бунда бу воситалар асосида меҳнат унумдорлигини ва меҳнатни фонд билан қуролланиш даражалари ошсин.

Кредитнинг муҳим роли соф даромадни ишлатиш шароитларини тўлашлигини таъминлашдан иборат. Соф даромадни кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш мақсадларида ишлатиш учун аввал уни ишлаб чиқаришни кенгайтириш талаб қиладиган даражада пул кўринишида жамғариш керак.

Кредитни ролини тўғри аниқлаш учун уни ишлатиш мақсадларини, шу жумладан, умумий ва хусусий мақсадларини ёритиш керак.

Кредитнинг умумий мақсади бу ижтимоий ишлаб чиқаришни динамик ва пропорционал ривожланиш асосида аҳолининг моддий ва маданий турмуш даражасини ошишини таъминлайди.

Кредитнинг асосий мақсади ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг интенсив омилларини қўллаш асосида ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишдир.

Кредит давлатнинг иқтисодий дастағларидан бири сифатида бутун иқтисодиётнинг ривожланишига ва алоҳида корхона фаолиятига рағбатлантирувчи таъсир кўрсатади.

Кредит ишлаб чиқаришга ижтимоий харажатларни иқтисод қилиш йўли билан таъсир этади.

Аммо, кредит товар-моддий бойликлардаги жонли ёки буюмлашган меҳнатни бевосита иқтисод қила олмайди, чунки унинг ўзи ишлаб чиқариш жараёнида бевосита иштирок этмайди.

Кредитнинг роли уни халқ хўжалигига таъсир этиш механизми ва йўналишида ифодаланган назарий тушунчадир.

Кредитнинг иқтисодиётни ва илмий техника тараққиётини ривожланишига таъсири уни хўжалик ҳисобини мустақамланишдаги ролини оширади.

Хўжалик ҳисобида қарз олувчи юридик мустақил шахс сифатида кредитор билан кредит шартномаси туза олади.

Кредитнинг хўжалик ҳисобига таъсири қуйидагича амалга оширилади:

- қарз мақсадли йўналишига эга бўлади;
- қарзни қайтариб бериш ва муайян тўлов тўлаш мажбурияти қарз олувчини олинган қарзни самарали ишлатишга ундайди.

Кредитнинг ҳозирги шароитда ролини ошириш учун банклар кредит ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини таъминлашлари, ликвидлик қобилиятига эга бўлмаган захиралар ва харажатларга кредитлар бермасликлари, кредитни муомала харажатларини иқтисод қилишда кенг қўплашни ҳисобга олишлари зарур.

Халқаро иқтисодий алоқалар доирасида кредитнинг роли ортиб бормоқда.

Ёозирги бозор иқтисодиётига ўтишдек қийин шароитда республикаимиз халқаро иқтисодий муносабатлар доирасига кириб бормоқда ва бунда кредит ҳам муҳим роль ўйнамоқда.

Кредит мамлакатлараро ўзаро ҳамкорликларни амалга оширишда, хусусан, кўшма корхоналар куришида ва уларнинг фаолиятини тامينлашда муҳим роль ўйнайди.

Республикаимизнинг ички кредит тизимида кредитнинг роли янада муҳимроқ бўлиб кўринади.

Буни республикаимизнинг кредит тизимига тааллуқли қонунлар, қарорлар, меъёрий ҳужжатлар орқали кўриш мумкин.

Республикаимизнинг «Корхоналар тўғрисидаги қонун»ида, «Фермер хўжаликларига кредит бериш ва улар билан ҳисоб-китоб қилиш қоидалари», «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида» ги, «Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида»ги қонуни ва бошқа шунга оид қонунлар давлатимиз олиб бораётган пул-кредит сиёсатини ривожлантириш истиқболларини белгилашда муҳим асос бўлиб хизмат қилмоқда.

Таянч сўзлар

кредит;	судхўрлик кредити;
қарз;	кредит таъминоти;
ссуда;	кредит варақчаси (карточкаси);
фоиз;	кредит-нота;
кредит учун фоиз;	кредит хатари;
капитал;	кредит шартномаси;
кредит чегараси;	кредиторлик қарзи;
ипотека кредити;	вексел;
лизинг;	облигация;
факторинг;	чек.
истеъмол кредити;	

Ўз билимини текшириш бўйича саволлар

1. Кредитнинг зарурлигини белгиловчи омилларни биласизми?
2. Кредит қобиляти деганда нимани тушунасиз?
3. Кредит таъминотига нималар киради?
4. Кредит rischi ва уни келтириб чиарувчи омиллар нима?
5. Лизинг ва факторинг кредитини ўзига хос хусусиятлари.
6. Кредитлаш шартларига нималар киради?
7. Ўайта тақсимлаш функцияси нима?
8. Муомалага кредит воситаларини чиқариш деганда нима тушунилади?
9. Тижорат кредитининг асосий қуроли нима?

ХII БОБ. БАНКНИНГ МОЎИЯТИ ВА БАНК ТИЗИМИ

1-§. Банкларнинг келиб чиқиши ва унинг моҳияти

Банк деб пул маблағларини йиғувчи, сақлаб берувчи, кредит-ҳисоб ва бошқа ҳар хил воситачилик операцияларини бажарувчи муассасаларга айтилади.

Банклар пайдо бўлишининг асоси бўлиб товар-пул муносабатларининг ривожланиши ҳисобланади. Товар-пул муносабатларининг бўлиши ва уларнинг ривожланиб бориши барча ижтимоий-иқтисодий тузумларда банкларнинг ҳам бўлишини тақозо қилади.

Банклар ўрта асрларда пулдорлар томонидан пулни қабул қилиш ва бошқа давлат, шаҳар пулига алмаштириб бериш асосида келиб чиққан. Кейинчалик пулдорлар ўз бўш турган маблағларидан фойда олиш мақсадида уларни вақтинча фойдаланишга маблағ зарур бўлган субъектларга ссудалар беришган. Бу ҳол пул алмаштирувчи пулдорларнинг банкирларга айланишига олиб келган.

Банк сўзи италянча «banca» сўзидан олинган бўлиб «стол», аниқроғи «пуллик стол» деган маънони англатади. Ўрта асрларда италиялик пулдорлар ҳамёнларидаги, идишлардаги монеталарни стол устига қўйиб ҳисоб-китоб қилганлар.

XII асрларда Генуяда пул алмаштирувчиларни «bancherii» деб аташган. Агар пулдорлардан бирортаси ишончни оқламаса ва ўз ишига маъсулиятсизлик қилса, у ўтирган столни синдириб ташлашган ва уни «Banco rotto», яъни банкрот деб аташган. Яъни, бизга маълум бўлган «банкрот» сўзи ҳам италянча «banca» сўзидан олинган.

Банклар пайдо бўлишининг бошланғич нуқтаси бўлиб XVI асрда Флоренция ва Венецияда ташкил қилинган кичик жиробанклар ҳисобланади. Кейинчалик шундай банклар Амстердамда (1605 й.), Гамбургдаги (1618 й.), Миланда, Нюрнбергда, Генуяда вужудга келган. Бу банклар асосан ўз

мижозлари-савдогарларга хизмат қилган, улар ўртасида нақд пулсиз ҳисоб-китобларни олиб борган. Бу банклар ўз мижозларини монеталар таркиби бузулиши туфайли зарар кўришдан ҳимоя қилган. Улар ҳисобларни маълум суммадаги қимматбаҳо металлни ифодаловчи махсус пул бирлигида олиб боришган ўзларининг бўш пул маблағларини жиробанклар давлатга, шаҳарларга, чет эл савдогарларига ссудага беришган

Англия банк тизими (XVI аср) юзага келган ва ривожланган биринчи давлат ҳисобланади. Англия банкирлари олтин (олтинни сақлаб бериш) билан

Тарихда биринчи юзага келган банк Англия банки ҳисобланиб, у 1694 йилда акционер банк сифатида ташкил бўлган. Бу банк акционер-эмиссион банк бўлиб, унга давлат томонидан банкнотлар чиқаришга рухсат берилган. Кейинчалик саноат ривожланиш натижасида банклар бошқа мамлакатларда ҳам ташкил қилиниб борган. Банкларнинг келиб чиқиши ва ривожланиш ишлаб чиқариш билан боғлиқ ҳаражатлар ва талабларнинг ошиши, савдо капитали айланишининг тезлашуви билан боғлиқ бўлган. Натурал хўжалик муносабатларининг тугаши, савдо-сотик муносабатларининг ривожланиши пуллик ҳисоб-китоблар олиб боришга, кредитнинг ривожланишига йўл очди. Ишлаб чиқаришни ривожлантириш ёлланма меҳнатни жалб қилишга олиб келган. Ёлланма меҳнат учун ҳақнинг пул шаклида тўланиши, доимий пул айланишини юзага келтирди. Пул айланишини эса банк томонидан бошқариш зарур эди. Шундай қилиб, банклар маблағларни йиғиш ва тақсимлаш орқали ссуда капитали ҳаракатини бошқара бошлади. Ссуда капиталистидан фарқли ўлароқ банкир тадбиркор сифатида ўз иш фаолиятини олиб борган.

Агар саноат соҳасидаги пулдор ўз капиталини саноатга, савдогар ўз маблағини савдога қўйса, банкир ўз капиталини банк ишига қўяди. Ссуда капиталисти асосан ўз бўш капиталини қарзга берса, банкирлар асосан четдан жалб қилинган маблағларга таянади. Ссудага маблағ берувчи пулдорнинг даромади ссуда фоизи бўлса, банкирнинг даромади банк фойдаси ҳисобланади. Банклар корхона, ташкилот, давлат муассасалари, аҳоли бўш пулларини жалб қилиш орқали катта ҳажмдаги капитални ўз қўлларида жамлайдилар ва даромад

келтирувчи капитал ҳаракатини бошқариб борадилар. Банкларнинг йириклашуви ва улар фаолиятининг такомиллашуви уларнинг махсус корхоналар - кредит муассасаларига айланишига олиб келади.

Шундай қилиб, банк фаолияти халқ хўжалиги мавжуд бўлган бўш маблағларни жалб қилиш ва ссуда капиталини тақсимлашни ўз ичига олади. Банк ўз фаолияти давомида маълум даромадга эга бўлади. Бу даромад банк жалб қилган ресурсларга йўллайдиган фоиз билан жойлаштирган ресурслари бўйича оладиган фоиз ўртасидаги фарқдан иборат бўлади.

2-§. Кредит тизими, унинг тузилиши

Кредит тизими деб кредит муносабатлар мажмуаси ва кредит муносабатларни ташкил қилувчи ва амалга оширувчи кредит институтлар йиғиндисига айтилади. Кредит тизими орқали ҳуқуқий ва жисмоний шахсларнинг вақтинча бўш маблағлари йиғилади ва корхона, ташкилотларга, аҳолига, давлатга вақтинча фойдаланишга берилади. Кредит тизими бир неча бўғинлардан иборат бўлиши мумкин. Маблағларни жалб қилиши ва тақсимланишига қараб кредит тизими бўғинлари ўз хусусиятларига эга бўлади. Жаҳон амалиётида кредит тизими ўзининг ташкил қилиниш турига қараб қуйидаги гуруҳларга бўлинади.

- Марказий банк
- тижорат банклар
- махсус-кредит институтлар

Бозор иқтисодиёти шароитида икки поғонали кредит банк тизими кўп мамлакатлар иқтисодининг асоси ҳисобланади. Бу Марказий банк, банк институтлари ва нобанк кредит муассасаларидир.

Банк институтларига қуйидаги банклар киради:

- тижорат банклар;
- инвестиция банклари;
- жамғармалар жалб қилувчи банклар (Ўзбекистонда Халқ банки);
- ипотека банки;
- савдо банклари;
- ташқи иқтисодий алоқалар бўйича банклар
- тармоқлар бўйича ихтисослашган банклар ва бошқалар.

Нобанк кредит ташкилотларга:

- инвестиция компаниялари;
- суғурта компаниялари;
- нафақа ва бошқа фондлар киради.

Кредит тизимида асосий ўринни банк институтлари, банк институтлари таркибида салмоқли ўринни тижорат банклари эгаллайди. Тижорат банклари кредит тизимининг бошқа бўғинларига нисбатан кўпроқ бўш ресурсларни жалб қилади ва кўп миқдорда миждозларга кредитлар беради.

Махсус ихтисослашган кредит институтлари (банклар) тижорат банклари фаолиятини тўлдиради ва улар халқ хўжалигининг кам рентабеллик, кам фойдали тормоқларига (қишлоқ хўжалиги, уй-жой қурилиш, тадбиркорликни ривожлантириш ва бошқалар) енгил шароитда кредитлар бериш йўли билан уларни фаолиятини рағбатлантириб, ривожлантириб боради. Банклар маълум белгиларига қараб қуйидаги турларга бўлинади.

- мулк шаклига қараб: акционер, ноакционер, кооператив, коммунал, давлат, аралаш, халқаро банкларга бўлинади;
- кредит берувчи банкларга;
- миллий мавқеи бўйича: миллий ва хорижий банкларга;
- фаолият кўрсатиши ва бажарадиган функцияларига қараб: депозит, универсал, ихтисослашган банкларга бўлинади.

Акционер банклар акционер компаниялар сифатида юзага келган банклар бўлиб акциялар чиқариш ҳисобидан улар капиталининг асосий қисмини юзага келтирилади. Кўпгина ривожланган мамлакатларда банк тизимининг асосий қисмини акционер банклар ташкил қилади.

Ноакционер банклар пайчилар маблағлари ҳисобидан ташкил қилинган банклар бўлиб, улар бир ёки бир неча шахс ихтиёрида бўлиши мумкин.

Маида ишлаб чиқарувчилар, хунармандларнинг фаолиятини қўллаб-қувватлаш мақсадида кооператив банклар ташкил қилинади. Бу банкларнинг маблағлари иштирокчиларнинг маблағлари ҳисобидан вужудга келтирилади ва миждозларга уларнинг фаолиятини ривожлантириш учун енгил шароитда кредит берилади. Коммунал банклар ихтисослашган кредит ташкилотлар бўлиб, коммунал хўжалик ва уй-жой қурилишини кредитлаш ва молиялаштириш билан шуғулланади.

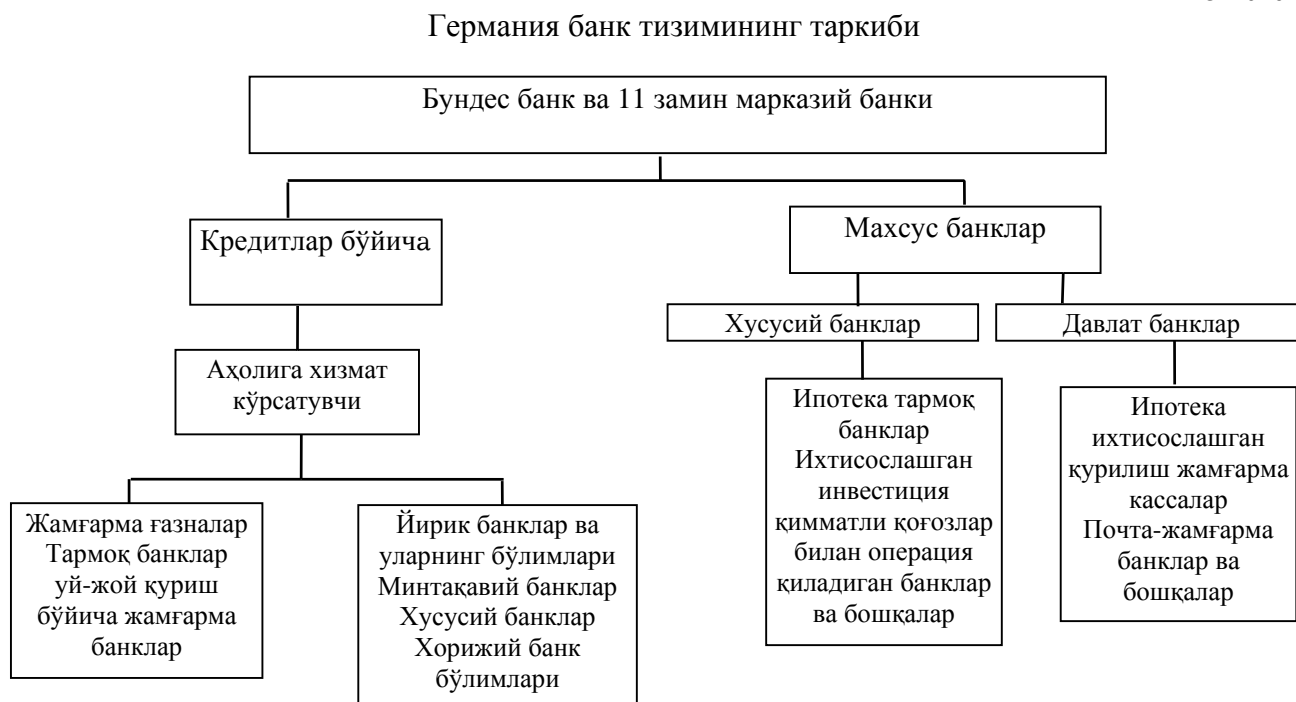
Давлат банклари давлат ихтиёрида бўлган кредит муассаса бўлиб, ўзининг биринчи куртаклари қадимий Римда, Мисрда, кейинчилик XVI-XVII асрларда Европада вужудга келган. Давлат банкларининг қуйидаги турлари амалиётда бўлиши мумкин: марказий, тижорат банклари ва махсус кредит институтлар. Аралаш банклар капитали давлат томонидан ва бир қисми хусусий капитал томонидан вужудга келтирилади. Халқаро банклар халқаро пул, ҳисоб ва кредит муносабатларини олиб боровчи банк бўлиб давлатлар ўртасида валюта, кредит ва молия муносабатларини бошқариб боради. Йирик халқаро банклар қаторига Европа ривожланиш ва тараққиёт банки, Халқаро валюта фонди, Халқаро Молия корпорацияси, Халқаро ҳисоб-китоблар банкини, Европа инвестиция банкини ва бошқаларни киритиш мумкин. Хорижий банклар тўлиқ ёки қисман чет эл инвесторларига тегишли бўлган банклар бўлиб, улар ўз фаолиятини маҳаллий қонунлар доирасида олиб боради. Ҳозирги вақтда бундай банклар йирик банкларнинг шўъбалари сифатида фаолият кўрсатади. Баъзи давлатларда мавжуд депозит банклар жалб қилинган депозитлар ҳисобидан ҳисоб, кредит, ишонч операцияларини олиб боради. Депозит банклар асосан аҳоли жамғармаларини жалб қилиш ва жойлаштириш билан шуғулланади. Универсал банклар турли хил банк операциялари: депозит, кредит, ҳисоб, фоиз, воситачилик ва бошқа операцияларни бажарувчи банк ҳисобланади. Германия, Швейцария, Австрия каби мамлакатларнинг тижорат банклари универсал банклар ҳисобланади. Ихтисослашган банклар халқ ҳўжалигининг маълум соҳаларига хизмат кўрсатувчи, аҳолига хизмат кўрсатувчи банклардир.

Ихтисослаштирилган банкларнинг турдаги сифатида инвестиция, жамғарма, ривожланиш ва тараққиёт банкларини келтириш мумкин. Кредит тизиминининг яна бир қисми нобанк кредит муассасалари бўлиб, давлат ва корхоналарни молияштириши, узоқ муддатли кредитлаш билан шуғулланади. Ўзбекистонда 1997 йилда нобанк кредит ташкилотлари тўғрисида қонун лойиҳаси кўриб чиқилди. Суғурта компаниялари, нафақа фондлари ва бошқа фондларнинг маблағларидан оқилона фойдаланиш ва бу маблағларнинг

самарадорлигини таъминлаш масаласи қўйилган. Ҳар бир мамлакатнинг кредит тизими ўз хусусиятига эга бўлиб, ривожланган йирик универсал банклар тармоқларининг кўплиги ва хилма-хиллиги билан ажралиб туради.

Германия банк тизими энг юқори даражада ривожланган давлат ҳисобланади. Ўуйидаги схемадаги Германия банк тизими келтирилади.

5 - схема

Германиянинг кредит тизими бошида Бундесбанк туради. Унинг асосий бўғини юқори универсallasган тижорат банклари ҳисобланади. Германия грос (йирик) банклари ташқи савдонинг 60% тўловини ўтказиб беради.

3-§. Банкларнинг функциялари

Банклар бажарадиган функциялар, уларнинг бажарадиган вазифаларига шуғулланувчилар (масалан, биз бу соҳада Лондонда банк ишини илк бор ривожлантирган Чайльд номли пулдорни айтишимиз мумкин) ва савдогарлардан келиб чиққанига қараб турли хил бўлиши мумкин. Бу бобда биз банкларга тааллуқли бўлган умумий функциялар тўғрисида гапириб ўтмоқчимиз. Кейинги бобларда биз алоҳида-алоҳида олинган ҳолда биринчи ва иккинчи звено банкларининг функциялари тўғрисида фикр юритамиз.

Шундай қилиб, банк тизими миқёсида олиб қарайдиган бўлсак, банклар қуйидаги функцияларни бажаради:

- вақтинча бўш турган маблағларни йиғиш ва капиталга айлантириш;
- кредит муносабатларида воситачилик қилиш;
- тўлов жараёнларида воситачилик қилиш;
- муомалага кредит воситаларини чиқариш.

Халқ хўжалигидаги вақтинча бўш турган маблағларни йиғиш ва уларни капиталга айлантириш - банкларнинг илк функцияларидан бири ҳисобланади. Бу функциянинг амалга оширилиши натижасида бир томондан, ҳуқуқий ва жисмоний шахслар жалб қилинган маблағлари бўйича маълум миқдорда даромадга эга бўладилар, иккинчи томондан бу маблағлар банкларнинг кредитлаш қудратини ташкил қилади ва шу ресурсларга асосланган ҳолда банклар ссуда операцияларини олиб боради.

Вақтинча бўш пул маблағлар банклар иштирокисиз бир корхона (тармоқ) томонидан иккинчи корхона (тармоқ)га вақтинча фойдаланишга бериладиган бўлса, бу муносабатларни ташкил қилишда маълум қийинчиликлар юзага келиши мумкин:

биринчидан, кредитга сўралаётган сумма билан кредитга берилиши мумкин бўлган сумма ўртасида номутаносиблик бўлиши мумкин;

иккинчидан, ортиқча бўш маблағга эга бўлган корхонанинг маблағларни вақтинча фойдаланишга берадиган муддати маблағ зарур бўлган корхонани қониқтирмаслиги мумкин;

учинчидан, банклар иштирокисиз корхоналарни тўғридан-тўғри кредитлашда қарз берувчи қарз олувчи корхонанинг молиявий аҳволини тўлиқ ўргана олмаслиги мумкин. Қарз олувчининг тўловга лаёқатсиз бўлиши кредитор корхонанинг ҳам молиявий аҳволининг ёмонлашувига ва бошқа салбий ҳолларга олиб келиши мумкин.

Халқ хўжалигидаги барча бўш маблағларнинг банк томонидан йиғилиши натижасида вужудга келадиган кредит ресурслар ҳисобидан қарз олувчи корхонага зарур бўлган суммада, зарур бўлган муддатда кредит беришга имконият яратилади. Ундан ташқари, банк корхоналарнинг тўловга лаёқатлилигини ҳар томонлама таҳлил қилиши уларнинг молиявий аҳволини яққолроқ баҳолаб бера олиши мумкин.

Иқтисодий ривожланишининг ўсиши банк кредитининг қўлланилиш кўламини кенгайтириб боради. Кредит фақатгина ҳар кунлик фаолият билан боғлиқ ишлаб чиқариш ва муомала жараёнининг қисқа муддатли эҳтиёжлари учун эмас, балки узоқ муддатга капиталга бўлган эҳтиёжни қоплашга йўналтирилади. 60-йиллардан бошлаб банклар йирик мижозларга хизмат кўрсатишга ихтисослаша борди. Бу мақсадни амалга ошириш учун банклар маблағларни жалб қилиш миқёсини, истеъмол учун кредитлар бериш кўламини кенгайтirdи.

Тўловларда воситачилик функциясида банклар ўз мижозларининг топшириғига асосан тўлов жараёнларини амалга оширади, ҳисоб варақларига маблағларни қабул қилади, пул тушумларининг ҳисобини олиб боради, мижозларга пул маблағларини беради.

Ҳисоб-китобларнинг банк орқали олиб борилиши муомала харажатларининг камайишига олиб келади. Мижоз мамлакат ичида ва бошқа мамлакат билан қийинчиликсиз ўз маблағларини банк орқали ўз ҳисоб

варақасидан бошқа корхона ҳисоб варақасига ёки бошқа мамлакат банкига ўтказиши мумкин.

Муомалага кредит воситаларини чиқариш. Банк кредитининг манбаи фақат вақтинча бўш маблағлар ва капитал бўлиб қолмасдан, кредит асосида чек-депозит эмиссияси ҳам амалга оширилади. Банк томонидан бериладиган кредит миқдори мавжуд жамғармалардан кўп бўлса, банк чек-депозит эмиссиясини амалга ошириши мумкин.

Ундан ташқари, кредит ёрдамида муомалага нақд пуллар - банкноталар чиқарилади.

Банк кредит пуллар чиқариш депозитлар яратиш йўли билан тўлақонли пуллар ўрнини босувчи кредит воситаларини вужудга келтиради.

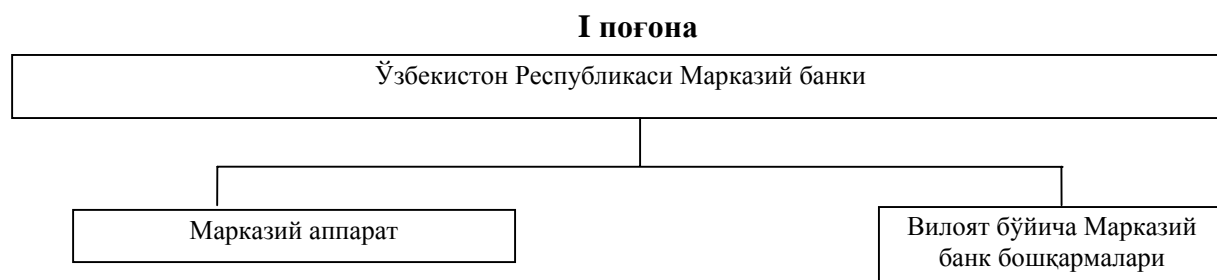
4-§. Ўзбекистон Республикаси банк тизими, унинг поғоналари, мақсад ва вазифалари

Биз таъкидлаганимиздек Ўзбекистонда банк тизими икки поғонали бўлиб, банклар тизимининг биринчи поғонаси - бу Ўзбекистон Республикаси Марказий банки, иккинчи поғонаси - тижорат банклари, уларнинг шқъбалари, чет эл банклари шўъбалари ҳисобланади.

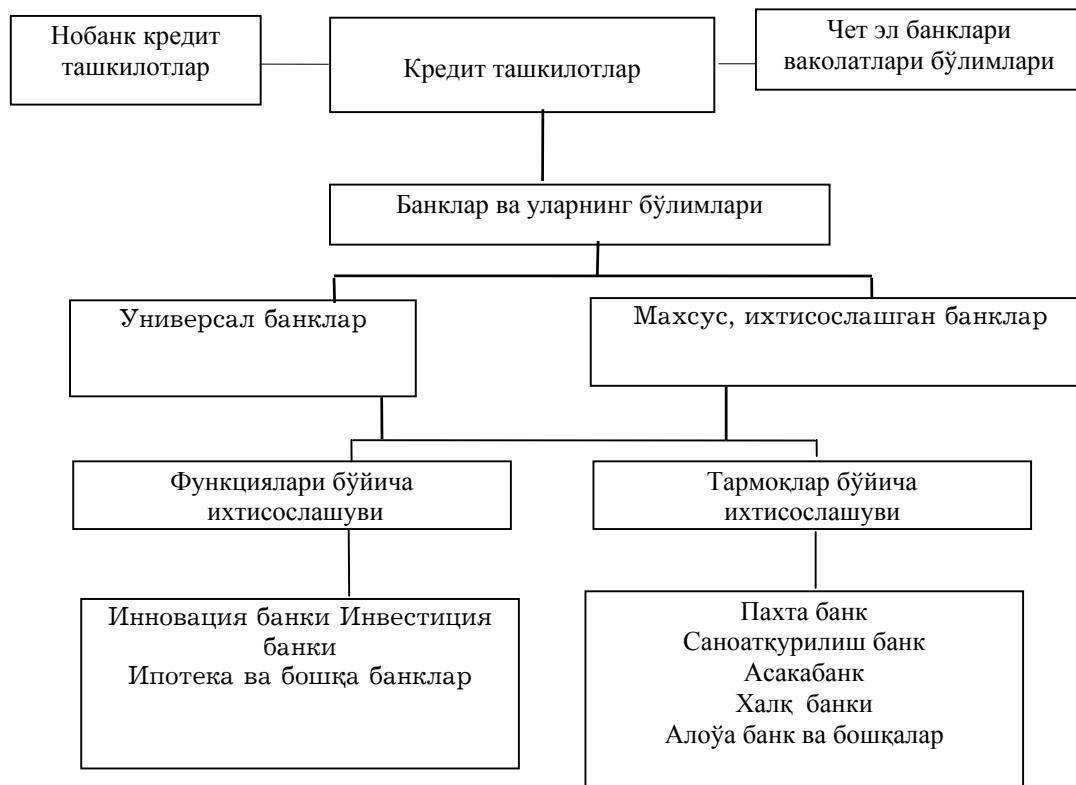
Ўзбекистон Республикаси банклар тизимини кенгайтирган ҳолда қуйидаги схемада келтириш мумкин.

6-схема

Ўзбекистон Республикаси Банк тизими таркиби

II поғона

1991 йилнинг 1 сентябрида Республикамиз мустақилликни эълон қилиниши тарихий бир воқеа бўлди. Мустақиллик бизга ўз-ўзимизни бошқариши, имкониятларимиздан ўзимиз фойдаланиш, шахсиятимиз-ни қайтиб олишимизга катта йўл очиб берди.

Бутун дунё мамлакатлари томонидан тан олинган бозор иқтисодиёти бизнинг республикамизга ҳам кириб келди. Шунинг учун ҳам республикамизда бозор иқтисодиёти талабларига мос келувчи замонавий банк тизimini яратиш зарурияти туғилди.

Мустақилликка эришилгунча қадар Ўзбекистон ҳудудидаги банк муассасалари СССР банк тизими таркибий қисмига кирар эди. Шу билан бирга бу банклар Собик Иттифоқ банк тизими доирасидан ташқарида фаолият кўрсата олмасдилар банк тизими 3 турдаги банкларни: СССР Давлат банки, СССР Ўурилиш банки ва СССР Ташқи банкни ўзига оларди. Собик СССР банк тизимида Давлат банки монопол мавқеига эга бўлиб, ўз вақтида эмиссия

институти, қисқа муддатли кредитлаштириш ва хўжаликларга ҳисоб-китоб операциялари бўйича хизмат кўрсатувчи марказ ҳисобланарди. Ҳам эмиссия функцияларини, ҳам ҳисоб-китоблар ва кредитлар бўйича миқдорларга хизмат кўрсатиш функцияларини бажаришини монополлашуви Давлат банкни давлат бошқарув ва назорат органига айлантирган эди.

Маъмурий буйруқбозлик даврида кредит муносабатлари иқтисодий бошқаришида формал характерга эга эди. Давлат банки кредит ресурслари бўйича чекланмаган монопол мавқега эга эди. Кредит ресурслари ва пул ресурслари ҳаракатини ҳам бошқариш, ҳам назорат қилиши давлат банкнинг монопол таъсири остида эди. Капитализмга ҳос барча хусусиятларини инкор этилиши собиқ «иттифоқ» банк тизимини тор доирада ривожланишига олиб келди. Марказлаштирилган банк бошқаруви асосида фаолият кўрсатган республика банклари тор доирада пул ресурслари ҳаракатини бошқарар, лекин уни бошқарувчилигини назорат қилиш Собиқ Иттифоқ Давлат банки қўлида эди.

Иқтисодий бошқаришни марказлаштирилган усулидан воз кечиш ва бозор иқтисодиёти томон дастлабки қадамлар қўйилиши биланоқ марказлаштирилган банк тизимини қатор камчиликлари рўёбга чиқди. Бу эса банк тизимида туб ўзгаришларини амалга оширишини талаб этарди. Албатта, бу иқтисодиётга илк қадамлар қайта қуриши шарофати билан бозорга ҳос баъзи бир белгиларни тоталитар иқтисодиётга тадбиқ этилиши билан тушунилади. Банк тизимини қайтадан ташкил этиш 1987 йилда бошланди. Бу жараёнда банк тизимининг ташкилий структурасини ўзгартириш, банкларни ролини ошириш, иқтисодий тизимини ривожланишига уларнинг таъсирини кучайтириш, кредитни ҳаракатдаги иқтисодий дастакка айлантириш кўзда тутилганди.

Ўайта ташкил этиш жараёнининг биринчи босқичида давлат банкларини янги структурасини ташкил этиш бошланди. Ўайта ташкил модели қўйидагиларни ўз ичига олади:

- икки босқичли банк тизимини вужудга келтириши: Марказий эмиссион банк бевосита хўжаликларга хизмат кўрсатувчи ихтисослашган давлат банклари;

- ихтисослаштирилган банкларни тўлалигича хўжалик ҳисобига ва ўз-ўзини молиялашга ўтказиш;

- иқтисодий тизим доирасида юридик ва жисмоний шахслар билан бўладиган кредит муносабатлари услублари ва формаларини такомиллаштириш.

Банк тизимини такомиллаштириш жараёни давомида давлат банки ўзининг кредит тизимидаги марказий ўрнини сақлаб қолган ҳолда корхона ва ташкилотларга кредит бериш ва улар билан ҳисоб-китобларни олиб бориш функциясини махсус ихтисослашган банкларга топширди.

Яъни банкнинг эмиссион фаолияти билан кредитлаш фаолиятини бирга олиб бориш функциясига чек қўйилади. Давлат банки ихтисослашган банклар фаолиятини бошқарувчи, барча банклар учун бир хил пул кредит сиёсатини олиб боровчи муассасага айланди. Банк тизимининг такомиллаштирилиши натижасида вужудга келган махсус ихтисослашган банклар: саноат-қурилиш банки, коммунал қурилиш ва социал тараққиёт банки, Агросаноат банки, Миллий банк, Жамғарма банки хўжаликлар билан банклар ўртасидаги алоқалари тобора яқинлаштиради ихтисослаштирилган давлат банклари ўзларида маълум даражада бошқарувчилик ролини сақлаб қолдилар. Банк тизимини такомиллаштириш жараёнида жуда муҳим натижаларга эришилди, лекин ташкил қилинган банклар иқтисодий муносабатларнинг хусусиятларини тўлиқ ифода қилолмасди. Шунинг учун ҳам банк тизимини такомиллаштиришнинг 2-босқичи объектив заруриятга айланди.

1988 йилдан бошлаб, икки босқичли банк тизимини ташкил этила бошлади. Лекин бу даврда, биринчидан, марказлашган режалаштиришда Марказий банкнинг роли ҳали ҳам юқори эди, иккинчидан, соҳалар деярли ҳамма қисми билан давлат тассарруфида эди.

Ўзбекистон Республикасида икки босқичли банк тизимини ташкил этишга реал асос 1991 йил 15 февралда «Банклар ва банк фаолияти

тўғрисида»ги қонуни ҳисобланади. Бу қонунга биноан давлат бошқарув органлари республика Марказий банки фаолиятига аралашмасликлари керак, у фақат Республика Олий Мажлисига ҳисобот беради. Бу қонунни амалга тадбиқ этиш асосан Республикамиз ўз мустақиллигини қўлга киритгандан сўнг бошланди, Тижорат банкларининг сони тобора ошиб боради.

Ўзбекистонни бозор иқтисодиётига ўтишнинг босқичма-босқич йўлини танлаганлиги боис, 1-босқичдаги кредит-пул сиёсати соҳасидаги асосий вазифалар қуйидагилардан иборат қилиб қўйилди:

- Марказий банк бошчилигида ҳамда кенг тормоқли мустақил тижорат ва хусусий банклар икки босқичли банк тизимини вужудга келтириш, республика ҳудудида йирик чет эл банкларининг бўлимлари ва ваколатхоналарини очиш учун қулай шароит яратиш;

- барқарор пул муомаласини таъминлаш, кредит ва нақд пул массасининг асоссиз ўсишини кескин чеклаш;

- Ўзбекистон Республикасининг миллий пулини муомалага киритиш учун зарур иқтисодий ва ташкилий шарт-шароитлари ҳамда имкониятларни яратиш.

Биринчи босқичда белгиланган вазифаларни бажарилишига жадал киритилиши республика банк тизимини замонавийлашган кўринишини олишига олиб келди. Ҳозирда республикада кенг тармоқли банклар замонавий талабларга жавоб берадиган ҳолда хўжаликлар ташкилотлар, аҳолига хизмат кўрсатмоқда.

Таянч сўзлар

банк;

инвестицион банк;

суғурта компанияси;

бизнес фонд;

давлат банки;	банкрот;
инвестицион компания;	тижорат банки;
жамғарма банки;	клиринг банк;
кредит уюшмаси;	банк тизими;
ипотека банки;	кредит тизими;
марказий банк;	нобанк кредит ташкилотлари.

Ўз билимини текшириш бўйича саволлар

1. Қадимги банклар қандай кўринишда вужудга келган?
2. Банкларни вужудга келиш зарурияти ва аҳамияти нималардан иборат?
3. Банклар илк даврларда қандай вазифаларни бажарган?
4. Банк тизими деганда нимани тушунаси?
5. Банк тизимини ривожланиш босқичлари ҳақида нимани биласиз?
6. Кредит тизими деганда нимани тушунаси?
7. Кредит тизими қандай тузилган?
8. Махсус молия-кредит институтларига нималар киради?
9. Ўзбекистон Республикасида илк банклар қачондан бошлаб шаклланган?
10. Ўзбекистоннинг мустақил банк тизимининг шаклланиши?
11. Ўзбекистон Республикаси банк тизимини ривожланиш босқичларини санаб беринг?
12. Банклар қандай вазифаларни бажаради?

ХШ БОБ. МАРКАЗИЙ БАНК, УЛАРНИНГ ВАЗИФАЛАРИ ВА ФУНКЦИЯСИ

1-§. Марказий банк ва унинг тузилиши

Марказий банк - пул-кредит сиёсатини эмиссия жараёнларини олиб боровчи, кредит тизимининг бош банки ҳисобланади.

Биринчи Марказий банклар қарийиб уч юз йил олдин тижорат банкларнинг ривожланиши натижасида вужудга келган. Булар 1668 йилда ташкил қилинган Швед Риск банки, 1694 йилда ташкил қилинган Англия банкидир. Европа мамлакатларида Марказий банклар анча кечроқ, асосан XVIII асрнинг иккинчи яримида фаолият кўрсата бошлаган.

Банклар пайдо бўлган даврларда марказий (эмиссион) ва тижорат банклар ўртасида бўлиниши бўлмаган. Ривожланган мамла-катларда тижорат банклар капиталларни йиғиш мақсадида муомалага банкноталар чиқарганлар. Банкларнинг йириклашуви, банк ишининг ривожланиши натижасида банкноталарни муомалага чиқориш йирик тижорат банклар қўлига ўта борган ва бирор йирик банк ихтиёрига берилган. Бу банк миллий ёки эмиссион банк, кейинчалик Марказий банк деб аталган. Марказий банк, яъни кредит системасини бошқариб турувчи, барча банклар фаолиятини назорат қилиб турувчи кредит институти сифатида намоён бўлади.

Жаҳон амалиётида Марказий банклар вужудга келишининг икки асосий йўли мавжуд:

Биринчи йўл - бу узоқ давр давомида тижорат банкларнинг ривожланиши натижасида, уларни миллийлаштириш йўли билан Марказий банкларнинг ташкил қилиниши. Масалан, Франция банки 1880 йилда, Германия Рейхсбанк - 1875 йилда, Италияда - 1893 йилда, Испанияда - 1874 йилда эмиссион марказ сифатида фаолият кўрсата бошлади.

Иккинчи йўл - ташкил қилингандаёқ Марказий банк эмиссион марказ сифатида қабул қилинган банклар. Бундай банкларга АЎШнинг федерал банклари (1913), кўпгина Лотин Америкаси мамлакатларидаги банклар, Австрия банки ва бошқаларни мисол келтириш мумкин.

АЎШда Марказий банк фракциясини 12 федерал резерв банкдан иборат Федерал Резерв Система бажаради. Федерал резерв банклар акционер банклар бўлиб, бу банкларнинг акционерлари сифатида миллий тижорат банклари фаолият кўрсатади. Тижорат банклар акционер сифатида дивиденд олишади. Дивиденд миқдори 6% дан ошмаслиги керак.

Марказий банклар ижрочи ташкилотлар таъсирсиз, ўз фаолиятини олиб бориши керак.

Жаҳонда ўз фаолиятини олиб боришда энг мустақил бўлган банклардан бири бу Немис федерал банки - Бундесбанк ҳисобланади. Баъзи бир давлатларда Марказий банк парламентга ҳисобот беради. Кўпгина ҳолларда Марказий банкларнинг мустақиллиги нисбий характерга эга бўлиб, улар Давлат банки ҳисобланади. Марказий банк орқали давлатнинг иқтисодий сиёсати олиб борилади.

2-§. Марказий банкни фаолиятининг асослари, мақсад ва вазифалари

Бозор иқтисоди шароитида Марказий банкнинг асосий мақсади - пул-кредит тизими ва валюта барқарорлигини таъминлаш асосида - иқтисодий ўсишга эришишдан иборат.

Ҳозирги Ўзбекистон Республикаси банки 1995 йил 21 декабрда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида»ги қонун асосида фаолият кўрсатмоқда.

Марказий банк ҳуқуқий шахс сифатида давлат мулкига асосланган бўлиб, иқтисодий жиҳатдан мустақил муассаса сифатида харажатларни ўз даромадлари ҳисобидан қоплаши керак.

Ўзбекистонда замонавий банк тизими 2-босқичли усулда ташкил этилган: Марказий банк ва тижорат банклари. Марказий банк кенг тармоқли тижорат банклари ўртасидаги соғлом рақобат кўрашидаги назоратчи вазифасини бажаради.

Республика Марказий банки ўз миқёси ва фаолият доирасига кўра республикамиздаги энг йирик банк ҳисобланади. Марказий банкнинг асосий мақсади миллий валютанинг барқарорлигини таъминлашдан иборат ва монетар сиёсатни ҳамда валютани тартибга солиш соҳасидаги сиёсатни шакиллантиришдан иборат. Марказий банкнинг асосий функциялари қуйидагилардан иборат:

1. Иқтисодиётни пул-кредит ричаги ёрдамида бошқариш.
2. Ҳисоб-китоб ва пул ўтказиш операцияларини бажаришни йўлга қўйиш.
3. Тижорат банклари фаолиятини бошқариш ва назорат қилиш.
4. Бошқа кредит муассасалари касса захираларини сақлаш.
5. Расмий олтин - валюта захираларини сақлаш.
6. Ҳукумат учун ҳисоб-китоб ва кредит операцияларини бажариш.
7. Тижорат банкларига кредит бериш.
8. Пул эмисияси.

Марказий банк - ўз сарф-харажатларини ўзининг даромадлари ҳисобидан амалга оширувчи иқтисодий жиҳатдан мустақил муассасадир. Марказий банкнинг мол-мулки унинг пул ва бошқа моддий бойликларидан иборат бўлиб, уларнинг қиймати Марказий банк балнсида акс эттирилади. Ўзбекистон Марказий банки юқоридаги вазифаларига қўшимча равишда қўйидаги вазифаларни ҳам бажаради:

Монетар сиёсатни ва валютани тартибга солиш соҳасидаги сиёсатни шакллантириш, самарали ҳисоб-китоб тизимини ташкил этиш ва таъминлаш, банклар фаолиятини тартибга солиш ва назорат қилиш, олтин ва валюта захираларини сақлаш ва бошқариш давлат бюджетининг касса ижросини Молия вазирлиги билан биргаликда ташкил этишдан иборат.

Марказий банк молиявий ёрдам кўрсатиш ва тижорат фаолияти билан шуғулланмайди. Республика Марказий банкнинг устав капитали 2 млрд. сўм деб белгиланган. Шунингдек, Марказий банк солиқлар ва божлардан озоддир. Марказий банк келгуси йил учун Ўзбекистон Республикаси монетар сиёсатининг асосий йўналишларини ишлаб чиқади ва ҳар йили кейинги молия йили бошланишидан 30 кун олдин Олий Мажлисга бу ҳақда ахборот беради. Марказий банк пул-кредит, молия, валюта ва нарх муносабатларининг аҳволига асосланиб муомаладаги пул массасининг битта ёки бир қанча кўрсаткичлари ўзгаришининг аниқ мўлжалларини белгилаш мумкин. Шунингдек, ўз ҳисоб ва кредит операциялари бўйича ставкаларни мустақил равишда белгилайди. Марказий банк Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қонуний тўлов воситасида банкноталар ва танга кўринишида пул белгиларини муомалага чиқарди. Марказий банк ва у ваколат берган банклар талабга кўра бир номинал қийматдаги банкнота ва тангаларни бошқасига ҳеч қандай тўловсиз ёки воситачилик ҳақисиз алмаштириб беради. Нақд пул маблағларини муомалага чиқариш ва қайтариб олишни фақат Марказий банк амалга оширади. Марказий банк валютани тартибга солиш ва валютани назорат қилиш давлат органидир. Шунинг билан бирга Марказий банк юридик ва жисмоний шахсларга чет эл

валютаида операциялар ўтказишга лицензиялар беради ва миллий валютани чет эл валютаидага нисбатан курсини аниқлаш тартибини белгилайди.

Марказий банк Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг банкири, маслаҳатчиси ва хазина вакили сифатида иш тутади. Марказий банк банкларни рўйхатга олади ва уларга банк операцияларини амалга ошириш ҳуқуқини берувчи лицензиялар беради.

Марказий банк бошқа банклар билан ўзаро муносабатга киришади. Бунда Марказий банк ва банклар бир-бирларининг мажбуриятлари бўйича жавобгар эмас, улар шундай жавобгарликни ўз зиммасига ўзлари олган ҳоллар бундан мустасно.

Марказий банк ҳукумат муассасалари ва ташкилотлари, хазина, маҳаллий ҳукумат органлари ҳисобларини юргизади, давлат қимматбаҳо қоғозлари юзасидан операцияларни бажаради, ҳукумат органи топшириғи билан олтин ва чет эл валютаи билан операцияларни ўтказишади.

Пул ўтказиш операцияларига ўсиб бораётган талабни қндириш учун хизмат қилувчи механизм сифатида Марказий банк клиринг марказлари тузилди. Бу марказлар йирик тижорат банклари қошида ёки алоҳида ҳисоб-китоб-касса марказлари сифатида фаолият кўрсатмоқда. Ҳозирги кунда Республикада фаолият кўрсатаётган ҳисоб-китоб-касса марказларининг сони 14 та бўлиб, улар электрон усул билан республика ичидаги тўловларни 65% дан ортиғини ўтказиш муддатини 1-2 кундан оширмасдан ўтказиб беришмоқда.

Марказий банк республика Молия вазирлиги билан ҳамкорликда республикада пул-кредит сиёсатини олиб бориш, реформалар ўтказиш ва амалга ошириш ишларини бажаради.

Таянч сўзлар

Марказий банк;
Федерал захиралари тизими;
функция;
давлат банки.

Ўз билимини текшириш бўйича саволлар

1. Марказий банк қандай мақомга эга?
2. Марказий банк фаолиятининг асосий мақсади?
3. Марказий банкнинг вазифа ва функциялари нималарда намоён бўлади?
4. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки қандай операциялар бажариш ҳуқуқига эга ва у қайси қонунда ўз аксини топган?
5. Бошқа чет эл мамлакатлари Марказий банки Ўзбекистон Республикаси Марказий банкидан қандай хусусиятлари билан фарқланади?
6. Марказий банкнинг давлат банки сифатида олиб борадиган фаолияти?
7. Давлат билан Марказий банкнинг ўртасидаги алоқалари бўйича қандай операцияларни амалга оширади?

XIV БОБ. ТИЖОРАТ БАНКЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ФУНКЦИЯЛАРИ

1-§. Банк фаолиятини ташкил қилишнинг иқтисодий ва ҳуқуқий асослари

Бозор иқтисодиёти шароитида тижорат банкларининг фаолияти фойда олишга йўналтирилган бўлади. Бозор иқтисоди шароитида банк фойдасининг иқтисодий моҳияти янгича ижтимоий-иқтисодий тус олиб бормоқда, чунки тижорат банкларининг фойдаси банк капитали тўпланишининг ва банкнинг ривожланишининг асосий манбасидир.

Банк фойдасининг ўсиб боришига таъсир қиладиган бир неча хил омиллар бўлиб, булар: банкнинг рентабеллиги, вақтинча бўш маблағларни самарали ишлатилиши, турли хил пуллик хизматлар доирасини (факторинг, лизинг, траст хизматлари ва ҳ.к.) кенгайтириш, фойда келтирмайдиган активларни камайтириш, фойда келтирувчи активларни кўпайтириш ҳисобига ва бошқа омиллар ҳисобланади. Иқтисодий ривожланиш босқичида тижорат банкларининг асосий иш тамойилларидан бири юқори даражада фойда олишга қаратилган бўлади. Банкларнинг фаолияти доимо фойда кўриш билан боғлиқ бўлмасдан, улар фаолиятида зарар кўриш эҳтимоли ҳам учраб туриши мумкин. Банклар фаолияти ижобий бўлган ҳолларда банкларнинг фойда олиш ва салбий фаолият натижасида банкларнинг зарар кўриш эҳтимоли юқори даражада бўлади. Юқорида айтилган фойда келтирувчи резервларни амалда татбиқ қилиш жараёнида банкнинг иш фаолияти иқтисодий жиҳатдан риск (зарар кўриш эҳтимоли билан) билан боғлиқ бўлади.

Тижорат (акцияли, пай асосида ва хусусий тартибда ташкил қилинган) банклар ҳуқуқий ва хусусий шахсларга «Банклар ва банк фаолияти тўғрисидаги» қонунда назарда тутилган операцияларни бажариш ва хизматлар кўрсатиш орқали шартнома асосида кредит, ҳисоб-китоб ва бошқа хил банк хизматларини кўрсатади.

Тижорат банклари устав капитали кимга қарашли эканлигига ва уни ташкил қилиш услубига қараб, бажарилаётган операцияларнинг тури, фаолият кўрсатиш ҳудуди ва тармоқ белгиларига қараб бир-биридан фарқ қилади. Республикада, минтақаларда кўзда тутилган маълум дастурларини бажариш ва ўзга фаолият турларини пул маблағлари билан таъминлаш учун Ўзбекистон Республикаси қонунлари ва бошқа ҳужжатларида назарда тутилган тартибда махсус тижорат банклари ташкил этилиши мумкин.

Тижорат банклари Ўзбекистон Республикаси Марказий банкдан тегишли лицензияни олганларидан кейин чет эл валютасида операцияларини амалга оширадилар.

Тижорат банклари ўз уставлари асосида иш олиб борадилар. Давлат тижорат банкининг устави банкни тузишга қарор қилган орган томонидан тасдиқланади. Шерикчилик асосида тузилган тижорат банкининг устави муассислар (қатнашувчилар) йиғилиши томонидан тасдиқланади.

Банкнинг уставида:

- банкнинг номи ва унинг манзилгоҳи (алоқа манзилгоҳи);
- банк амалга оширадиган операцияларнинг рўйхати;
- банк ташкил этадиган фондларнинг рўйхати;
- устав фондининг миқдори;
- банкнинг ҳуқуқий шахс эканлиги ва ўзини-ўзини молия ресурслари билан таъминлаши негизида ишлаши тўғрисидаги низом;
- банкнинг бошқарув идоралари, уларнинг таркиби ва тузилиши тўғрисидаги низом;
- банкка қарашли муассасаларнинг рўйхати ва уларнинг мақоми;
- банк ва унинг филиалларини ташкил этиш ҳамда уларнинг фаолиятини тўхтатиш тартиби;
- фаолияти тўғрисидаги маълумотларни матбуотда эълон қилиш мажбурияти (тартиби);

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки билан ўзаро муносабатлари акс эттирилган бўлиши лозим.

Шерикчилик асосида тузилган банкнинг устави юқорида келтирилган талаблардан ташқари, акцияли жамиятлар ва масъулияти чекланган жамиятлар тўғрисидаги амаллардаги қонунларда кўрсатилган талабларга жавоб бериши лозим.

Банк уставга банк фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқ бошқа қоидалар ҳам киритилган бўлиши мумкин. Уставга ўзгаришлар Ўзбекистон Республикаси қонунларидаги ўзгаришлар муносабати билан киритилади.

Акционер тижорат банкларининг устав фонди қатнашчиларнинг бадаллари ҳисобидан ёки акциялар чиқариш ва сотиш ҳисобидан вужудга келтирилади.

Маҳаллий ҳоқимият ва бошқарув идораларининг ҳамма бўлимлари ва уларнинг ижроия органлари, сиёсий ташкилотлар ва ихтисослашган жамоат фондларидан ташқари барча ҳуқуқий ва хусусий шахслар тижорат банкларининг муассислари (ҳиссадорлари), акционерлари бўлишлари мумкин.

Тижорат банкларини ташкил қилишда ёки фаолият кўрсатаётган банкларда ҳар бир муассис, акционернинг улуши устав капитал миқдорининг 30 %дан кам бўлмаслиги лозим.

Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкнинг 10-сонли «Тижорат банклари фаолиятини мувофиқлаштириш қоидалари» номли йўриқномасига асосан тижорат банкларини ташкил қилишда улар қўйидаги миқдорда минимал устав капиталига эга бўлишлари лозим.

2000 йил 1 январдан бошлаб аҳолиси 0,5 млн.дан ортиқ бўлган шаҳарларда очиладиган тижорат банкларнинг устав капитали 2,5 млн. АЎШ доллари эквивалентидаги маблағга, аҳолиси 0,5 млн.дан кам бўлган шаҳарларда очиладиган банклар 1,25 АЎШ доллари эквиваленти миқдоридаги эквивалент маблағга эга бўлиши керак.

Тижорат банклари Ўзбекистон Республикасининг солиқ тўғрисидаги амалдаги қонунларига мувофиқ солиқлар тўлайдилар.

Ўуидаги маблағлар банкларнинг ўз маблағлари ҳисобланади:

- устав фонди;

- резервлар ва фойда ҳисобига вужудга келадиган ҳамда банкнинг балансида турадиган бошқа фондлар;

- тақсимланмаган фойда, акциячилар ёки пайчилар ўртасида акцияларни тақсимлаш ҳисобига ёхуд пай миқдорини ошириш ҳисобига олинган маблағлар.

Тижорат банклари йўл қўйилиши мумкин бўлган йўқотишлар ўрнини қоплаш учун олинмаган фойдадан Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан белгилаб қўйилган тартибда резерв фондлари ташкил этадилар.

Тижорат банклари шартнома асосида бир-бирларининг маблағларини депозит, кредит шаклида жалб этишлари, жойлаштиришлари, ўз уставларида кўрсатилган бошқа ўзаро операцияларни амалга оширишлари мумкин.

Мижозларга кредит бериш ва ўз зиммасига олган мажбуриятларни бажариш учун маблағ етишмай қолган тақдирда тижорат банклари кредит ресурслари олиш учун Ўзбекистон Республикаси Марказий банкига мурожат қилишлари мумкин.

Тижорат банклари операциялари бўйича фоиз ставкалари уларнинг ўзлари томонидан мустақил белгиланади, аммо бу ставкалар давлат пул-кредит сиёсатининг бош йўналишларида белгилаб берилмаган фоиз ставкалари сиёсатига асосланган ҳолда ҳар йили Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан белгиланадиган энг юқори ставкалардан ортиқ бўлмаслиги керак. Масалан, тижорат банклари кредитлар бўйича фоиз ставкаларини белгилаганларида, улар фоиз ставкасининг асоси қилиб Марказий банк томонидан белгилаб берилган қайта молиялаштириш ставкасини оладилар. Тижорат банклари кредит бўйича фоиз ставкасини ўрнатганда қайта молиялаштириш ставкасини 1,5 мартагача оширишлари мумкин. Масалан, ҳозирги кунда Марказий Банкнинг қайта молиялаштириш ставкаси 2,0 фоизга тенг. Демак, тижорат банки томонидан берилмаган кредит бўйича фоиз ставка ойига 2,5-3 % ($3 \times 1,5$), йилига 30% ($2,0 \times 12$) атрофида бўлиши керак.

Банклар билан мијозлар ўртасидаги муносабат шартномавий характерга эга бўлади.

Мижозлар ўзларига кредит ва касса хизматини кўрсатадиган банкни мустақил танлайдилар.

Тижорат банклари қимматбаҳо қоғозлар бўйича операциялар олиб борадилар.

Тижорат банклари фонд бозорларининг келишувларида актив ва бевосита иштирок этавермайдилар. Масалан: АЎШдаги тижорат банкларига қимматбаҳо қоғозлар билан бўладиган операцияларни ўтказиш, фонд биржаларига аъзо бўлиш таъқиқланади. 1933 йилда (Гласс-Стигал қонуни) қабул қилинган қонунга мувофиқ тижорат банклари саноат компанияларнинг облигациялари ва акцияларини чиқаришни ташкил қилишда иштирок эта олмайдилар. Шунга қарамай қонунда жуда кўп истиснолар мавжуд бўлиб, улар банкка пулларни оператив қўйиш, давлат қимматбаҳо қоғозларини чиқаришни ташкил этиш, штат ва маҳаллий ҳокимият органларнинг облигациялари, шунингдек, турли халқаро ташкилотлар ва федерал муассасалар чиқарган қарз ҳужжатларни (мажбуриятлари) билан ишлаш ҳуқуқини беради. Булардан ташқари банкларга ўзларининг миждозлари ҳисобига саноат компанияларининг акция ва облигацияларини сотиш ва сотиб олиш каби брокерлик функцияларини бажариш рухсат этилган. Шу билан бирга америка тижорат банклари саноат компаниялари ва фирмаларнинг акция пакетларини ҳақиқий эгаси сифатида траст операцияларининг (қимматбаҳо қоғозлар портфелларини бошқариш операциялари) катта ҳажмини амалга оширадилар.

АЎШда тижорат банклари брокер фирмалари ва инвестицион компанияларнинг асосий кредиторлари ҳисобланади. АЎШнинг еттита йирик инвестицион компанияларни 40 дан 80%гача активлари тижорат банклари кредити ҳисобидан таъминланади.

Японияда тижорат банкларининг фонд биржаларига аъзо бўлиш таъқиқланган. Лекин улар лицензия олган ҳолатда қимматбаҳо қоғозларни ҳамма турини ўзларининг счетлари бўйича ёки миждозларнинг топшириқлари бўйича сотиш ва сотиб олиш (брокер компаниялари ва биржага аъзо бўлган фирмалар воситачилигида) ҳуқуқига эгадирлар. Булардан ташқари тижорат

банклар давлатнинг қимматбаҳо қоғозлари билан бўлган тез муддатли операцияларни амалга оширишлари мумкин. Узоқ вақт япон тижорат банклари янги қимматбаҳо қоғозларни воситачилик функцияларни амалга ошириш ҳуқуқлари бўлмаган. Фақат 1981 йили уларга давлат облигацияси ва саноат компаниялар облигациясини биржа ташқарисида воситачилик қилишга рухсат этилган. Шунингдек, япон тижорат банкларига миждозларнинг қимматбаҳо қоғозларни бошқариш ман этилган.

Банк муассасаларининг қимматбаҳо қоғозлар билан бўладиган операцияларига актив қатнашишига Германия тажрибаси ёрқин мисол бўла олади.

Бу давлатда қимматбаҳо қоғозлар билан бўладиган ҳамма операцияларни фақатгина тижорат банклари қатнашиш ҳуқуқига эга. Аслида Германия давлатида брокер компаниялар ва фирмалар йўқ. Тижорат банкнинг функциялари универсаллиги миждозларнинг талаб ва эҳтиёжларига юқори даражада жавоб беради. ГФРнинг қимматбаҳо қоғозлар бозорини банк муассасаларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Уларнинг бу бозорда роли жуда катта.

Банклар катта миқдорда облигациялар чиқаради, инвестицион группаларнинг эгалари ва йирик инвесторлик вазифасини бажаради, уларга қимматбаҳо қоғозлар билан бўладиган операциялар ҳажмининг энг катта қисми тўғри келади, банк синдикатлари давлат қарз ҳужжатларини чиқариш ва тарқатишда катта жонбозлик кўрсатади.

Банк облигацияларни чиқариш учун 3 та асосий шартни бажариши зарур;

- молиявий кўрсаткичлар пропорциясини сақлаш;

- банкнинг молиявий аҳволининг ошқоралиги;

- жами капиталнинг ва банк резервлари 8 млн. ДМ даражасидан ошиши.

Облигацияларни чиқариш тўғрисидаги рухсат молия вазирлиги томонидан олиниши керак. У ҳақидаги хабар эса Федерал юстиция вазирлиги газетасида босилиб чиқарилади. Одатда 3 йилдан ортиқ муддатга чиқарилган облигациялар ГФР фонд биржаларида муомалада бўлади.

Лекин уларни сотиш ва сотиб олиш келишувларнинг кўп қисми биржадан ташқари оборотда амалга оширилади. Универсал тижорат банклари кўпинча ядро вазифасини бажариб, унинг атрофида молия-банк группалари, бир неча нисбатан мустақил бўлинмаларни ўз ичига олган.

Бу мустақил бўлинмалар, масалан инвестицион фондлар ва консультацион фирмалар бўлиши мумкин. Бу мустақил бўлинмалар даромад олиш марказлари ҳисобланади. Аслида группанинг ядросини ташкил этган банк, марказий аппаратдан маҳаллий ва чет эл филиаллардан иборат. Банкларнинг марказий аппаратлари одатда фонд биржалари бўлган катта шаҳарларда жойлашган. Ривожланган мамлакатларда асосий даромад манбаи кредит операциялари бўлиб, иккинчи ўринда қимматбаҳо қоғозлар билан боғлиқ операциялар туради.

2-§. Тижорат банкларининг ташкилий тузилиши

Ўзбекистон Республикаси қонунларига асосан банк - бу тижорат муассасаси бўлиб, жисмоний ва ҳуқуқий шахсларнинг бўш турган пул маблағларини жалб қилиш ва уларни ўз номидан, тўловлилик, муддатлилик, қайтиб бериш шарти асосида жойлаштириш операцияларини ва бошқа банк операцияларини бажаради.

Баъзи адабиётларда банк - бу корхона деб ҳам изоҳ берилади. Маълумки, банк яхлит олинган корхона сифатида ишлаб чиқариш жараёнини амалга оширмайди. Тижорат банкларининг фаолиятини корхона фаолиятига шу жиҳатдан ўхшатиш мумкинки, тижорат банклари ҳам корхоналар сингари ўз фаолиятини ўз даромадини кўпайтиришга ва шу асосда биринчидан ўз асосчилари - акционерларининг манфаатларини, иккинчидан, ўз мижозларнинг манфаатларини ҳимоя қилишни таъминлашдан иборат.

Тижорат банкларини, бизнинг фикримизча шунчаки корхона эмас, махсус корхона деб қараш зарур. Чунки тижорат банклари ссуда капитали ҳаракатини амалга оширади ва шу асосда банк ўз акционерларига, пайчиларига фойда олишни таъминлайди.

Тижорат банклари банк тизиминининг муҳим буғини бўлиб, кредит ресурсларнинг асосий қисми шу банкларда йиғилади ва бу банклар ҳуқуқий, жисмоний шахсларга хизматларини кўрсатади.

Ўзбекистон Республикасида тижорат банклари банк тизимининг Марказий банкдан кейинги иккинчи поғонаси ҳисобланади.

1987 йилдан бошлаб ташкил қилинган банк тизими бозор иқтисоди тамойилларига мос келувчи банк тизимининг бошланғич пиллапоysi ҳисобланади. Охирги йилларда тижорат банкларининг сони, улар бажарадиган операциялар, уларнинг устав фонди ва ва қўйилмалар салмоғи ошиб бормоқда. Ҳозирги кунда Ўзбекистонда 30 дан ортиқ тижорат банклари фаолият кўрсатмоқда. Салмоқли устав фонди, кредит ресурслар ва мижозларга эга

бўлган - катта банклар Ўзбекистон саноат қурилиш банки, Ташқи иқтисодий фаолиятлар миллий банки, Пахта банк, Асакабанк ва бошқалар кенг фаолият олиб бормоқда. Тижорат банкларни ташкил қилишдаги устав капитали миқдори 2000 йил 1 январ Тошкент шаҳрида фаолият кўрсатувчи банклар учун 20 млн экю эквиваленти миқдоридаги маблағга эга бўлиши керак. Тижорат банкларни белгиларига қараб қуйидаги турларга бўлиш мумкин. Мулкчилик шаклига қараб банклар: давлат банкига, акционер банкларга, кооператив, хусусий, минтақавий, аралаш мулкчиликка асосланган банкка бўлинади. Юксак ривожланган мамлакатларда тижорат банкларнинг аксарият қисми мулк шакли бўйича акционер банк ҳисобланади.

Акционер банклар акционер жамият каби очиқ типдаги ёки ёпиқ типдаги акционер банклар бўлиши мумкин. Акционерлар сафига кириш акцияларни сотиб олиш йўли билан амалга оширилади. ҳуқуқий ва жисмоний шахслар банкларнинг акцияларини сотиб олиш ва акционерлар бўлиши мумкин.

Баъзи тижорат банклари пайлар (бадаллар) ҳисобидан ташкил қилиниши мумкин. Бу турдаги банкларнинг қатнашчилари ҳам ҳуқуқий ва жисмоний шахслар бўлиши мумкин.

Хусусий банклар - жисмоний шахснинг пул маблағлари ҳисобидан ташкил қилинган банклар ҳисобланади.

Бажарадиган операцияларига қараб тижорат банклар - универсал ва махсус банкларга бўлинади.

Универсал банклар хилма -хил операциялар бажариш, ҳар хил хизматларни амалга ошириш хусусиятига эга бўлади. Махсус банклар маълум йўналишларга хизмат кўрсатиб, ўз фаолиятини шу йўналишларда ютуқларга, самарадорликка эришишга бағишлайди. Бундай банкларга тармоқларга хизмат кўрсатувчи банклар, экспорт-импорт операцияларини олиб боровчи банклар, инвестиция банклари, замин банклар кириши мумкин.

Жойлашиш белгисига қараб тижорат банклар: халқаро, республика, минтақавий, вилоят банкларига бўлиниши мумкин.

Тармоқларга хизмат кўрсатишга қараб: саноат, қурилиш, қишлоқ хўжалик, савдо ва бошқа банкларга бўлиниши мумкин.

Бозор иқтисоди шароитида банкларнинг роли, уларнинг иқтисодга таъсири ўсиб бормоқда.

Кредит муассасалари аҳоли, корхона, ташкилотлар, компанияларнинг бўш пул маблағларини йиғиш ва жойлантиришдан ташқари, капитал жамғармалашни, ҳаракатланувчи капитал ёрдамида, корхоналарнинг хўжалик фаолиятини такомиллаштиришга ёрдам беради ва корхоналар фаолияти устидан назорат олиб боради.

Банклар ва унинг кредити ёрдамида мавжуд капитал тармоқлар ўртасида, ишлаб чиқариш ва муомала соҳасида тақсимланади ва қайта тақсимланади.

Саноат, транспорт, қишлоқ хўжалиги соҳасида қўшимча инвестицияга бўлган талабларни молиялаштириб, банклар халқ хўжалигида прогрессив ютуқларга эришишни таъминлаши мумкин.

3-§. Тижорат банкларининг функцияларига қисқача тавсиф

Тижорат банкларининг иқтисодий роли унинг фаолият доирасининг кенг бўлишига олиб келади.

Тижорат банклари қуйидаги асосий функцияларни бажаради:

- 1) вақтинча бўш турган пул маблағларни йиғиш ва уларни капиталга айлантириш;
- 2) корхона, ташкилотлар, давлат ва аҳолини кредитлаш;
- 3) муомалага кредит пуллар (муомаланинг кредит воситалари) ни чиқариш;
- 4) халқ хўжалигида ҳисоб-китоблар ва тўловларни амалга ошириш;
- 5) молия - валюта бозорида фаолият кўрсатиш;
- 6) иқтисодий-молиявий ахборотлар бериш ва консултация хизматларини кўрсатиш.

Банклар бўш пул маблағларини йиғиш ва уларни капиталга айлантириш функциясини бажара туриб мавжуд бўш пул даромадлари ва жамғармаларни йиғади. Жамғарувчи (бўш пул маблағи эгаси) ўз маблағларини банкка ишониб топширгани учун ва банк бу маблағлардан фойдалангани учун маълум фоиз ҳисобида даромад оладилар. Бўш пул маблағлари ҳисобидан ссуда капитали фонди вужудга келади ва бу фонд халқ хўжалиги тармоқларини кредитлаш учун ишлатилади.

Тижорат банклар фаолиятида асосий ўринни корхона, ташкилотларни, аҳолини, давлатни кредитлаш эгаллайди. Кредитлаш жараёнини ташкил қилишда банк молиявий воситачи ролини ўйнайди. У бўш турган маблағларни жалб қилади ва ўз номидан мижозларга вақтинча фойдаланишга беради. Банк кредити ҳисобидан халқ хўжалигининг муҳим тармоқлари - саноат, қишлоқ хўжалиги, савдо ва бошқалар молиялаштирилади ва ишлаб чиқаришни кенгайтиришга асос бўлади.

Муомалага кредит пулларни чиқариш функцияси тижорат банкларни бошқа молия институтларидан ажратиб туради. Тижорат банклари депозит-

кредит эмиссия қилганида, ссудалар берганида пул массаси ошади ва ссуда банкка қайтарилганда муомалада пул массаси камаяди.

Тижорат банклари кредит пулларни яратишнинг эмитенти ҳисобланади. Тижорат банк томонидан мижозга берилган кредит унинг ҳисоб рақамига ўтказилади ва банкнинг қарз мажбурияти ортади. Мижоз бу маблағнинг маълум қисмини нақд пул шаклида ҳисоб рақамидан олиш мумкин. Бу ҳолда муомалада пул массасининг миқдори ошади. Шунинг учун ҳам тижорат банклар фаолияти устидан Марказий банк назорат олиб боради.

Тижорат банкларнинг муҳим функцияларидан бири ҳисоб-китобларни олиб боришдир. Ҳисоб-китобларни олиб боришда банк мижозлар ўртасида воситачи бўлиб хизмат қилади.

Тижорат банклари яна қимматбаҳо қоғозлар чиқариш ва жойлаштириш билан шуғулланиши мумкин.

Тижорат банклари иқтисодий аҳволни назорат қила бориб мижозларга ҳар хил ахборотлар, маслаҳатлар бериши мумкин.

Акционер тижорат банкларнинг юқори органи - акционерларнинг умумий йиғилиши ҳисобланади. Ҳар йили акционерларни йиғилиши уставдаги ва устав капиталидаги ўзгаришларни, йиллик фаолият ва унинг натижаларини, банк даромадларини тасдиқлаш, Банк Кенгаши таркибини сайлаш банкнинг шўъба муассасаларини ташкил қилиш ва бекор қилиш каби масалаларни кўриб чиқиши мумкин.

Тижорат банклари қуйидаги операцияларни бажаради:

- пассив операциялар;
- актив ссуда операциялар;
- банк хизматлари ва воститачилик операциялари;
- банкнинг ўз маблағлари ҳисобидан амалга оширадиган операциялар ва бошқалар.

Тижорат банкларни очишга лицензия (рухстаном)ни Марказий банк беради. У тижорат банклар фаолиятини олиб бориш бўйича иқтисодий

нормативлар белгилаб беради ва уларнинг бажарилишини назорат қилиб боради.

Таянч сўзлар

иқтисодий асос;

бош лицензия;

ҳуқуқий асос;

бошқарув тизими;

тижорат банки;

ташкилий тузилма.

лицензия;

Ўз билимини текшириш бўйича саволлар

1. Банк фаолиятини ташкил қилишни иқтисодий асослари нималардан иборат?
2. Тижорат банкларнинг ҳуқуқий асослари деганда нимани тушунасиз?
3. Дастлабки лицензия тижорат банкларида қандай шартлар асосида берилади?
4. Асосий лицензия тижорат банкларида қандай тадбирлар ўтказилгандан кейин берилади?
5. Тижорат банкларини бошқарув тизимида нечта ортган фаолият юритади?
6. Тижорат банкларининг функциялари нималардан иборат?

XV БОБ. ТИЖОРАТ БАНКЛАРИНИНГ ПАССИВ, АКТИВ ВА БОШҚА ОПЕРАЦИЯЛАРИ

1-§. Тижорат банкларининг пассив операциялари

Банк ресурсларини шакллантириш билан боғлиқ бўлган операциялар банкларнинг пассив операциялари дейилади. Пассив операциялар ёрдамида тижорат банкларнинг пассив ва актив - пассив счётидаги пул маблағларининг салмоғи ошиб боради. Банкларнинг пассив операциялари уларнинг фаолиятини ташкил қилишда катта роль ўйнайди. Пассив операциялар ёрдамида тижорат банклари кредитлаш учун зарур бўлган-кредит ресурсларини ташкил қилади.

Тижорат банкларининг пассив операцияларининг асосан тўртта шакли мавжуд:

1. Тижорат банклари қимматбаҳо қоғозларини муомалага чиқариш йўли билан ресурслар йиғиш;
2. Банк фойдаси ҳисобидан ҳар хил фондлар ташкил қилиш ёки фондлар суммасини ошириш;
3. Бошқа кредиторларнинг маблағларини жалб қилиш;
4. Депозит операцияларни амалга ошириш.

Тижорат банкларининг ресурслари банкнинг ўз маблағлари. жалб қилинган ва эмитентлашган маблағлар ҳисобидан шаклланади.

Юқорида келтирилган пассив операцияларнинг биринчи ва иккинчи шаклларида банкларнинг ўз маблағлари юзага келади ва қолган охириги икки шаклида кредит ресурсларнинг иккинчи қисми жалб қилинган ресурслар юзага келади.

Банкларнинг ўз маблағларига банкнинг устав капитали, резерв капитали, махсус фондлар, моддий рағбатлантириш фонди, бошқа ҳар хил ташкил қилинган фондлар ва тақсимланмаган фойдаси киради. Амалиётда банк пассивларининг 20 фоизи банкларнинг ўз маблағларига тўғри келади.

Банкларнинг ўз маблағлари ичида асосий ўринни банкнинг ўз капитали эгаллайди. Банкнинг ўз капитали таркибига биз юқорида келтириб ўтган капиталнинг бир қисми, яъни устав капитал, рискларни қоплаш учун ташкил қилинган резерв фонд, тақсимланмаган фойда киради. Банкларнинг ўз капитали банк кредиторларининг манфаатини ҳимоя қилиш, банк фаолиятининг барқарорлигини таъминлаш, банк фаолиятини бошқариш каби функцияларни бажаради.

Банкнинг устав капитали суммаси банк уставда кўрсатилади ва банк ишини бошлашнинг бошланғич нуқтаси ҳисобланади. Банкларнинг ташкил қилишнинг шаклларига қараб банкнинг устав капитали ҳам ҳар хил ташкил топади. Агар банк акциядорлик жамияти тариқасида ташкил қилинадиган бўлса, устав капитали ёки фонди акциялар чиқариш ва жойлаштириш йўли орқали ташкил топади. Банкларнинг устав капитали суммаси қонун йўли билан чегараланмайди. Банкларнинг барқарор фаолиятини таъминлаш мақсадида унинг минимал миқдори белгилаб берилади.

Банкнинг устав капитали унинг балансининг пассивида кўрсатилади. Устав фонди суммасининг оширилиши банк акционерлари томонидан умумий мажлисда ҳал қилинади.

Банкларнинг устав капитали уларнинг мажбуриятларини бажаришнинг асоси бўлиб хизмат қилади. Банк кредитлари ҳисобидан банкларнинг устав капиталини ташкил қилиш мумкин эмас. Устав капиталини ташкил қилишда четдан бошқа пул маблағларини жалб қилиш ҳам мумкин эмас. Банклар ташкил қилинганда устав капиталининг таркиби моддий маблағлардан ва пул маблағларидан ташкил топади. Банк фаолиятининг бошланғич босқичларида банкнинг ўз маблағлари ҳисобидан биринчи навбатдаги банк харажатлари (ер, бино, асбоб-ускуна, иш ҳақи) қопланади. Банкларнинг ўз маблағлари узоқ муддатли активларга қўйилмалар қилишнинг асосий манбаси ҳисобланади.

Одатда Марказий банк тижорат банклари учун банкларнинг ўз маблағлари билан четдан жалб қилинган ресурслар ўртасидаги чегарани белгилаб беради. Ўзбекистонда бу нисбат 1:20 миқдорида ўрнатилган.

Банкларнинг акционер капитали қуйидаги таркибий қисмлардан ташкил топиши мумкин. Булар: а) ўз акционер капитали, бу капитал оддий ва имтиёзли акциялар чиқариш ва сотиш ҳисобидан, тақсимланмаган фонда ҳисобидан юзага келади; б) ҳар хил кўзда тутилмаган ҳаражатларни ва тўланмаган қарзларни қоплаш учун ташкил қилинган резервлар; в) банкнинг узок муддатли мажбуриятлари (узок муддатли вексель ва облигациялар) бўлиши мумкин.

Банкларнинг резерв капитали ёки резерв фонди фойдадан ажратмалар ҳисобига ҳосил бўлади ва кўзда тутилмаган **зарарлар** ҳамда қимматбаҳо қоғозлар курсининг тушиши натижасидаги йўқотишларни қоплаш учун мўлжалланган.

Тақсимланмаган фойда - резерв фондига ажратмалар ва дивидендлар тўланганидан сўнг қоладиган фойданинг бир қисмидир.

Банкларнинг ўз маблағлари тижорат банклари фаолиятида муҳим аҳамият касб этади.

Банкларнинг ўз капитали ҳиссасининг камайиши баъзи ҳолларда банкларнинг синишига олиб келади.

АЎШда катталиги бўйича йигирманчи ўринда турувчи «Франклин нешнл банк»ни синишининг сабабларидан бири, бу банкнинг ўз капитали ҳиссасининг банк балансида кескин қисқариши бўлди. Худди шу сабаб, 1979 йил активида 250 млн. доллар ва 44 минг омонатчисига эга бўлган АЎШдаги «Днуверз нешнл бэнк оф Чикаго» банкининг синишининг асоси ҳисобланади.

Иқтисодий ёки банк инқирозлари даврида пассивлар ва уларни жойлаштириш соҳасида етарли даражада ўйлаб чиқилмаган сиёсат банкларнинг синишига олиб келади.

1980 йилларнинг иккинчи яримида АЎШда банкларнинг банкротлик сони ўсди. 1984 йилда АЎШда биринчи ўнликда турувчи йирик банклардан бири бўлган «Континентал Иллинойс» банкининг синиш ҳолатининг, ҳукуматнинг махсус дастури орқали олди олинди.

Федерал резерв система бўлган АЎШ Марказий банки ўз ихтиёрига олган бир неча миллиард АЎШ долларини мувофиқлаштирибгина қолмай, балки депозитларни суғурталаш Федерал уюшмаси ва АЎШ молия министирлиги билан бирга банк тўлаш қобилиятини мустаҳкамлаш соҳасида қафили сифатида чиқди.

Тижорат банклари синишларининг энг кўпи 1988 йилга тўғри келган. Иқтисодий кўтарилиш туфайли АЎШда тижорат банклари синишининг сони ўзининг аввалги ҳолига тушган. Шу туфайли 1994 йилда фақатгина 13 та тижорат банклари синган.

Шу билан бирга, муаммоли, яъни молиявий ҳолати беқарор бўлган банклар сони юқорилигича қолмоқда.

Банкнинг эмитентлашган маблағлари. Банклар мижозлар маблағларидан етарли даражада узоқроқ фойдаланишни амалга оширишдан, манфаатдордирлар. Шу сабабли банклар облигация қарзлари, банк векселлари ва бошқаларни чиқариш йўли билан ўз ресурсларини миқдорини кўпайтириб борадилар.

Облигация қарзлари облигациялар кўринишида эмитентлашади.

Ёозирги даврда чет эл амалиётида икки валютали облигациялар учрайди. Бу облигациялар бўйича даромадлар облигация эгаси ихтиёрига кўра миллий валюта ёки АЎШ доллариди ёки бошқа чет эл валютасида тўланиши мумкин.

Банк томонидан элементлашган қимматли қоғозларнинг турларидан бири «сузувчи фоиз ставкали» қимматли қоғозлар. Масалан, АЎШда 1970 йиллар ўрталарида иккита йирик тижорат банклари - «Ситибенк» ва «Чейз Манхэттен Бэнк» холдинг компаниялари орқали «сузувчи фоиз ставкали» қимматли қоғозлар чиқардилар. Бу қўйилмалар бўйича фоизлар 3 ойлик хазина векселларига нисбатан бир фоиз юқори тўланади.

Банклар мижозларнинг хоҳишига қараб бир йилда икки марта уларни тўлаш мажбуриятини ўз зиммаларига олдилар. Бунинг учун мижоз кўрсатилган муддатдан бир ҳафта олдин маблағларни олиши тўғрисида банкка хабар бериши шарт. Банк пасивларида 90-йиллар давомида банкнинг ўз маблағлари

миқдорининг қисқариши давом этди ва хорижий мамлакатлар каби бизнинг банкларимизда ҳам жалб қилинган ресурслар салмоғи ошди. Янги ресурсларни жалб қилишда йирик ва майда банклар фойдасига, номутаносибликлар кўпайди.

Жалб қилинган маблағларнинг яна бир тури банк балансида турган ва уларни қайта сотиб олиш тўғрисидаги келишув асосида сотиладиган қимматли қоғозлар ҳисобланади.

2-§. Депозитлар ва уларнинг салмогини кенгайтириш

Тижорат банклари кредит ресурсларини шакллантиришда депозитлар асосий ўринни эгаллайди.

Уларнинг асосийси йўқлаб олинадиган қўйилмаларга, тезкор ҳамда жамғарма қўйилмаларга бўлинувчи депозитлардир.

Йўқлаб олинадиган қўйилмалар, шунингдек, жорий **сметлар** омонатчиларнинг биринчи талаблари билан олинади. Жорий сметнинг эгаси банкдан чек дафтарчасини олади. Бунда у пул олиш билан бирга иқтисодий муносабатлар вакиллари бўлган корхона, ташкилот, муассалар ҳисоб-китоб операцияларини олиб бориши мумкин.

Муддатли омонатлар - мижоз томонидан банкка маълум муддатга қўйиладиган қўйилмалар бўлиб, улар орқали мижозларга банк томонидан юқори фоизлар тўланади. Бунда фоиз ставкалари қўйилманинг муддати ва миқдори боғлиқ бўлади.

Муддатли қўйилмаларнинг турларидан бири, бу маблағларни жалб қилишнинг аниқ қайд этилган вақтга мўлжалланган депозит сертификатлар ҳисобланади. Улар муомалага 1961 йили биринчи бўлиб «Ферст нешнл сити бэнк» киритган. Смет эгаларига уларнинг номлари ёзилган, тўлаш муддати ва фоиз даражаси кўрсатилган махсус гувоҳномалар берилади.

Ёозирги вақтда тижорат банклари бўш пул маблағларини жалб қилишда депозит сертификатларидан фойдаланмоқда. Сертификатда кўрсатилган қўйилма муддати тугагандан сўнг, унинг эгаси қўйилма суммасини ва келишилган фоизларни олиш ҳуқуқига эга бўлади.

Банк ресурслари таркибида аҳолининг омонат қўйилмалари муҳим роль. Улар тўлиқ суммада ёки бўлиб-бўлиб қўйилади ва берилиши мумкин. Омонатчи ва банк ўртасидаги маблағ қўйиши билан боғлиқ муносабат омонат дафтарчасини бериш билан тасдиқланади. Банклар тўловчилик асосида турли ҳил мақсадли қўйилмаларни, муддатли ёки талаб қилиш ҳамда олиш мумкин бўлган жамғармалар қабул қиладилар. Шунингдек, баъзи мамлакатларда «Янги

йил қўйилмалари» деб номланган тури ҳам мавжуд. Бунда банк йил давомида, янги йилни нишонлаш учун, катта бўлмаган қўйилмаларни қабул қилиб боради ва йил охирида омонатчиларга пулларни қайтаради, хоҳловчилар пул жамғаришни кейинги янги йилгача давом эттиришлари ҳам мумкин. Иқтисодий ривожланган мамлакатларда бу қўйилмалар оддий фуқаролар орасида кенг қўлланилади.

Банклар учун муддатли қўйилмалар жуда қулай ҳисобланади.

Банк ресурсларининг муҳим манбаси банклараро кредитлардир, яъни бошқа банклардан олинадиган ссудалар.

Ушбу ресурслардан фойдаланиш сезиларли даражада ривожланган. Пул-кредит бозорида қисқа муддатли банклараро кредитлар, шунингдек, «қисқа пуллар» салмоғи кўпчиликни ташкил этади.

3-§. Тижорат банкларининг актив операциялари

Мобилизациялашган пул маблағларини банклар мижозларни кредитлаш учун ва тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишни қўллаб-қувватлаш учун фойдаланилади. Даромад олиш мақсадида банк ресурсларини жойлаштириш билан боғлиқ бўлган операциялар банкларнинг актив операциялари дейилади. Банкнинг актив операцияларида асосий ўринни уларнинг кредит ёки ссуда операциялари эгаллайди.

Ссудалар берилишининг таъминотидан келиб чиқиб кредитлар моддий бойликлар, товарлар ва бошқалар билан таъминланган кредитларга берилади.

Банкларнинг мижозларга берадиган ссудалари ёки кредитларнинг муддатидан келиб чиқиб, улар муддатли ва онкол кредитлар (инглизчадан **on call** -талаб бўйича)га бўлинади.

Ссудалар берилишининг таъминотидан келиб чиқиб кредитлар моддий бойликлар, товарлар, векселлар, фондлар (қимматли қоғозлар) ва бошқалар билан таъминланган кредитларга бўлинади.

Вексель операциялари векселларни қайд ёки ҳисобга олиш бўйича операциялар ва векселлар бўйича ссудалар бериш операцияларига бўлинади.

Векселларни қайд қилиш деганда банк томонидан уларни тўлаш муддати тугагунга қадар векселларни сотиб олишни тушунилади. Ўз навбатида банк, агарда маблағлар билан таъминланганликда қийинчилик сезаётган бўлса, Марказий банкнинг ҳудудий бошқармаларида берилган векселларни қайта ҳисобдан ўтказиши мумкин. Векселни ҳисобга олиб, банк унинг вақтинчалик эгаси бўлади ва векселни эмитент қилган ёки уни ҳисобга олиш учун тақдим қилган шахсга маълум миқдорда пул тўлайди. Бу операция учун банк мижоздан қайд этиш фоизи ёки дисконт деб аталувчи маълум фоиз ундиради. Дисконт - бу векселда кўрсатилган сумма билан вексель эгасига тўланадиган сумма ўртасидаги фарқдир. Баъзи давлатларда банклар ўзларида алоҳида мижозларнинг кредитлаш қобилиятини ўрганувчи айрим корхона ва шахслар

вексель ҳисоби лимитини ўрнатувчи ҳисоб бўйича кўмиталарни ташкил этадилар.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, тижорат, молиявий ва «дўстона» (бронза) векселларини фарқлаш керак.

Тижорат векселлари товар муносабатлари асосида вужудга келади. Улар бошқа векселларга нисбатан ишончлидир.

Кўпгина векселлар молиявий характерга эга, яъни улар брокер ёки маклер томонидан ҳисоб фоизини олиш учун муомалага чиқарилади. Булар фақат банкдан маблағлар олиш учун мўлжалланган «шиширилган векселлардир».

«Дўстона векселлар» - бу икки шахснинг ҳар қандай товар **ҳаракатисиз** банкдан маблағ олиш учун бир-бирларига берадиган векселлардир.

Тадбиркорлар томонидан чиқарилган векселларни «бронза» векселлари деб ҳам аташади.

Банкнинг актив вексель операцияларига акцепт ва авал операциялар киради.

Акцептли операцияда банк ўзи акцептлаштираётган векселни ишончли миждозга чиқариш ҳуқуқини беради. Яъни берилган вексел бўйича ўз ҳисобидан тўловини кафолатлайди. Шундай акцепт кредитдан фойдаланаётган миждоз вексел ҳақини тўлаш учун тегишли суммани банкка тўлаш мажбуриятини олади.

Халқаро миқёсда векселлар билан боғлиқ бўлган ҳамма операциялар 1930 йилда қабул қилинган Женевада тузилган конвенция билан қатъий белгиланади.

Вексел бўйича бериладиган кредитдан фойдаланишнинг муҳим шакли авал ҳисобланади. Бунда вексель бўйича ҳақ тўлаш бевосита вексель берувчи билан амалга оширилади. Аваль эса ҳақ тўлашни кафолатлайди. Акцепт - аваль операцияларининг ўзига хос хусусияти шундаки, улар бир вақтнинг ўзида ҳам актив, ҳам пассив операцияларга тегишли бўлади.

Банк авал вексел муносабатларини ҳамда уларнинг бошқа банклардаги ҳисоб-китобини енгиллаштиради. Чунки йирик авалда ҳисоб ва қайта

ҳисоблашда мутлақ тартибда амалга оширилади. Бир банк томонидан аваллашган векселлар бошқа банк томонидан ҳам ҳисобга олинади.

«Вексель бўйича ссуда» операциясида вексел эгаси бўлиб аввалги вексел олувчи қолади, банк эса унинг таъминоти остида мижозга вексель қийматининг 50-70% миқдорида ссуда беради.

Банклар актив операцияларининг муҳим тури товарлар бўйича ссудалар, яъни товарларни гаровга қўйиб ссуда олиш ҳисобланади. Ҳужжатлар, вариантлар (товарларни омборда сақлаш жавобгарлиги билан қилинганлиги тўғрисидаги гувоҳнома), темир йўл ҳужжатлари, коносаментлар (юкни кемага қабул қилинганлиги тўғрисидаги пароход жамиятлари гувоҳномаси), юкларни ташиши тўғрисидаги ҳужжат бўйича ссудалар олиш ҳисобланади.

Товарлар бўйича ссудалар банк томонидан товарнинг тўлиқ бозор қийматида эмас балки унинг бир қисми (одатда, 50-60% дан юқори бўлмайди) берилади.

Бозор иқтисодиёти шароитида асосий муаммо бу товарлар реализацияси, чунки ишлаб чиқарилган ва жўнатилган товар ўз ҳаридорини топмаслиги ҳам мумкин. Бозор шароитида кредит муносабатларининг маъмурий буйруқбозлик тизимидан фарқи ҳам шудир.

Бозор иқтисодиёти шароитида товарлар мўл-кўлчилигида оддий талаб эмас, балки тўловга қобилиятли талаб зарурдир.

Бозор шароитида товар таъминоти бўйича ссуда бераётган кредит муассасалари риск қиладилар. Агар ссуда ўз муддатида қайтарилмаса, банк товарларни хат қилиб ўз ихтиёрига олади, уларни сотишдан тушган тушум ҳисобидан мижознинг қарзини қоплайди.

Товарлар бўйича ссудалар кўпинча чайқовчилик мақсадларида ишлатилади.

Кўтарилиш даврида, товарларга бўлган талаб ўсганда, тадбиркорлар - баҳоларнинг ўсишини ҳисобга олиб товарлар реализациясини атайлаб тўхтатиб, товар захираларини тўплайдилар. Бу хусусан, хом ашё товарларига ҳам тегишлидир. Бу ҳолатда ссуда товарларнинг ҳақиқий реализациясини

тезлатмасдан, балки секинлаштиради ҳамда чайқовчилик ва товарларни ортиқча ишлаб чиқарилишининг ривожланишига олиб келади.

Тижорат банкларининг актив операцияларининг яна бир тури фонд операцияларидир.

Турли қимматли қоғозлар унинг объекти бўлиб хизмат қилади. Банкларнинг қимматли қоғозлар бўйича операцияларининг 2 тури кўпроқ қўлланилади. Булар қимматли қоғозларни кредитнинг таъминланганлиги учун қабул қилиш йўли билан ссудалар бериш ва уларни банк томонидан ўз ҳисобига сотиб олиш йўли билан операциялар ўтказиш.

Ўимматли қоғозлар таъминоти бўйича ссудалар уларнинг тўлиқ бозор курси қиймати бўйича эмас, балки уларнинг маълум бир қисми (60-80%) бўйича берилади.

Ўимматли қоғозлар сохта капитални ифодаласада, улар бўйича ссудалар ҳақиқий товар ишлаб чиқариш билан боғланган жараёнга хизмат қилади.

Ундан ташқари қимматли қоғозлардаги банк инвестициялари ҳам мавжуд бўлиб, бу ҳолда банк турли эмитентлардан қимматли қоғозларни сотиб олади банк қимматли қоғозлар портфели вужудга келади.

Банк томонидан қимматли қоғозларнинг харид қилинишидан мақсад - бу қимматли қоғозларни кейинчалик қайта сотиш ёки капиталнинг узоқ муддатга қўйилиши йўли билан фойда олишдан иборат.

Охирги йилларда республиканинг кўпгина тижорат банклари юқори фойда олиш мақсадида, давлатнинг хазина мажбуриятларини кўп миқдорда сотиб олишди. Чунки қимматли қоғозларнинг бу тури банкка кафолатланган даромад келтиради. Ёозирги кунда тижорат банклари томонидан берилаётган кредитларнинг таъминоти сифатида кўчмас мулк, бошқа банк ёки суғурта ташкилотининг суғурта кафолати ҳам қабул қилиниши мумкин. Тижорат банкларининг актив операциялари ичида кредитлаш жараёни асосий ўринни эгаллайди. У қуйидаги асосий босқичларни ўз ичига олади:

- кредит олиш учун берилган мижознинг ариза талабномасини кўриб чиқиш;

- қарз олувчининг тўловга ва кредитга лаёқатлилигини банк томонидан ўрганиб чиқилиши;

- кредит қўмитасининг қарори;

- кредит битимини расмийлаштириш;

- кредит берилиши;

- ссуда ва у бўйича фоиз тўлашни банк томонидан назорат қилиниши.

Кредит ва уни тўлаш жараёни кредит шартномасида кўрсатилган бўлиб, кредит ва қарз олувчи ўртасидаги мажбурият ва ҳуқуқларни белгилаб беради. Унда кредитлашнинг мақсади ва объекти, кредит миқдори, ссудани бериш ва уни тўлаш муддати, кредит таъминотининг турлари, кредит учун фоиз ставкаси ва бошқалар кўрсатилади. Ссудани тўлашни назорат қилиш банкнинг кредит портфелини мунтазам таҳлил қилиш асосида олиб борилади ва кредитларнинг сифат даражаси аниқланади.

Тижорат банклари томонидан бериладиган барча кредитлар унинг кредит портфелида ўз ифодасини топади.

Молиялаштириш манбаларига ва қарз олувчининг минтақавий ўрни ва манзилига қараб тижорат банкларининг кредит портфелини таснифлаш мумкин... Тижорат банклари таснифлашни асосан миллий валютада олиб борадилар ва баъзи ҳолларда қайта молиялаштириш ва ўз маблағлари ҳисобидан бериладиган кредитлар, масалан, Миллий банк ва шунга ўхшаш банкларда қаттиқ валютада ҳам ифодаланиши мумкин...

Ёозирги вақтда марказлаштирилган кредитлар давлатнинг қарорларига асосан устивор тармоқларни ривожлантириш учун миллий валютада берилади. Ўайта молиялаштириш ва банкнинг ўз маблағлари ҳисобидан бериладиган кредитлар мижоз кредитга лаёқатли бўлганда миллий валютада ёки хорижий давлат валютасида берилиши мумкин.

Тижорат банклари фаолиятида турли хил рисклар учраб туради, лекин уларнинг фаолиятига кўпроқ кредит rischi, ликвидлилик rischi ва фоиз ставкаси таъсир қилади. Тижорат банклар фаолиятининг асосии қисми кредитлар бериш ва шу асосда фойда олишга йўналтирилган бўлганлиги учун

улар фаолиятида бу рискларнинг салмоғи ҳам юқори бўлади.

Таснифланган кредитларнинг қайси гуруҳга кириш даражаси тез сотиладиган активлар ва юқори ликвид маблағларнинг мавжудлиги билан белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан 1998 йил 9 ноябрда тасдиқланган 242-сонли "Активлар сифатини таснифлаш, мумкин бўлган йўқотишлар бўйича тижорат банклари томонидан резервлар ташкил қилиш ва ундан фойдаланиш қоидаси"га асосан тижорат банклари томонидан бериладиган кредитлар юқорида келтирилган мезонлар бўйича "яхши", "стандарт", "субстандарт", "шуҳбали", "умидсиз" ёки "ишончсиз" кредитларга таснифланади.

Яхши кредитлар. Кредитнинг бундай сифатда баҳоланиши, миқдорнинг активлари, уларнинг ҳолати бўйича ҳеч қандай гумон йўқлигидан далолат беради. Молиявий жиҳатдан барқарор, хўжалик обороти юқори даражада ўз капитали билан таъминланган, юқори рентабеллик кўрсаткичларига эга, дебитор ва кредитор қарзларнинг айланиш муддати қисқа бўлиши лозим. Бу кредит эгалари молиявий барқарор хўжалик субъекти бўлиб, у юқори даражада таъминотга эга бўлади. Бунда асосий эътиборни қарз олувчининг аввалги фаолиятидаги мажбуриятларига муносабатига, осон реализация қилинувчи активлар ва юқори ликвидли маблағлардан ташкил топган ишончли кредит таъминотиغا қаратиш керак. Ушбу тоифадаги кредитларда қайтармаслик белгилари мавжуд эмас, банклар учун зарар кўриш имкониятлари минимал даражада бўлади, кредитнинг таъминланганлигининг (гаров, кафолат ва бошқалар) сифати, таъминланганликка олинган мол-мулк, гаров ва бошқаларнинг таркибида тез пулга айланадиган активлар ва юқори ликвид маблағлар салмоғининг кўплиги эътиборга олинади. Кредит бўйича олинган таъминланганлик (гаров, мол-мулк ва бошқалар) кредит суммаси ва у бўйича фоиз ставкаларини тўлашга етарли бўлгандагина кредит таъминланган деб баҳоланиши мумкин.

Кредит бўйича барча ҳужжатлар қонун бўйича расмийлаштирилиши ва

банк зарур бўлганда кредитни ундириб олиш имкониятига эга бўлиши зарур (кредитнинг қайтарилмаслик эҳтимоли чекланган бўлсада) кредитнинг бу гуруҳида мижознинг фаолиятидаги икки асосий омилга алоҳида эътибор бериш зарур. Булар,

- мижознинг олдинги фаолиятидаги ўз мажбуриятларига бўлган муносабати,

- кредит бўйича аниқ таъминланганликнинг (гаров, кафолат, мулк ва бошқалар) бўлиши ва унинг тўғри расмийлаштирилганлиги.

Стандарт кредитлар. Бундай кредитлар бўйича вақти-вақти билан кредитни ўз вақтида қайтара олмаслик шароити юзага келади. Лекин кредитни белгиланган муддатда тўлай олмаслик бўйича унинг тўлов муддатининг узайтирилиши бир мартагина бўлиши ва кредитни ва у бўйича фоизларни тўлай олмаслик даври 30 кундан 60 кунгача, тўлиқ таъминланмаган кредитлар учун 30 кун бўлган муддатдан ошмаслиги лозим. Олган кредити стандарт кредит деб топилган мижозларнинг молиявий аҳволи одатда барқарор бўлади, лекин маълум вақтинчалик сабаблар туфайли унинг фаолиятида салбий молиявий ҳолат юзага келган бўлиши мумкин. Бундай кредитлар қаторига яхши расмийлаштирилмаган кредитлар, гаров, таъминланганлиги бўйича тўғри ҳужжатлаштирилмаган ёки ҳужжатлар етарли бўлмаган кредитлар ҳам кириши мумкин. Бу кредитлар бўйича 10 фоиз атрофида резерв ташкил қилиниши зарур.

Субстандарт кредитлар. Бу гуруҳга кирувчи кредитлар уларнинг сифати етарли даражада эмаслигини билдирувчи аниқ белгиларга эга бўлади. Бу асосан кредитларнинг банкка қайтиб тўланишида маълум камчиликлар мавжудлиги ва кредитнинг таъминланганлиги сифатида қабул қилинган бошланғич манбалар кредитни тўлаш учун етарли бўлмаслиги натижасида қарзни тўлаш учун қўшимча манбаларни топиш зарурлигини кўрсатади. Субстандарт кредитлар қарз олувчининг ишончли молиявий аҳволи ва тўлов қобилиятининг юқори даражаси билан ҳимояланмаган. Бу кредит кредитнинг таъминланганлигини ташкил қилувчи манбалар маълум рисклар билан боғлиқлигини, кредитнинг

жорий ҳолати бўйича етарли ахборотнинг мавжуд эмаслиги, гаров ҳужжатларида маълум камчиликлар мавжудлиги билан характерланади. Бу кредит бўйича 60 кундан 30 кунгача тўланмаган қарзлар мавжуд бўлиши мумкин. Бу кредитлар молиявий аҳволи барқарор бўлмаган, корхонанинг тўловга лаёқатлилигида камчиликлар бўлган ҳолларда юзага келади. Субстандарт кредитлар бўйича 25 фоиз кредитлар тўланмаслиги мумкин деб хулоса қилиниши ва бу кредитлар бўйича тўланмаган қарзларни қоплаш учун 25 фоиз резерв ташкил қилиниши мумкин.

Шубҳали кредитлар. Бу кредитлар юқорида келтирилган гуруҳлардаги кредитларнинг барча салбий томонларини ўзида ифода қилиши билан биргаликда тўлиқ таъминланганликка эга бўлмаган, тўланиш эҳтимоли кам бўлган кредитлар киради. Бу кредитлар бўйича олинган кредит яхши таъминланганликка эга бўлганида асосий қарз бўйича фоизларни тўлаш муддати 180 кундан ортиқ муддатга кечиктирилган бўлса, зарар кўриш имконияти юқори, бироқ ушбу кредитларнинг сифатига ижобий таъсир кўрсатиш мумкин бўлган омиллар мавжудлиги сабабли уларни йўқотилган деб таснифланиши вақтинча тўхтатилади. Бу гуруҳга кирувчи кредитлар бўйича 50 фоизгача резерв ташкил қилиниши лозим.

Ишончсиз кредитлар. Бу кредитлар бўйича қарзларнинг тўланиш эҳтимоли деярли йўқ. Агар кредит тўлиқ таъминламаган бўлса, энг камида битта муаммоли тавсифга эга бўлса, тўлов муддати 360 кундан ошган бўлса ҳамда кредитни "шубҳали" деб таснифлаб бўлмаса бундай активлар "ишончсиз" деб ҳисобланади. Бу активлар жуда паст қийматга эга бўлиб, уларни активлар сифатида ҳисобга олиб бориш мақсадга мувофиқ эмас. Шунинг учун банклар бу кредитларни ўз балансларида зарар сифатида ҳисобга олишлари мумкин. Ишончсиз кредитлар фойда ҳисобига бунинг учун фойда етмаган ҳолларда эса банк сармояси ҳисобига балансдан чиқарилиши мумкин. Банк учун бу кредитлар зарар сифатида таснифланиши мумкин.

Бир йил ва ундан ортиқ муддатда ҳаракатсиз бўлган активлар, муддати ўтган ва фоизлар бўйича қарзлар зарар сифатида тавсифланиши мумкин. Шу

сабабли бу гуруҳга кирувчи кредитлар бўйича 100 фоиз резерв ташкил қилиш лозим бўлади.

Тижорат банкларининг кредит портфелини берилган ссудаларнинг таъминланганлик даражасига қараб қуйидаги турларга бўлиш мумкин:

- биринчи даражада таъминланган,
- бошқа таъминотга эга бўлган,
- тўлиқ таъминланмаган,
- таъминланмаган ссудаларга бўлинади.

Биринчи даражада таъминланган кредитлар гуруҳига тўлиқ таъминланган кредитлар киради. Улар қуйидагилар билан таъминланади:

- Ўзбекистон Республикаси ҳукумати кафолати,
- Ўзбекистон Республикаси Марказий банки кафолати,
- Ўзбекистон Марказий банки розилиги билан биринчи синф хорижий банклари кафолати,
- эркин айирбошланадиган валютадаги гаров,
- Ўзбекистон Республикаси давлат қимматли қоғозлари кўринишидаги гаров
- стандартлаштирилган қимматбаҳо металллар кўйилмалари кўринишидаги гаров

Бошқа таъминотга эга бўлган ссудалар гуруҳига қуйидагилар билан таъминланган кредитлар киради:

- мол-мулк гарови,
- қимматли қоғозлар кўринишидаги гаров,
- бошқа ҳуқуқий ва жисмоний шахсларнинг кафолат хати ва бошқалар киради.

Тижорат банклари томонидан кредит операцияларини тўла-тўқис олиб бориш улар томонидан кредит сиёсатининг қай даражада тузилганлигига боғлиқ.

Шуни таъкидлаш жоизки, бугунги кунда МДҲга кирувчи давлатлар тижорат банкларининг кредит сиёсати мамлакат иқтисодини тезроқ

ривожлантиришга йўналтирилган. Ёозирги вақтда бу мустақил давлатларнинг банклари аксарият ҳолларда воситачилик операцияларини ўтказиш учун кўпроқ қисқа муддатли кредитлар бермоқдалар. Шу билан бирга биз бидамизки, кредитни узоқ муддатга инвестиция қилиш банкларга ва жамиятларга катта фойда бериши мумкин.

МДҲга кирувчи давлатларнинг банклари учун лизинг операциялари янги операциялар тури ҳисобланади. Бу операция турида банклар ёки лизинг компаниялари ижарага берилган мулкнинг эгаси бўлиб қолаверадилар.

Лизинг операцияларини ўтказишнинг банк учун фойдали томони шундаки, одатда ижара учун тўлов худди шу муддатга бериладиган узоқ муддатли кредитлар фоиз ставкасига нисбатан юқори бўлади.

Бундан ташқари, бу ерда миждознинг тўлов қобилиятига эга эмаслигидан йўқотиш rischi бўлмайди. Битимда кўрсатилган шартларнинг бузилиши юз берган ҳолларда банк ижарага берилган мулкни қайтаришни талаб қилиши мумкин. Ривожланган хорижий мамлакатларда лизинг операциялари кенг тарқалган. Ўзбекистон ва бошқа МДҲ давлатларида лизинг операциялари кам хажмда қўлланилади. Ёозирги кунда лизинг операцияларига шароитлар яратиш соҳасида ишлар олиб борилмоқда.

4-§. Банкларнинг бошқа операциялари

Банклар комиссия операцияларни ҳам олиб борадилар, яъни мижозларнинг ҳисобидан уларнинг турли топишириқларини бажарадилар. Бундай топшириқлар мамлакат ичида ёки бир мамлакатдан бошқа мамлакатга пул ўтказиш билан боғлиқдир. Бунда мижоз ўз банкига ҳисобидаги маълум бир суммани кўрсатилган адрес бўйича ўтказишни юклатади. Операция ниҳоясига етганидан сўнг банк пул ўтказилганлиги тўғрисидаги хўжжатни юборади ёки беради. Ўтказилган операция учун банк воситачилик ҳақини олади.

Кейинги йилларда тижорат банклари фаолиятида аренда ёки лизинг (Leasing - ингл. «илгари») операцияларини молиялаштириш билан боғлиқ фаолият турлари кенг ривож топмоқда. Бу операцияларнинг моҳияти шундаки, банклар машина - ускуна, жихозлар, транспорт воситаларини саноат корхоналарига узоқ муддатли арендага беришади ва улар билан лизинг шартномаларини тузишади. Бу ҳолда банк воситаларни сотиб олиш учун саноат корхоналарига ссуда бериш ўрнига уларни ўзи сотиб олади ва уларни истеъмолчиларга арендага берган ҳолда, эгалик ҳуқуқини ўзида сақлаб қолади. Бунда банк ссуда фоизини эмас, балки аренда ҳақини (лизинг тўловини) олади. Корхоналар учун эса лизинг инвестицияларни молиялаштиришнинг махсус усулларида бири ҳисобланади.

Иқтисодий ўсишга эришишни таъминлаш шароитида , ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини таъминлаш ва уни кенгайтириш учун ликвид маблағлар ҳажмининг чекланганлиги ва илмий-техника прогресси жорий қилиш шароитида инвестицияларни оптималлаштириш зарурияти лизинг операцияларнинг роли ва аҳамиятини оширади ва уларни иқтисодий фаолиятнинг муҳим воситасига айлантиради. Лизинг корхонага керакли воситаларни шу вақтнинг ўзида унчалик катта бўлмаган харажатлар эвазида олиш имконини беради. Ижарага олувчи учун воситани (асбоб-ускуна, жихоз ва ҳаказоларни) сотиб олиш ва молиялаштириш масалалари бир вақтда ҳал этилади. Лизинг усулида истеъмолчиларнинг илғор технологияга тезроқ ва арзонроқ эришиши енгилроқ кечади ва бу ишлаб чиқариш воситаларининг

маънавий эскириши билан боғлиқ харажатлардан қутилиш имконини беради. Саноат корхоналари учун амортизация даражасининг юқорилиги, ишлаб чиқариш воситаларининг юқори рентабеллиги, ликвидлилигининг сақланиши, ўз капитали харакати, ҳисоб-китобларнинг ўз вақтида олиб борилиши, ўзаро қарздорликларнинг бўлмаслиги, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг бозор талабларига жавоб бера олиши ва бошқа омиллар уларнинг молиявий жиҳатдан барқарор бўлишини таъминлашнинг асосларидан ҳисобланади.

Лизинг операцияларида уч субъект иштирок қилади. Булар: ижарага берувчи, ижарага олувчи ва мол етказиб берувчи.

Ижарага берувчи - бу одатда молиявий характердаги вазифани бажарувчи, ихтисослашган молиявий (лизинг) корхонадир. Лизинг, энг аввало, молиявий инвестицияларнинг воситаси ва ишончли молиявий манбаларни талаб қилгани учун жаҳон амалиётида лизинг компаниялари банклар томонидан назорат қилинади ёки уларнинг шўъба корхоналари бўлади.

Ижарага олувчи - ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиш учун воситаларни ижарага олувчи ишлаб чиқариш ёки савдо корхонасидир.

Мол етказиб берувчи томон лизинг шартномаси объектини ишлаб чиқарувчи корхона ёки ташкилот бўлиб, у ишлаб чиқариш ёки савдо корхонаси сифатида бўлиши мумкин.

Одатда мол етказиб берувчи ва ижарага олувчи тижорат шартномасининг асосий шартларини ишлаб чиқишади. Шу билан бир қаторда ижарага берувчи (банк) молиялаштириш шартларини ўрганиб чиқади ва ижарага олувчи билан ижара шартномасини имзолайди.

Молиялаштириш масаласини хал қилишда банк миждознинг даромадлиқ даражасини ўрганиб чиқади, лизинг объектидан тўғри ва самарали фойдаланиш имкониятларини баъзида экспертлар кўриб чиқиши ва қўшимча кафолатлар талаб этилиши мумкин. Контрактда лизинг операция бўйича ижара муддати, миқдори, валютаси, ижара хақини тўлаш муддати ва шартлари, ижарага олинувчининг воситанинг (асбоб-ускунанинг) таркиби, ишга яроқлиги бўйича мажбуриятлари ва бошқа кўрсаткичлар ўз ифодасини топиши лозим.

Лизинг муносабатларини ташкил қилишнинг мажбурий шартларидан бири лизинг шартномаси даврида лизинг объектини суғурталаш ҳисобланади. Лизинг қиймати доимий (ҳар ярим йил, чорак, ой...) ижара тўловларининг йиғиндисидан ташкил топади. Ижара тўловининг асосий ташкил этувчилари амортизация ва кредит учун тўланадиган фоиздир. Ундан ташқари, лизинг тўловлари таркибига, шунингдек, ижара шартномасида кузда тутилган ижарага берувчи хизматлари ҳам киритилиши мумкин. Ижара тўловлари йиғиндиси ижарага берувчига ўз харажатларини қоплаш ва даромад ошишини таъминлайди.

Амалиётда лизингнинг бир неча хил турлари қўлланилади. Булар оператив ёки ишлаб чиқариш лизинги, молиявий лизинг ва бошқалардир.

Оператив лизинг бу кўпроқ ишлаб чиқариш даври билан боғлиқ бўлган лизинг бўлиб, объект қисқа даврга, яъни унинг ҳаётий яроқлилиқ давридан кам даврга, қисқарок вақтга ижарага берилади, Бу ҳолда объектнинг амортизацияси (эскириши) тўлиқ амалга ошмайди, яъни объектни яна бир неча марта ижарага бериш имконияти сақланиб қолинади.

Тижорат банклари ва уларнинг лизинг компаниялари томонидан одатда кўпроқ молия лизинги операциялари ўтказилади. Лизингнинг бу тури энг кўп тарқалган лизинг шаклларидадир. У контрактнинг ўрта ва узоқ муддатлилиги билан характерланади, Амортизация тулик бўлиши ёки ижара объекти қолдиқ баҳода қайтариб берилиши мумкин. Бу тўғрида ижарага олувчи ижара муддати тугашидан олдин эълон қилади.

Молиявий лизинг ҳақиқатда ижара объектини узоқ муддатли кредитлаш бўлиб, оддий савдо-сотикдан (эгаллик ҳуқуқи харид вақтида истемолчига ўтади) фарқ қилади. Лизинг компания асосий воситаларни ижарага олувчи корхонанинг кўрсатмасига биноан сотиб олади ва уни шу корхонага узоқ ёки ўрта муддатга (3,5,7 йилга) аренда шартномасига асосан сотиши ва лизинг муддати тугагандан кейин қолдиқ баҳода сотиб олиш ҳуқуқи билан ижара шартномасини тузиши мумкин.

Тижорат банкларининг молиявий операцияларининг яна бир тури бу факторинг операциялари ҳисобланади. Бу операциялар бутун хўжалик кўламида тўловлар айланишини амалга ошириш билан боғлиқдир. Факторинг (ингл. Factor - воситачи) - ҳисоб-китобларни ташкил этиш соҳасидаги янги хизмат турларидан бўлиб, мижознинг айланма капитални кредитлаш билан мувофиқлашади. Бундай операцияларни одатда махсус факторинг фирмалари амалга оширади. Улар банклар билан зич боғланган ёки уларнинг ихтисослашган филиаллари ва компаниялари ҳисобланади.

Факторинг операцияларида банк ўз мижозларининг дебиторларга талабларини (даъволарини) сотиб олади. Бунда банк талабнинг 60- 70-90% ни (фоиз даражаси мижознинг молиявий ҳолати , ликвидлилик даражаси ва бошқа молиявий кўрсаткичларни ҳисобга олган ҳолда турли хил бўлиши мумкин) аванс тариқасида бирданига тўлаши, қолган қисмини эса, (кредит учун фоизни ҳисобга олмаган ҳолда) белгиланган муддатда, дебитордан тўлов тушушидан қаътий назар, тўлайди. Ёозирги вақтда тижорат банклари талабларни (даъволарни) сотиб олганда молиявий рискларни аниқлашлари мумкин, чунки кўпчилик корхоналарнинг шу жумладан хорижий корхоналарнинг молиявий аҳволи тўғрисида ахборотлар олиш имконияти қисман бўлса-да мавжуддир. Бу имконият ривожланган давлатлардаги кенг қамровли, йирик банклар ўртасидаги компьютер тармоқлари туфайли мавжуд. Бундай тизим доирасида банклар ўз мижозларига бухгалтерия, статистика ва бошқа ахборотларни тақдим этишга тайёр.

Факторинг мижозларга хизмат кўрсатишнинг универсал шакли ҳисобланади, чунки мижозлар ўз талаблари (даъволари) бўйича бухгалтерия ҳисобини юритиш, уларнинг тўловлигини текширишдан ҳоли бўлишади. Банклар мол сотиб олувчиларнинг тўлов қобилияти тўғрисидаги ахборотни мижозларига етказишлари, хорижий давлатлардаги тўловлар кафолатини ўз буйнига олишлари мумкин. Банклар учун бу операциялар юқори даромад келтиргани учун ҳам улар бу операцияларни бажаришдан манфаатдор ҳисобланадилар. Ривожланган давлатларда факторинг операциялари мижознинг

молиявий аҳволи, акционерлик капитали миқдори, махсулот тури, иш ҳажми ва бошқаларга қараб йиллик оборотининг сезиларли қисмини ташкил этади.

Воситачилик операцияларининг ўзига хос тури - ишонч (траст, ингл. Trust - «ишонч») операцияларидир. Бунда банк мижоз топшириғи бўйича маълум мулкни, пул ёки қимматли қоғозлар кўринишида, сақлаш, ўтказиш ва бошқаришни ўз зиммасига олади.

Буларга шунингдек, савдо - воситачилик операциялари - мижоз топшириғи бўйича қимматбаҳо металл ва қимматбаҳо тошларнинг олди-сотдиси, қимматли қоғозлар ва ҳоказоларнинг олди-сотдиси ҳам киради.

Банкнинг траст операциялари воситачилик операцияларининг тури ҳисобланади. Бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда мулкка эгалик қилишнинг кенг тарқалган шакли - бу акция, облигация ва пул маблағлари. Молиявий воситалар миқдорини ва молиявий активлар суммасининг кўпайиши натижасида тижорат банклари траст (ишончли) операцияларни кенгайтдилар. Банкларнинг траст департаментлари замонавий трансмиллий банкларининг энг ривожланган бўлинмаларидан биридир.

Хорижий мамлакатларда тижорат банкларининг траст департаментлари мижоз топшириғига биноан билдирган шахс ҳуқуқлари бўйича иш кўрадилар. Шунингдек, мижозларининг пул маблағларини бошқариш ва бошқа молиявий воситалар билан боғлиқ бўйича операцияларни амалга оширадилар.

Банклар траст оперцияларни жисмоний шахсларга каби, юридик шахслар учун ҳам амалга оширадилар.

Жисмоний шахслар учун кўйидаги траст хизматлари турлари мавжуд: меросни бошқариш, ишонч ва воситалик билан боғлиқ операцияларни бажариш. Ёозирги шароитда кенг тарқалган траст операциясининг шакли - бу мижозлари капиталини бошқариш. Бунда банклар бошқаришга мижозларининг маълум пул маблағларини оладилар ва уларни мижоз билан келишган ҳолда жойлаштирадилар. Мижоз бунда ўз маблағларини ишлатиш тартибини белгилайди. Нуфузли банкларда бундай тратибларнинг 5 тури мавжуд.

«Ўаттиқ консерватив» - мижознинг маблағлари фақатгина энг ишончли бўлган иқтисодий ривожланган мамлакатларнинг давлат қимматли қоғозларига сарфланади. Бунда зарар кўриш хавfli умуман бўлмайди.

«Консерватив» - маблағларни ривожланган мамлакатларнинг давлат қимматли қоғозларига ва йирик халқаро банклар депозитларига қўйиши назарда тутилади. Лекин бунда банкларнинг синиш ҳолатлари мавжуд, яъни бу тартибда маблағлари жойлаштириш мижозларга сўзсиз фойда қилишларини кафолатламайди.

«Ўртача консерватив» деганда маблағларни жаҳоннинг асосий фонд биржаларида акцияларга қўйиш тушунилади.

Инвестициялашнинг бу йўналиши ҳам фойда ўрнига зарар кўриш хавфини туғдиради.

«Ўртача агрессив» - бу маблағларни фан-техника тараққиётини белгилаб берувчи компанияларнинг акцияларига сарфлашни билдиради. Бунда уларнинг курси, одатда, ўсади.

«агрессив» - бу маблағларни «тўрт осие аждарҳолари» (Гонконг, Сигапур, Тайван, Жанубий Корея) Компанияларнинг акцияларига сарфлашни тахминлайди. Бунда катта фойда билан бирга катта зарар ҳам кўриш мумкин.

Траст битимининг хусусиятлари хорижий мамлакатларида бу битимнинг муҳим хусусияти шундаки, бунда банк мижозга маблағлар қўйиш ва уларнинг оқибатлари тўғрисида хатлар юбориб, уни доимий равишда хабардор қилиб туради.

Траст битимининг хусусияти шундан иборатки, бунда банк салбий молиявий оқибатлар юз берганда мижоз жавобгар бўлмайди. Асосан бу акцияларга сарфланган маблағларга тегишли бўлиб, уларнинг баҳоси ҳам ошиши, ҳам пасайиши мумкин. Масалан, 1987 йилда Нью-Йоркнинг фонд биржадаги акцияларнинг курси тахминан 2 марта пасайган. Бундай холларда мижоз қолган маблағларини олиб, уларни бошқаришини бошқа банк департаментига ўтказиши мумкин.

Россиянинг тижорат банклари амалиётида траст операциялари бир қатор салбий ҳолатлар мавжудлиги туфайли унча ривожланмаган.

Комиссион (воситалик) операцияларни амалга оширишади банклар ўз маблағларини қўймайдилар ва мижозларга ссуда бермайдилар. Улар фақатгина тўлов топшириқномасини бажарадилар шунинг учун комиссия операциялари бўйича банк даромади фоиз шаклида эмас, балки воситачилик учун мукофот шаклида бўлади.

Молиявий активлар миқдорининг ўсиши билан ривожланган мамлакатларда тижорат банкларининг ишонч операцияларнинг ҳажмининг ошишига олиб келмоқда. Банкнинг бу хизматлари банк билан мижоз ўртасида ишончлилик мунособатларининг ўрнатилиши билан боғлиқдир. Тижорат банкларининг траст бўлимлари мижозлар топшириги бўйича унинг номидан асосан мулк эгаллиги билан боғлиқ ва бошқа хизматларни бажаради. Банклар траст-операцияларини хусусий корхона ва фирмалар, шахслар, хайрия фондлари ва бошқа ташкилотлар учун амалга оширади. Траст операцияларни уч турга бўлиш мумкин: меросни бошқариш; далолатнома ва ғамхўрлик билан боғлиқ операциялар ва воситачилик хизматлари бўйича кўрсатиладиган операциялардир.

Меросни бошқариш билан боғлиқ траст операциялари хусусий шахслар далолатномаси бўйича амалга оширилиб, банкнинг траст бўлими бир қатор мажбуриятларни ўз зиммасига олади. Уларнинг асосийларига: меросхўрнинг меросини суд қарори ёки мерос хати асосида тўплаш, бошқарув маъмурий харажатларини тўлаш, меросхўрлар ўртасида меросни бўлиши ва шу оила аъзоларига бошқа хусусий хизматларни кўрсатиш киради.

Траст бўлимлари балоғат ёшига етмаганлар, меҳнатга лаёқатсиз кишиларга оталик, ғамхўрлик қилиш назаридан айрим шахслар ишончномасига биноан мулкни бошқариш бўйича операцияларни бажаради. Ишончлилик бўйича энг кўп тарқалган операцияларга мулкни ишонч асосида бошқариш киради. Бунда мулк эгаси мулкни ўзи ишонган шахсга беради. Бу шахс, ўз навбатида, мулкни мулк эгасининг манфаати асосида ишлатади: уни сақлайди,

инвестиция қилади, шартномага мувофиқ асосий сумма ва даромаддан фойдаланади. Унинг асосий вазифаси мулкни тўғри инвестиция қилиш ва маълум миқдордаги даромадни таъминлашдир. Инвестиция давлат қонуни, шартнома ва траст бўлим сиёсати асосида амалга оширилади.

Воситачилик хизматларини тижорат банкларининг траст бўлимлари ўз зиммасига воситачилик вазифасини олиш орқали бажарадилар. Агар операция мулк билан боғлиқ бўлса, мулк эгаллиги унинг эгаси қўлида сақланади, хизматлар эса активларни сақлаш, бошқариш юридик хизмат кўрсатиш ва бошқа воситачилик операцияларни билан боғлиқ бўлади.

Корхона ва фирмалар бундай хизматлар учун ўз тижорат банкларининг траст бўлимларига мурожаат қиладилар. Ишонч операцияларига облигация заёмига хизмат кўрсатиш (заём кафолати бўлиб хизмат қилувчи мулкдан фойдаланиш ҳуқуқининг ўтиши билан бирга олиб борилувчи) киради. Акционерлик компаниялари банк хизматларига акция ва облигацияларни, пенсия фондларини бошқариш (эгаллик ҳуқуқининг ўтиши билан), акцияларни рўйхатдан ўтказиш ва бошқалар билан боғлиқ операциялар бўйича мурожаат қилишлари мумкин бўлади.

Траст бўлимлари депозитарий функциясини ҳам бажарадилар. Булар: овоз бериш ҳуқуқини ишонган акционерлар акцияларини сақлаш (овоз бериш трасти). Компания қайта ташкил топганда, тугатилганда ёки банкрот бўлганда банк уни вақтинчалик бошқариши мумкин.

Траст операцияларини амалга оширганлиги учун тижорат банклари комиссия тўловларини олишади. Меросни бошқариш операциялари бўйича комиссия тўловларни ўрнатиш ва тўлаш қатор мамлакатларда қонун йўли ёки суд қарори билан белгинади. Воситачилик хизматлари бўйича турлича тўловлар қўлами шартнома асосида белгиланади. Комиссион тўловлар траст даромадидан йиллик чегирмалар йиғиндиси ҳисобидан ташкил топиши, шартноманинг асосий суммасидан йиллик взнос ва баъзи ҳолларда траст шартномаси тугагандан кейин умумий суммадан ажратма шаклида белгиланиши мумкин. Траст операцияларни амалга оширишда уларнинг ҳажми

операциялар билан боғлиқ харажатларни қоплаб банкка фойда келтирадиган даражада бўлиши керак.

5-§. Кредитлаш тамойиллари

Кредит муносабатлари иқтисодиётда мавжуд аниқ услубий асосларга таянади. Унинг асосий элементлари бўлган ссуда капитали бозори операциялари маълум тамойиллар асосида олиб борилади. Бу тамойиллар кредит ривожланишининг биринчи босқичида кўзга ташланган эди, кейинчалик эса улар умумдавлат ва халқаро кредит қонунчилигида яққол ўз аксини топди. Иқтисодий категория сифатида кредит бир неча тамойилларга эга. Булар кредитнинг қайтиб бериш, кредитнинг муддатлилиги, кредитнинг таъминланганлиги, мақсадлилиги ва тўловлилик тамойилларидир. Қуйида биз ҳар бир тамойилнинг мазмунини қисқача таърифлаб ўтмоқчимиз.

1. Кредитни қайтиб бериш тамойили

Бу тамойил кредитнинг мустақил иқтисодий категория эканлигининг шартидир. Қайтиб бериш кредитнинг умумий белгиси ҳисобланади. Қайтиб бериш ўз-ўзидан вужудга келмайди: у моддий жараёнларга, қийматнинг айланишининг тугашига асосланади. Аммо айланма оборотнинг тугаши - бу қайтариб бериши эмас, фақат қайтариб бериш учун замин тайёрлашидир. Кредитни қайтариш оборотдан чиққан маблағлар қарз олувчига пул маблағларини қайтариш имкониятини берган тақдирда қайтарилади. Қайтариб бериш иккиёқлама жараённи ифода этади, у кредитор учун ҳам, қарз олувчи учун ҳам бир хил даражада муҳимдир.

Қийматнинг қайтувчи ҳаракатида ҳуқуқий томони ҳам муҳимдир. Муайян бир муддатга бериладиган қийматга эгалик ҳуқуқи кредитордан қарз олувчига ўтмайди.

Қарзга бериладиган қиймат фақат муайян бир муддатгагина ўз эгаси кўридан узоклашади, лекин эгасини ўзгартирмайди.

Бўш турган ресурсларни аккумуляция қилувчи банклар бу ресурслардан ўз ресурслари сифатида фойдалана олмайди. Банк қарзга берувчи маблағнинг эгаси бўлиб корхона, ташкилот, алоҳида шахслар ҳисобланади.

Қайтариб бериш муайян шартномада ўзининг ўрнини топади.

Қайтариб бериш объектив белги ҳисобланади. кредитни қайтариб беришлилик томони уни бошқа иқтисодий категориялардан, шу жумладан, молиядан фарқ қилиш имкониятини беради.

Кредитдан самарали фойдаланиши асосидаги қайтариб бериш- бутун банк фаолиятининг марказий пункти ҳисобланади. Кредитнинг бу томоили ўз амалиёт аксини кредит ва ундан фойдаланганлик учун фоиз суммасини кредит берган муассаса ҳисобига кўчириш йўли билан тўланади, Шу йўл билан банклар кредит ресурсларининг қайта тикланишини таъминлайдилар. Бизнинг амалиётимизда марказлашган режали иқтисодиёт шароитида кредитлашнинг «қайтарилмайдиган ссуда деган» норасмий тушунчаси бор эди. Кредитлашнинг бу шакли халқ хўжалигининг кўп тармоқларида айниқса қишлоқ хўжалиги соҳасида кенг тарқалган эди. Кредит давлат банки томонидан қарз олувчининг молиявий аҳволини ҳисобга олмаган ҳолда берилар эди. Ўзининг иқтисодий моҳиятига кўра қайтарилмайдиган ссудалар бюджет субсидиясининг қўшимча шакли сифатида намоён бўлади. Бозор иқтисодиёти шароитида «қайтарилмас кредит» тушунчаси бозор иқтисоди томоиилларига ёд бўлиб бундай кредитнинг амалиётда бўлиши иқтисод учун жуда хавфли ҳисобланади.

2. Кредитнинг муддатлилиги.

Бу томоил кредит берувчидан олинган кредитни ўз вақтида қайтариб бериш муддатини, яъни кредитнинг қандай муддатга берилганлиги билан характерланади. Бунда шу муддатлилиқ томоилига кўра кредит узоқ ва қисқа муддатли кредитларга бўлинади.

Кредитнинг муддатлилиқ томоили қарздор учун қулай бўлган ҳар қандай вақтда эмас, балки кредит битимида кўрсатилган маълум муддатда кредитнинг қайтарилиши зарур эканлигини билдиради. Кредитнинг муддатлилиги ҳар иккала томон, кредитор ва қарз олувчи учун муҳимдир. Агар кредитор қарзни фоизи билан ўз вақтида қайтиб олса, уни эгасига ўз вақтида қайтариш ёки яна кредитга бериш имкониятига эга бўлади. Қарз олувчи кредитни самарали ишлатиб, уни ўз вақтида кредиторга қайтариш ва шу билан шартномадаги жазо чораларидан қутилишидан манфаатдор.Кредитнинг

муддати бўйича кредит шартномада кўрсатилган шартларнинг бузилиши натижасида қарз берувчи қарз олувчига иқтисодий чоралар (жарималар шаклида, кредит бўйича фоиз даражасини ошириш, кредитнинг муддатини қисқартириш ва бошқа) ни қўллаши мумкин. Бу чоралар ҳам ёрдам бермаган ҳолларда қарз берувчи молиявий талабларни хўжалик суди орқали ундириб олиши мумкин. Кредитнинг муддатлилиги келиб тушувчи бойликларни тежамли ва қайта ишлатиш муддатига, ишлаб чиқарилган маҳсулотни жўнатиш муддатига, товарларни сотиш муддатига ва пировард натижада айланма фондларининг доиравий айланишининг тезлигига боғлиқдир.

3. Кредитнинг товар - моддий бойликлар билан таъминланганлиги.

Бу тамойил ёрдамида халқ хўжалигининг ривожланишида қиймат ва моддий шилаб чиқариш ўртасида бўлиши зарур бўлган пропорцияларининг бир меъёрга бўлиши рағбатлантирилади. Бу тамойилнинг асосий моҳияти шундаки, бунда хўжалик оборотида иштирок этувчи банк маблағларининг ҳар бир сўмига муайян моддий бойликларнинг бир сўми қарама-қарши туриши керак. Банклар томонидан халқ хўжалиги тармоқларига берилган кредитлар тўлиқ товар моддий бойликлари ва маълум харажатлар билан таъминланган бўлиши керак. Тармоқларга таъминланмаган кредитларнинг берилиши банк кредитларининг банкка қайтиб келмаслигига асос ҳисобланади. Бу ўз навбатида банкнинг ликвидлилигига ва пул муомаласига катта таъсир кўрсатади. Шунинг учун ҳам бозор иқтисодиёти шароитида банклар томонидан бериладиган кредитларнинг товар моддий бойликлар ва харажатлар билан таъминланган бўлишига муҳим эътибор берилмоқда. Ёозирги шароитда бу жараённинг амалга оширилишини қуйидагича ифодалаш мумкин.

Кредит олаётган корхона банкка товар ёки товар ҳужжатларини, бошқа бирор шаклдаги мулкни гаровга қўяди. Агарда банк берган кредит қарз олувчи томонидан ўз вақтида банкка қайтарилмаса банк товарни сотиш ҳисобидан қарз ўрнини қоплаш ҳуқуқига эга бўлади. Баъзида кредит варрант асосида ҳам берилиши мумкин. (Варрант - гаров учун хизмат қилувчи ҳужжат).

Бунда кредитор бераётган кредити товар - моддий бойликлар билан таъминланганлигига ишонч ҳосил қилиши керак.

Банк ссудаларини товар - моддий бойликлар билан тўлиқ таъминланганлиги пул муомаласини барқарорлигини таъминлайди, чунки банк оборотидаги пуллар нақд пулга ва аксинча трансформацияланиб туради.

Хулоса қилиб айтганда, кредитнинг таъминланганлик тамойили қарз олувчи ўзига олган мажбуриятларни бузиш шароитида қарз берувчининг мулкдорлик манфаатларини ҳимоя қилишни таъминлайди ва ўзининг амалий аксини кредитни бирор гаров ёки молиявий кафолат асосида беришда топади. Бу умумиктисодий барқарорлик даврида айниқса муҳимдир.

4. Тўловлилик тамойили.

Бу тамойил айланма фондларининг доиравий айланишини, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнини таъминловчи тўлов ресурслари суммасини аванслаштириш заруриятидан келиб чиқади.

Бу тамойилга асосан корхоналар фойдаланилган қарз маблағлари учун кредиторга фоиз шаклида тўловни ўтказадилар. Кредитнинг тўловлиги уни тўлиқ суммада ўз эгасига қайтарилишинигина эмас, шу билан кредит учун фоиз шаклидаги тўлов билан қайтарилишини ифодалайди. Демак, кредитор ўз маблағларини ҳеч вақт ўз ҳажмида қайтариб олиш шarti билан бермайди, бунда у маблағни қарзга берганлиги учун муайян тўлов талаб қилади. (фоизсиз имтиёзли кредитлар бундан мустасно).

Кредитнинг тўловлиги нафақат банклар хўжалик ҳисоби статусига, шу билан бирга корхоналарни бевосита фойдаси билан боғлиқ хўжалик ҳисобига рағбатлантирувчи таъсир кўрсатади.

Кредит учун ҳақ тўлашнинг иқтисодий моҳияти қарз берувчи ва қарз олувчи ўртасидаги қўшимча олинган фойданинг тақсимланишини қайд қилишда намоён бўлади. Кўриб чиқиладиган тамойилнинг амалиётда учта асосий функциясини бажарувчи банк фоизи нормасини ўрнатиш жараёнида намоён бўлади:

ҳуқуқий шахслар фойдасининг ва жисмоний шахслар даромадининг тақсимланиши;

ишлаб чиқаришни тартибга солиш ва ссуда капиталининг тақсимланиши орқали тармоқ, тармоқлараро ва халқаро миқёсда айланиши;

иқтисодиёт ривожланишининг инқирозли босқичида банк миждозларининг пул маблағларини инфляциядан ҳимоялаш ва бошқалар.

Ссуда фоизининг ставкаси ссуда капиталидан олинган йиллик даромад суммасининг берилган кредит суммасига нисбати билан аниқланиб, кредит ресурсларининг баҳоси сифатида намоён бўлади.

Бошқа товарлар баҳоси белгиланишининг ананавий механизмидан фарқли ўлароқ кредитнинг баҳоси, ссуда капитали бозоридаги талаб ва таклифнинг нисбатини ўзида акс эттиради ва у бир қатор омилларга боғлиқ бўлади:

бозор иқтисодиётининг даврий ривожланиши (инқироз даврида ссуда фоизи ўсади ва аксинча, юксалиш даврида эса пасаяди);

инфляция жараёни суръатлари (амалиётда ссуда фоизининг инфляция ўсиш суръатларидан орқада қолиши учраши мумкин);

тижоарт банкларни кредитлаш жараёнини амалга оширувчи Марказий банк орқали давлат кредитини тартибга солишнинг самарадорлиги;

халқаро кредит бозоридаги ҳолат (масалан, бирор мамлакатда кредит бўйича фоиз ставкасининг ошиши шу мамлакатга чет эл капиталининг оқиб келишига олиб келади ва бу миллий бозорлар ҳолатига таъсир кўрсатади.);

жисмоний ва ҳуқуқий шахслар пул жамғармаларининг динамикаси (уларнинг ҳажми қисқарган ҳолда ссуда фоизи ўсади);

потенциал қарз олувчиларнинг кредит ресурсларига бўлган эҳтиёжини аниқлаб берувчи ишлаб чиқариш динамикаси;

ишлаб чиқаришнинг мавсумийлиги (чет эл амалиётида банклар мавсум даврида кредитлар бўйича фоизларни оширадилар);

давлат томонидан бериладиган кредит миқдори билан давлатнинг ички қарзлари ўртасидаги нисбат (ссуда фоизи ички давлат қарзлари ўсиши билан бирга ўсибборади).

5. Кредитнинг мақсадлилиги.

Бу тамойилнинг моҳияти шундаки, қарз олувчи томонидан олинган кредитлар аниқ бир мақсадни амалга оширишга йўналтирилган бўлиши зарур. Кредитнинг қайси мақсадга йўналтирилганлиги, масалан, товар моддий бойликлар сотиб олишга ёки бирор ишлаб чиқариш харажатларини қоплашга ва ҳоказо аниқ бирор объектга мақсадли йўналтирилганлиги корхона билан банк ўртасида тузиладиган кредит шартномада кўрсатилган бўлади. Корхона олган кредитини фақатгина кредит шартномада кўрсатилган шини бажаришга сарфлаши керак. Бунда кредит муайян, аниқ объектга: ишлаб чиқариш харажатларига, ишлаб чиқариш захираларига, тайёр маҳсулотга, жўнатилган товарларга, ҳисоб-китоб ҳужжатларига ва ҳоказоларга берилади.

Юқорида келтирилган тамойиллар кредитнинг иқтисодий категория сифатида мавжуд бўлиши ва ҳаракат қилишининг муҳим томонларини ўзида ифодалайди.

Бизнинг фикримизча, бозор иқтисодиёти шароитида кредитнинг юқорида келтирилган тамойилларидан ташқари, кредитдан оқилona фойдаланишни ифодаловчи тамойил кредитнинг самарадорлиги тамойилини киритишимиз зарур. Бу тамойил нафақат кредит ва фоиз суммасини банкка қайтариб тўлашни, ундан ташқари шу кредит ёрдамида кредитланадиган ёки молиялаштириладиган соҳа, тармоқ, корхона қанча самарадорликка эришишини ифодалаш зарур. Бозор иқтисодиёти шароитида бериладиган кредитлар маълум бир лойиҳаларнинг бажарилишига йўналтирилган бўлади. Банклар лойиҳаларни кредитлаш ёки молиялаштиришидан олдин лойиҳани бажариш учун йўналтириладиган маблағларнинг самарадорлигини ҳисоблаб чиқишлари зарур. Агар биз бозор иқтисоди юқори ривожланган мамлакатларда кредитлаш ва лойиҳаларни молиялаштириш амалиётига эътибор берадиган бўлсак, бу мамлакатларда корхона, ташкилотларга кредит беришдан олдин

қўйиладиган маблағларнинг самарадорлиги ҳисоб-китоб қилиб чиқилади. Агарда лойиҳага қўйиладиган маблағлар самара берадиган бўлсагина, шу лойиҳа учун маблағ ажратилади.

Ёар бир корхона ва ташкилот учун кредитдан фойдаланишда унинг самарадорлигига алоҳида эътибор бериш фойдадан холи эмас, чунки самарадорлик кредитнинг зарурий шартларидан бири ҳисобланади. Кредитнинг самарадорлиги ишлаб чиқариш ва реализация ҳажмига тўғридан-тўғри боғлиқ. Самарадорлик тамойилининг бўлиши ва унга риоя қилиш кредитнинг бошқа тамойилларининг бажарилиши учун асос ҳисобланади. Самарадорлик кредитдан аниқ, мақсадли фойдаланишни тақозо қилади. Шунга асосланган ҳолда кредитнинг самарадорлигини содда қилиб қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$\text{Самарадорлик} = \frac{\text{Реализация қилинган товар маҳсулоти ҳажми}}{\text{Кредит қўйилмаларининг ўртача қолдиғи}}$$

Бу кўрсаткич кредит қўйилмалар ўртача қолдиғининг 1 сўмига тўғри келадиган реализация қилинган товар маҳсулотининг ҳажмини кўрсатади. Кредитни жалб қилиш ёрдамида ишлаб чиқариш суръатларининг ўсиши, товарларни сотиш ҳажмининг ошиши кредитнинг самарадорлигини белгилаб беради. Корхона кам кредит ресурслар ҳисобига кўп маҳсулот сотувига эришадиган бўлса, кредитнинг самарадорлиги шунча юқори бўлади.

Кредитлашнинг юқори самарадорлиги минимал меҳнат харажатлари орқали максимал фойдача эришадиган корхоналар учун характерлидир.

Агар кредит самарадорлигига таъсир қилувчи бошқа омилларни ҳам ҳисобга оладиган бўлсак, кредитнинг самарадорлигини кенгроқ олган ҳолда қуйидаги формула орқали ифода қилиш мумкин.

$$C_{\text{кр}} = \frac{P}{O\Phi_k = K} - \frac{P}{O\Phi_k = K \times O_{\text{оф}}} O_{\text{кр}}$$

$C_{кр}$ - кредит қўйилмаларининг самарадорлиги;

P - тўла таннархида реализация қилинган товар маҳсулоти;

$O_{Фк}$ - кредитор қарздорликни ҳисобга олган, лекин қарз маблағларини ҳисобга олмаган ҳолдаги айланма фондларининг ўртача қолдиғи;

K - қисқа муддатли кредит қўйилмаларининг ўртача қолдиғи;

$O_{кр}$ - ҳисобот давридаги қисқа муддатли кредитнинг айланиш сони;

$O_{оф}$ - ҳисобот давридаги айланма фондларининг айланиш сони;

Формуладан кўриниб турибдики, кредит ресурсларнинг самарадорлиги асосан икки омил: реализация қилинган маҳсулотнинг ҳажми ва кредит ресурсларининг айланиш даврига боғлиқ. Реализация ҳажми қанчалик катта бўлса ва кредит ресурсларининг айланиш даври қанчалик қисқа бўлса, кредит қўйилмаларининг самарадорлиги шунчалик юқори бўлади. Банк томонидан берилган маблағлар хўжалик оборотида, ишлаб чиқаришга тезроқ жорий қилинса ва кредит маблағлар ишлаб чиқариш ва муомала жараёнини тезроқ босиб ўтса, улар келтирадиган самарадорлик шунчалик юқори бўлади. Банк кредити маблағлар доиравий айланишининг бирор босқичида ушланиб қоладиган бўлса, бу ҳол кредитни тўлаш муддатининг кечиктирилишига олиб келади. Бу, албатта кредитнинг самарадорлиги тушганлигидан далолат бериши мумкин.

Кредитнинг самарадорлигини таъминлаш мақсадида ғарб мамлакатлари амалиётида кредитлашнинг биз учун янги қоидаси қўлланилади. Бу қоида кредитлашда «5 «G»лар қоидаси» деб юритилади.

«5 «C» лар қоидаси»га асосан ҳар бир «C» бўйича корxonанинг фаолияти таҳлил қилиб чиқилади ва корхона фаолияти талабга жавоб берсагина корхонага кредит берилади. Қоидага асосан «C» ҳарфлари корxonаларнинг хўжалик фаолиятининг қуйидаги жиҳатларини ифодалайди.

Gharakter - қарз олувчининг характерини баҳолаш, унинг аввалги қарзлари; қарзни тўлай олиш қобилияти, ҳамда бозордаги обрўси;

Garfgity - бу қарз олувчининг бошлаган ишни охирига етказа олиш, тегишли даромад олиш ҳамда банк кредитларини қайтара билиш қобилияти;

Capital - қарз олувчининг сармоясининг етарлилиги;

Conditions - шартлар. Бунда иқтисодий муҳим ва мазкур бизнеснинг ривожланиши назарда тутилади;

Collateral - гаров (кафолат, кафиллик, суғурта полиси, товар-моддий бойликлар) ва бошқалар.

Социалистик хўжалик юритиш шакли даврида кредитлашнинг бу тамойилларидан ташқари яна бир неча бошқа тамойиллар кўшимча равишда амал қилар эди. Социалистик хўжалик даврида юқоридаги тамойиллар иккинчи даражали ҳисобланар эди. Қуйидаги тамойиллар эса асосий, биринчи даражали тамойиллар бўлиб, кредитлаш жараёнида банклар кўпроқ шу тамойилларнинг бажарилишига эътибор берар эди.

1. Кредитни режанинг бажарилганлигига қараб бериш.

Бу тамойилнинг моҳияти шунда эдики, банк кредитларининг умумий ҳажми ва шакллари банкларнинг кредит режалари асосида ўрнатилар эди. Бунда корхона ва ташкилотларга бериладиган кредитлар уларнинг ишлаб чиқариш режаларини бажаришларига қараб берилар эди. Ундан ташқари, кредит ҳажми бўйича муайян режа тузилар ва шу режага асосан кредит берилиши, уни ҳажми ва шакли белгиналарди ва бу банк томонидан бошқарилар эди.

Бу тамойилга асосан, кредит режасида кўзда тутилган банк ссудалари квартал ёки ойига бир марта эмас, балки товар-моддий бойликларини яратиш жараёнига ва уларни ишлаб чиқариш мақсадларига сарфлаш ёки сотишнинг маълум босқичларида банк томонидан ўрнатиладиган миқдорда берилар эди.

3. Дифференциялаштириш (кредитлашда ҳар хил ёндашиш) тамойили.

Бу тамойил ижтимоий зарурий нормаларга мос ҳолда ишлаб чиқариш ва маҳсулотни реализация қилиш асосида корхона ва ташкилотларнинг қандай молиявий натижага эришганлигига қараб белгиланган. Хўжалик фаолиятининг натижаларига қараб корхоналар «яхши ишлайдиган» ва «ёмон ишлайдиган» корхоналарга бўлиб кредитланган. Бу тамойилга асосан ижобий молиявий натижаларга эришган корхона ва ташкилотларга кредитлаш жараёнида маълум

енгилликлар берилган. Корхоналарда молиявий қийинчиликлар бўлганда ишчиларга иш ҳақи тўлаш учун ёки бошқа тўловларни амалга ошириш учун кредитлар берилган. Ундан ташқари, яхши ишлайдиган корхоналарга енгил шароитда кредитлар берилган, масалан, берилган кредитнинг фоиз ставкаси камайтирилган, корхона учун зарур бўлганда кредитнинг муддати узайтирилган ва ҳоказо.

Агар корхона ишлаб чиқариш режасини бажармаса ёки банкдан олинган кредитлар бўйича ўз мажбуриятларини вақтида амалга оширмаса бундай корхона ёмон ишловчи корхоналар қаторига киритилган ва банк томонидан бундай корхоналарга иқтисодий чоралар қўлланилган. Ёмон ишловчи корхоналарни кредитлашда банк қаттиқ ёндашган, яъни кредитларни жуда қисқа муддатга, юқори фоиз ставкалари бўйича берган. Баъзида банк олдиндан берган кредитларини муддатидан илгари ундириб олган, корхона юқори ташкилотининг кафолати асосида кредит берган ёки баъзи ҳолларда кредит беришни умуман тўхтатиб қўйган.

Бозор иқтисодиёти шароитида бу тамойилларнинг барчаси ҳам ўринли бўлмаслиги мумкин.

Таянч сўзлар

депозит;	умидсиз кредит;	лизинг;
баланс;	молиявий лизинг;	оператив
кредит портфели;	лизинг;	
эмитент;	кредитлаш тамойиллари;	
яхши кредит;	факторинг;	
стандарт;	траст операциялари;	инкассо
субстандарт кредитлар;	операциялари.	
шубҳали кредит;		

Ўз билимини текшириш бўйича саволлар

1. Юридик ва жисмоний шахслар пул маблағларини банк ҳисобварақларига, жамғармаларга жалб қилиш деганда нимани тушунасиз ва у қандай операцияларга киради?
2. Депозитлар нима ва улар ҳажмини кенгайтириш йўллари?
3. Ўндай операцияларни пассив операциялар дейилади?
4. Пассив операцияларнинг шакллари ва уларга мисол?
5. Банкнинг актив операциялари мазмуни ва банк фаолиятидаги аҳамияти?
6. Актив операцияларнинг қандай тури мавжуд ва уларга таъриф беринг.
7. Кредит портфелидаги кредитларнинг таснифи бўйича турлари?
8. Ўндай бошқа операциялар банкнинг бошқа актив операциялари таркибига киритилади?
9. Банкларнинг воситачилик операциялари деганда нимани тушунасиз?
10. Банкларнинг ишонч операциялари нима ва уларнинг қандай ўзига хос хусусиятлари мавжуд?
11. Банк фаолиятида актив ва пассив операцияларни бошқаришнинг аҳамияти.
10. Ўндай кредитлаш тамойиллари ва усулларини биласиз?

XVI БОБ. ҚИММАТЛИ ҚОҒОЗЛАР БЎЙИЧА ИНВЕСТИЦИОН ОПЕРАЦИЯЛАР

1-§. Инвестициялар, банкларнинг инвестицион сиёсати

Ривожланган иқтисодиётда тижорат банклари ўз фаолиятини доимий равишда ўсиб боровчи рақобат шароитида амалга оширадilar. Улар ўзаро ва бошқа кредит-молия муассасалари билан, шу жумладан, охириги вақтда таклиф этилаётган ҳар хил хизмат турларини амалга оширувчи хорижий банклар билан рақобатлашадilar.

Ўаттиқ қўл рақобат шароитида тижорат банклари фаолиятининг асосий йўналишларидан бири инвестицион фаолият ҳисобланади.

Инвестиция - бу хусусий, давлат корхоналари ва ташкилотлари қимматли қоғозларига узоқ муддатга қўйилган маблағлардир. Тижорат банклари кредити инвестициясидан қуйидаги хусусиятлари билан фарқ қилади:

Биринчидан, банк кредит берганда, банк маблағларини нисбатан қисқа вақт ичида фойдаланишга беради ва кредит суммаси ҳамда у бўйича фоиз ставкасини ўз вақтида қайтаришни талаб қилади. Инвестицияда эса қўйилган маблағлар (қўйилмалар) хали ўз эгасига қайтиб келишидан олдин узоқ давр мабайнида банкка маблағ (даромад) олиб келишини билдиради.

Иккинчидан, банк кредитида кредит муносабатларини юзага келтириш бўйича ташаббус қарз олувчи томонидан ўртага ташланадиган бўлса, инвестицияда эса қимматбаҳо қоғозлар бозорида активларни сотиб олишга интилувчи тижорат банки ташаббус кўрсатади.

Учинчидан, банкнинг кредит шартномасида банк кам миқдордаги кредиторлар орасида асосийдир. Инвестицион шартномаларда эса тижорат банки кўплаб кредиторлардан биридир.

Туртинчидан, банк кредитида банк ва қарз олувчи бевосита кредит шартнома орқали боғланган бўлиб, уларнинг фаолиятига ҳеч ким аралашмайди. Инвестицияда эса турли хил қимматли қоғозлар орқали корхона, ташкилотларнинг фаолияти билан банкнинг фаолияти боғланиб кетади.

Тижорат банклари томонидан инвестицион фаолият олиб боришдан асосий мақсад уларнинг даромадлилиги ва ликвидлилигини (банкнинг фаолияти бўйича мажбуриятларини ўз вақтида бажара олиш қобилияти) таъминлашдан иборат. Ривожланган мамлакатлар иқтисодиётида тижорат банкларининг инвестицион сиёсати банк фаолиятининг асосий йўналишларидан бири ҳисобланади ва банкларнинг ликвидлилигини таъминлашда асосий роль уйнайди. Банкларнинг инвестицион фаолияти турли хил қимматли қоғозлар: оддий ва имтиёзли акциялар, облигациялар, давлат қарздорлик мажбуриятлари, депозит сертификатлари, вексель ва бошқаларга маблағларини қўйиш орқали амалга оширилади.

Алоҳида олинган давлатларда банклар тизимининг ривожланиши ва банклар ўтказадиган операцияларнинг турлари ва кўламига қараб уларнинг инвестицион фаолияти турли йўналишларга қаратилган бўлиши ва шу операциялар турлари бўйича олиннадиган даромад салмоғи ҳам турли хил бўлиши мумкин.

Масалан, Америка банклари амалиётида давлатнинг қисқа муддатли қарз мажбуриятларини ифодаловчи қимматли қоғозларига инвестиция қилиш одатда кам даромад келтиради, аммо улар юқори ликвидлиликка эга ва улар бўйича тўланмаслик rischi нолга тенг бўлиб, бозор ставкасининг ўзгариш rischi ҳам кичик бўлган қимматли қоғозлар ҳисобланади.

Узоқ муддатли қимматли қоғозлар юқори даромад келтиради, шунинг учун банклар уларни муддати тугагунча сақлашади. Банклар ўз маблағларини муниципалитетларнинг қимматли қоғозларига ҳам қўйишади, чунки улар бўйича тўланадиган фоиз солиққа тортилмайди.

Ўз ликвидлилигини таъминлаш мақсадида банклар унча катта бўлмаган суммани бошқа қимматли қоғозлар: банк акцептлари, қимматли қоғозлар

бозоридаги тижорат қоғозлари, брокерлик ссудалар ва товар-кредит корпорациялари сертификатларига қўйишиди.

Даромадлиликни таъминлаш мақсадида, лекин ликвидлигини хавф остига қўйган ҳолда банклар ўз маблағларини баъзи бир ҳукумат муассасалари облигациялари ва корпорацияларнинг биринчи даражали облигацияларига инвестиция қиладилар.

Ривожланган мамлакатларда тижорат банкларининг инвестицион фаолияти даромад келтириши нуқтаи назаридан банк даромади таркибида кредит фоизидан кейинги иккинчи манбадир.

Тижорат банклари инвестицион фаолиятининг даромадлилик даражасига бир қатор иқтисодий ва ташкилий омиллар таъсир кўрсатади. Бу омиллар орасида асосийлари сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин. Булар:

давлатнинг барқарор ривожланувчи иқтисодиёти;

товар ишлаб чиқариш ва хизмат соҳасидаги турли мулкчилик шакллариининг мавжудлиги, шу жумладан банк фаолиятида хусусий ва акционер мулк шакллариининг устиворлиги;

кредит-молия тизимининг силлиқланган ва аниқ фаолият юритувчи структурасининг мавжудлиги;

қимматли қоғозлар бозорининг замонавий ва ривожланган муассасаларининг мавжудлиги;

қимматли қоғозларни муомалага чиқариш ва қимматли қоғозлар бозори катнашчилари фаолиятини назорат этувчи қонуний актлар ва тартибларининг мавжудлиги;

тижорат банкларининг халқаро инвестицион фаолиятини юритиш амалиётида бўлган юқори сифати қимматли қоғозлар муомаласининг амал қилиши;

инвестицион фаолият соҳаси ва қимматли қоғозлар бозори учун мўлжалланган юқори малакали мутахассислар ва тадбиркорларнинг мавжудлиги, уларни тайёрлаш ва бошқалар.

Алоҳида олинган қимматли қоғозлар турлари ва гуруҳларининг даромадлилиги банкларнинг инвестиция портфелининг бозор баҳосига боғлиқ бўлади. Охирги ўз навбатида қуйидаги факторлар таъсирида ўзгариб туради. Булар: облигацияларнинг фоиз ставкалари, ҳисобга олинган фоизлар, векселлар бўйича фоизлар, акция бўйича дивидендлар ва қимматли қоғозларга бўлган талаб ва таклифлардир.

Одатда қимматли қоғозларнинг бозор нархи ва ундан тижорат банклари оладиган даромад тескари мутаносибликдадир. Қимматли қоғозлар баҳоси паст бўлганда улардан келадиган даромад юқори ва аксинча бўлиши мумкин. Шунинг учун қимматли қоғозлар фоизи кичик бўлганда, уларни сотиб олувчи инвестор фоиз ставкалари ошганда қимматли қоғозларни реал бозор қийматининг пасайиши муомаласи билан дуч келишлари мумкин.

Шундай қилиб, фоиз ставкаларининг ошуви салбий ва ижобий томонларга эга бўлади.

Қимматли қоғозларнинг фоиз ставкалари ошганда маблағларни инвестиция қилиш банкка фойда келтириши мумкин, аммо юқори фоиз ставкалар, ўз навбатида, банкнинг инвестиция портфелининг кадрсизланишини билдиради. Бундай ҳолат қимматли қоғозлар бозорида юз берганда, амалиётда банкнинг инвестицион маблағлари боғланган ёки «ёпилган» дейилади.

Қимматли қоғозларнинг алоҳида турлари бўйича даромадлилик даражаси фоиз ставкасининг ўзгариши билан боғлиқ бўлган ҳолларда қимматли қоғозларнинг муддати муҳим ўрин тутди. Қимматли қоғознинг амал қилиш муддати қанчалик қисқа бўлса, унинг баҳоси ҳам шунчалик барқарор ва аксинча, муддати қанчалик узоқ бўлса, шунчалик фоиз ставкалари даражаси ўзгариши тебранишлар таъсирига учрайди.

Қимматли қоғозлар нархлари орасидаги манфий фарқ уларнинг муддатига қараб турлича бўлиши нима учун қисқа муддатли қимматли қоғозлар узоқ муддатлиларига қараганда кўпроқ кизиқиш уйғотишини тушунтиради.

Банкнинг қимматли қоғозларни сотиб олиш асосида банкларнинг инвестицион портфелини ташкил қилишдан асосий мақсади нафақат банкка

даромад келтириш ва резервни тўлдиришнинг биринчи манбаини ташкил этиш (нақд пул ва бошқа банкларнинг қарзлари), балки амалда деярли йўқотишсиз, энг кам риск билан, энг қисқа вақти ичида қимматли қоғозларни нақд пулга айлантириш имконига эга бўлишдан иборат.

Бозор иқтисодиёти шароитида ўзининг юқори самарадорлик, тўловлилик, ликвидлилик даражасини ушлаб туриш мақсадида тижорат банки доимо инвестицион фаолиятининг марказий муоммоларидан бири - банкка омонат қўйганлар ва акционерлар ўртасидаги бир-бирига мос келмайдиган манфаатларни қондириш масалаларига эътибор бериши ва унинг ҳар томоннинг манфаатига мос келувчи даражада бўлишини таъминлашдан иборат. Бу муносабатларда томонлар манфаатининг мос келмаслиги банкнинг ликвидлиги ва банк операцияларининг даромадлилиги ўртасидаги қарама-қаршиликда ўз аксини топади. Яна аниқроғи бу қарама-қаршилик деярли банкнинг ҳар бир операциясида ўз аксини топади. Бир тамондан акционерлар юқори даромад олишни исташади, яъни бу ҳолда банк маблағларни узоқ муддатли қимматли қоғозларга инвестиция қилишлари лозим ва иккинчи томонидан банкка омонат қўювчилар ўз омонатларини тезда қайтариб олиш имконига эга бўлишлари лозим.

Ликвидлик ва даромадлилилик орасидаги зиддият инвестиция рискинни аниқлайди ва у тижорат банки томонидан юқори даромадлилиikka ликвидлилик даражасини пасайтирмаган ҳолда эришиши имкониятлари эҳтимоли сифатида кўриб чиқилиши мумкин.

Тижорат банкларининг инвестицион фаолиятида қуйидаги риск омилларини учратиш мумкин. Булар: кредит, бозор ва фоиз рискларидир.

Кредит рисқи қимматли қоғоз эмитентининг молиявий ахволининг, имкониятининг пасайиши билан боғлиқ бўлиб, бунда у ўз молиявий мажбуриятларни бажаришга қодир бўлмайди. Ундан ташқари кредит рисклар ҳукумат ва давлат ташкилотларининг аҳолидан олинган заём маблағлари бўйича тўлаш қобилияти билан ҳам боғлиқдир.

Масалан, АҚШ федерал ҳукуматининг қимматли қоғозлари рисклардан холи ҳисобланади, чунки АҚШ иқтисодиёти барқарордир.

Давлат ҳокимиятининг нафақат заёмлар олиши балки ўз мажбуриятларини тўлаш қобилиятига эга бўлиши давлатнинг қимматли қоғозлар бозорини ташкил қилиш ва бутун молия-кредит механизмининг аниқ фаолият юритиши учун муҳимдир.

Бозор рискининг моҳияти қимматли қоғозлар бозорида кутилмаган ўзгаришлар юзага келиши билан боғлиқ бўлиб, бу ўзгаришлар натижасида баъзи бир кимматбаҳо қоғозларнинг инвестиция объекти сифатида қадри тушиши мумкин ва уларнинг сотувини фақатгина катта чегирма (скидка) билан амалга ошириш мумкин бўлади.

Тижорат банкининг ўз ликвидлилигини хавф остига қуйиб даромад олиш мақсадида салмоқли маблағларини инвестицион фаолиятга қўйиши банк ишида катта ёки кичик миқдорда инвестицион рискнинг юзага келишига имконият яратади. Бундай ҳолда тижорат банкларининг инвестицион фаолияти қимматли қоғозлар билан актив операциялар олиб бориш rischi билан боғлиқдир. Бу эса, ўз навбатида, банк раҳбариятидан бу соҳада аниқ тактика, стратегия ва иш режасини ишлаб чиқишини, яъни инвестиция сиёсатини ишлаб чиқишни талаб этади.

Шундай қилиб, банклар тизимида инвестиция сиёсати - тижорат банклари фаолиятининг бир йўналиши бўлиб, у маълум риск даражасига асосланган банкнинг қимматли қоғозлар билан актив операцияларини ўз ичига олади ва банк фаолиятининг даромадлилиги ва ликвидлилигини таъминлашга қаратилган бўлади.

Жаҳон амалиётида тижорат банклари инвестиция соҳасида юқори тажрибага эга. Шунинг учун ҳам жаҳон амалиётида эришилган ютуқларга асосланган ҳолда инвестиция фаолиятининг асосий мақсадлари, вазифалари, омиллари, стратегияси ва тактикасининг ҳисобга олган ҳолда тижорат банкларининг инвестиция сиёсатини амалга ошириши бўйича «инвестициянинг олтин қондаси»ни ишлаб чиқилган. Унга кўра: «Қимматли

қоғозлардан келадиган даромад ҳар доим инвестор шу даромадни олиш учун тўқнаш келадиган риск даражасига тўғри пропорционалдир».

Инвестиция фаолиятининг тамойиллари ва қимматли қоғозларга маблағларни қўйишининг асосий омиллари - даромадлилик, ликвидлик ва риск - орасидаги боғлиқликдан келиб чиққан ҳолда ҳар бир тижорат банки юқоридаги омиллар таъсирини англаган ёки англамаган ҳолда ёки бу инвестиция сиёсатини яхши ёки ёмон амалга оширади. Бу, ўз навбатида, банкнинг инвестиция сиёсатида банк томонидан маълум даражадаги инвестиция рискига боришини ангалатади ва тижорат банкининг инвестиция сиёсатида тегишли чоралар ишлаб чиқиш зарурлигини ангалатади.

Инвестиция билан боғлиқ рискларни камайтириш усулларида бири бу банкларнинг инвестиция портфелини диверсификация қилишдир. Инвестиция портфелини диверсификация қилиш банкнинг инвестиция портфелида турли хил кўпдан кўп қимматли қоғозларнинг мавжудлигига эришишни билдиради. Диверсификация усулида инвестиция сиёсатини амалга оширишда қимматли қоғозларнинг ҳар хил хусусиятларини ҳисобга олиш лозим. Булар:

- уларнинг тўлаш муддати ва сифати (тақсимлангани), эмитентнинг салоҳияти, қимматли қоғозларнинг сифати бўйича диверсификация қилиш;

- қимматли қоғозларнинг географик тарқалиши бўйича диверсификация қилиш;

- қимматли қоғозларнинг тўланиш муддати бўйича мажбуриятларининг тури ва бошқалардир. Юқоридаги белгиларнинг таъминотига кўра диверсификация кила туриб инвестиция сиёсатининг мақсадлари аниқланади.

Тижорат банкларининг қимматли қоғозлар портфелини диверсификация қилишнинг қуйидаги турлари мавжуд. Булар:

- диверсификация қилиш,

- қимматли қоғозларнинг эмитентлари бўйича диверсификация қилиш ва бошқалар.

Қимматли қоғоз сифатига доир диверсификация мақсади - рискни минималлаштириш (у эмитентнинг ўз мажбуриятларини бажара олмай

қолишлик эҳтимоли билан белгиланади). Шу муносабат билан акция сифатининг таъминланганлик даражаси бўйича диверсификация усули ҳам мавжуд бўлиб, назариётчилар фикрича, у бир қатор омилларни ўрганиб чиқишни талаб қилади: Булар эмитент қандай фаолият билан шуғулланишини, акция даромади, дивидент миқдори, компания акциясининг жорий нархи, захираси, компанияни ким бошқараётганлиги ва бошқалар бўлиб, кўрсатилган саволларга жавобни эмиссия проспекти ва биржа ахборотномаларидан олиш мумкин.

Қимматли қоғозларнинг географик тарқалишига нисбатан диверсификация мақсади - тегишли районлардаги иқтисодий кийинчиликлар руй берганда юзага келадиган рискларни камайтиришдан иборат ҳисобланади.

Қимматли қоғозларнинг тўлаш муддати бўйича диверсификация мақсади - фоиз ставкаларининг тебраниши билан боғлиқ рискларнинг олдини олишдан иборатдир. Бу инвестиция сиёсатини амалга оширишда тижорат банклари одатда қимматли қоғозларнинг тугатилиш муддати бўйича поғонали структурадан фойдаланишади. Бундан поғонали структура натижасида муддати тугаган қимматбаҳо қоғозлар бўлмади ва уларни узоқ муддатли юқори даромадли қимматли қоғозларга реинвестиция қилиш имкони тугилади.

Қимматли қоғозларнинг фоиз даражалари прогнози амалиётда назариядан фарқ қилади. Шунинг учун тижорат банклари прогноз натижаларининг ишонччилик даражасини ошириш мақсадида фоиз ставкаларини таркибини таҳлил қиладилар.

Одатда жаҳон амалиётида тижорат банклари ўз инвестиция сиёсатини ишлаб чиқариш ва амалга ошириш учун бошқариш структурасида махсус инвестиция бўлимларини ташкил қилишади. Булимдаги ходимлар сони бир қатор омилларга боғлиқ бўлиши мумкин. Булар: қимматли қоғозлар портфели катталиги, бўлим томонидан қимматли қоғозларни сотиш ва сотиб олиш бўйича бажариладиган функцияларга, банкнинг мижозларига кўрсатадиган хизматларга, қимматли қоғозлар тури ва сифатига ва бошқаларга боғлиқ бўлади. Бўлим ишчиларининг малакаси қанчалик юқори бўлса, улар

бажараётган вазифа, ишнинг сифати ҳам шунчалик юқори бўлади. Мутахассислар инвестиция дастурида кузланган мақсад ва вазифаларни яхши тушунишлари, инвестиция хизматлари бўйича маълумотларга эга бўлишлари, молия-иқтисодий маълумотлардан хабардор бўлишлари, қимматли қоғозлар бозорини мустақил таҳлил кила олишлари, қайси қимматли қоғоз турлари банкка тўғри келиши ёки келмаслигини аниқлашлари, даромадлиқ эгри чизиқларини кўра олишлари, бу билан инвестиция фаолиятини бошқаришни таъминлашлари лозим.

2-§. Қимматли қоғозлар ва уларнинг таснифи

Қимматли қоғоз – ўзи билан боғлиқ мулкый ҳуқуқларни акс эттирадиган ҳужжатдир, у даромад манбаи бўлиб хизмат қилади, бозорда муомалада юритилиши ва олди-сотди воситаси бўлиши мумкин. Жаҳон амалиётида қимматли қоғозларнинг ҳар хил турлари ишлатилмоқда.

Қимматли қоғозлар бозори кредит муносабатлари билан биргаликда, ўз қийматига эга бўлган, сотиш, сотиб олиш ва тўловини амалга ошириш мумкин бўлган махсус ҳужжатлар (қимматли қоғозлар)га эгалик қилиш билан ҳам бевосита боғлиқ. қимматли қоғозлар ўзида мулкчилик ҳуқуқини мужассамлаштирган бозорда эркин айланадиган, сотиб олиш-сотиш ва бошқа битимларнинг объекти бўладиган, доимий ва бир марталик даромад олиш манбаи бўлиб хизмат қиладиган, пул капиталининг бир кўринишидаги ҳужжатдир. қимматли қоғозлар турли субъектлар томонидан чиқарилиши мумкин. Умумий ҳолда бу эмитентлар 3 гуруҳга бўлинади:

- 1) давлат;
- 2) хусусий сектор;
- 3) чет эл субъектлари.

Ёамма қимматли қоғозларни давлат, хусусий ёки халқаро қимматли қоғозларга ажратиш мумкин. Хусусий сектор томонидан чиқарилаётган қимматли қоғозлар таркибига турли ишлаб чиқариш корхоналари, тижорат банклари, инвестицион банклар, инвестицион фондлар ва бошқаларнинг қимматли қоғозлари алоҳида ўрин тутаяди. Халқаро қимматли қоғозлар уларнинг ҳисобланадиган валюта ва эмитентлари бўйича бўлинади. Қимматли қоғозлар муомалада бўлиш ҳудудига кўра регионал (маҳаллий), миллий ва халқаро қимматли қоғозларга бўлинади.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан сўнг 1993 йил 2 сентябрида Олий Кенгаш томонидан «Қимматли қоғозлар ва фонд биржаси тўғрисида»ги қонун қабул қилинди. Ушбу қонун қимматли қоғозлар бозорини ташкил қилиш бўйича биринчи ва асосий ҳужжат бўлди. Кейинчалик бу

қонунга 5 маротаба қўшимча ва ўзгартиришлар киритилди (1994 йил 23 сентябрида, 1995 йил 22 декабрида, 1999 йил 26 апрелида, 30 августида, 27 декабрида).

Бу қонунга асосан, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қуйидаги турдаги қимматли қоғозлар чиқарилиши ва муомалада бўлиши мумкин:

1. Акциялар;
2. Облигациялар;
3. Хазина мажбуриятлари;
4. Депозит сертификатлари;
5. Векселлар;
6. қимматли қоғозлар ҳосилалари, яъни опцион ва фьючерслар киреди.

Қимматли қоғозларнинг бу турларига қисқача таъриф берамиз:

АКЦИЯ – бу қимматли қоғоз бўлиб:

- ҳаракат муддати чекланмаган;
- ҳуқуқий ёки жисмоний шахс томонидан Акционерлик жамиятига муайян ҳисса қўшган улушини ва мазкур жамият мулкидаги иштирокини гувоҳловчи;
- акция бўйича дивиденд кўринишида фойда олиш ҳуқуқини берувчи акциядорнинг шу жамият бошқариш ишига қатнаша олишини тасдиқловчи юридик ҳужжатдир.

ОБЛИГАЦИЯ. «Облиго» – лотин тилида «қарз олиш» мазмунини билдиради. Эмитентга облигация эгаси томонидан маълум бир пул маблағини киритганлиги ва унда кўрсатилган муддатда номинал қийматини ҳамда қўшимча фоиз тўлаб бериш мажбуриятини гувоҳловчи қимматли қоғоздир. Облигация унинг эгасига эмитентнинг ишини бошқаришда қатнашиш ҳуқуқини бермайди.

ХАЗИНА МАЖБУРИЯТЛАРИ – унинг эгаси томонидан маълум бир пул маблағини бюджетга киритганлиги ва унинг бутун айланиш даврида аниқ чегараланган фоизни тўлаб бериш мажбуриятини гувоҳловчи қимматли қоғоздир.

ДЕПОЗИТ СЕРТИФИКАТЛАРИ жамғармачининг банкка қўйган пул маблағини ифодаловчи ва муомала муддати тўтаганидан кейин қўйган пул маблағини ҳамда фойда сифатида устама фоизини ҳуқуқ ва имкониятини берувчи қимматли қоғоздир. Депозит сертификати банк томонидан берилади.

ВКСЕЛ - қарз мажбурияти бўлиб, вексел берувчининг ушбу векселни кўрсатилган муддатда тақдим этганда, вексел ушловчига унинг номинал қийматини тўлаб бериш гувоҳини берувчи қимматли қоғоз ва тўлов воситасидир.

ҚИММАТЛИ ҚОҒОЗЛАР ЁОСИЛАЛАРИ – булар шундай қимматли қоғозларки, уларнинг фойдаси ёки зарари бир нечта бозор кўрсаткичлари билан, яъни бозор индекслари билан боғлиқдир. қимматли қоғозлар ҳосилалари – «опцион» ёки «фьючерслар» кўринишида бўлади.

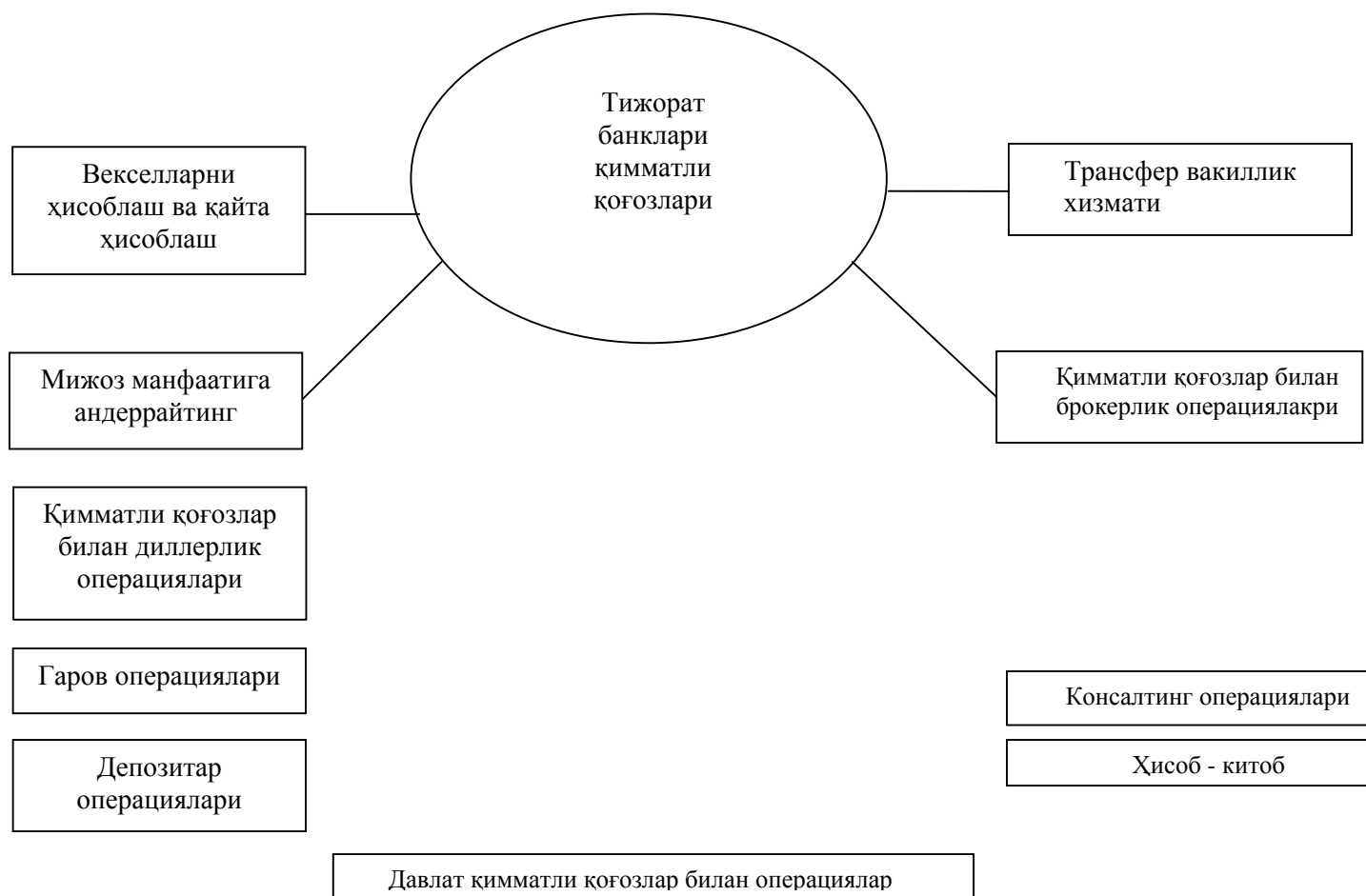
3-§. Банкларнинг қимматли қоғозлар билан операциялари ва уларнинг моҳияти

«Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги қонунга асосан тижорат банклари қимматли қоғозлар бозоридаги турли ҳил фаолият олиб боришлари мумкин. Шу билан бир қаторда, «қимматли қоғозлар бозорининг фаолият кўрсатиш механизми тўғрисида»ги қонунинг 17-моддасига мувофиқ, банкларнинг қимматли қоғозлар бозоридаги фаолияти мазкур қонун шунингдек, «Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида»ги ва «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги қонунлар билан тартибга солиниши белгиланган.

«Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги қонунга биноан тижорат банклари қимматли қоғозлар бозорида қуйидаги:

- қимматли қоғозлар (вексель, акция, облигациялар, депозит сертификатлар ва бошқалар)ни чиқариш;
- қимматли қоғозларни сотиб олиш, сотиш, сақлаш, улар билан бошқа операцияларни амалга ошириш;
- товар етказиб бериш ва хизмат кўрсатишдан келиб чиқадиган талаб ҳуқуқини олиш, бундай талабларни инкассация қилиш;
- мижозлар ишониб топширган операцияларни: маблағларни жалб этиш ва жойлаштириш ва қимматли қоғозларни бошқариш ва ҳоказо ишларни бажариш;
- фонд бозори иштирокчиларига бу борада банк фаолияти юзасидан маслаҳатлар бериш каби операцияларни амалга оширишлари мумкин.

Қимматли қоғозлар билан банк операциялари

Бу фаолият турларини амалга ошириш борасида тижорат банклари учун чеклашлар йўқлиги сабабли улар фонд бозорида ҳақиқий қанташчи-инвестицион институт сифатида иш юритади. Банкларнинг қимматли қоғозлар билан операциялари кўп мақсадларни кўзлаган ҳолда юритилади. Шу боис банкларнинг қимматли қоғозлар бозоридаги фаолиятдан асосий мақсадлари сифатида:

- қимматли қоғозлар чиқариш асосида кредит ва ҳисоб-китоб фаолияти юритиш учун қўшимча пул ресурсларини жалб қилиш;
- қимматли қоғозларга сарфланган ва ўз инвестицияларидан банкка тўланадиган фоиз ва дивидендлар эвазига ва қимматли қоғозларнинг курс қиймати ошиши туфайли фойда олиш;
- миқозларга қимматли қоғозлар операцияларига доир хизматлар кўрсатишдан фойда олиш;

- эркин рақобат асосида банкнинг хизмат соҳасини кенгайтириш ҳамда корхона ва ташкилотларнинг капиталларида қатнашиш эвазига янги миждозларни жалб қилиш;
- банкнинг қимматли қоғозлари орқали ресурсларни жалб қилиш ва улардан фойдаланиш;
- банкнинг ликвидли маблағларига қўйилмаларнинг даромадлигини таъминлаган ҳолда ликвидлик зарурий захирасини сақлаб бориш;
- миждозларнинг қимматли қоғозларни меъёрида олиб-сотишдан ҳамда молиявий рискларни қимматли қоғозлар ҳосилалари билан амалга ошириладиган операциялар орқали суғурта қилиш кабиларни келтириш мумкин.

Ривожланган мамлакатлар, масалан, АҚШ тажрибасидан маълумки, яқин вақтларгача тижорат банкларининг қимматли қоғозлар бозоридаги бевосита фаолият кўрсатиши чекланган ёки таъқиқлаб қўйилган эди. Бироқ ҳозирги пайтда бундай чекланишларга барҳам берилган ва натижада, жаҳон молия бозорида тижорат банкларининг қимматли қоғозлар бозоридаги салмоғи, аҳамияти ва роли ошиб бормоқда.

Таъкидлаш жоизки, Республикамизда банклар фаолияти банкнинг назорати остида Халқаро Базел қўмитаси қоидаларига асосланган жаҳон банк қонунчилиги ва иқтисодий меъёрларга мувофиқ амалга оширилмоқда. Хусусан, банкларнинг қимматли қоғозлар билан операцияларга маълум чекланишлар, масалан, банкнинг молиявий институтлардан ташқари корхоналар устав капиталининг 20 фоизидан ортиғига эга бўлмаслик: банкнинг олди-сотди учун нодавлат қимматли қоғозларга қўйилмаси ҳажми биринчи даражали банк регулятив капиталининг 25 фоизидан ошмаслик шартлари қўйилган. Ушбу чекланишлар банклар фаолиятида рискни камайтиришга, банк активларини диверсификациялашга, молиявий ва ликвидлик ҳолати белгиланган меъёрлар доирасидан чиқиб кетмаслигига, пировард натижада эса банк омонатчилари ва кредиторларининг мол-мулкини ҳимоя қилишга қаратилгандир.

Мамлакатимизда банк тизимини ислоҳ қилиш амалга оширилаётган жорий даврда акциядорлар ҳуқуқи ҳимоясини таъминлашга қаратилган – акциядорлик банклари, уларни бошқарувчи органлар фаолиятини белгилаш, шунингдек, кичик ва ўрта бизнес субъектлари фаолиятини ривожлантириш юзасидан қабул қилинган «Акциядорлик тижорат банклари фаолиятини такомиллаштириш чора-тадбирларийўғрисида»ги (1998 йил 2 октябр), «Банк тизимини янада эркинлаштириш ва ислоҳ қилиш борасидаги чора-тадбирлар тўғрисида»ги (2000 йил 21 март) Президент фармони ва бошқа меъёрий ҳужжатларда таъкидлаб ўтилган.

Банклар қимматли қоғозлар билан амалга оширадиган операциялари учун қонун бўйича қимматли қоғозлар бозорини назорат этувчи органнинг махсус рухсати талаб қилинмайди, шу сабабли, банклар бу операцияларни банклар фаолиятини амалга ошириш учун Марказий банк томонидан берилган умумий лицензия асосида бажаради. қонунларда тижорат банкларига акциялар, облигациялар, депозит сертификатлари ва жамғарма сертификатлари, векселлари каби қимматли қоғоз турларини чиқаришга рухсат берилади. Банклар устав фондларини шакллантириш мақсадида акциялар чиқаради.

Банклар қарз маблағлари жалб этиш учун ўзининг қарз мажбуриятлари – облигациялар, депозит ва депозит сертификатлари, векселлар чиқарадилар. Бундан ташқари, улар қимматбаҳо қоғозлар ҳосилалари чиқариши мумкин. Фақат йирик саноат корхоналарининг акцияларигина банк қимматли қоғозлари билан рақобатлаша олади.

Банк қимматли қоғозлари узоқ муддатли манфаатларни кўзлайдиган инвесторлар учун ҳам, вақтинча бўш турган маблағларини жамловчилар учун ҳам анча манфаатли қуйилма объектидир. Узоқ муддатга мўлжалланган мақсадларни амалга ошириш кўзланганда йирик ва ўртача тижорат банкларининг акцияларига маблағ инвестициялаш энг юқори самара бериши мумкин.

Ўозирги вақтда мавжуд қоидаларга биноан, банкларнинг депозит сертификатлари ва векселлари – Марказий банк томондан акциялар,

облигациялар, қимматли қоғозлар ҳосилалари – Давлат мулки кўмитаси томонидан мувофиқлаштирилади. Ундан ташқари Республикада қимматли қоғозлар бозори фаолиятини мувофиқлаштириш ва назорат қилиш Маркази, Корпоротив қимматли қоғозлар маркази ташкил қилинган.

Қимматли қоғозлар бозорида молиявий брокер сифатида банклар комиссия шартнома ёки топшириқ шартномаси асосида мижознинг ҳисобидан амалга ошириладиган қимматли қоғозлар олди-сотдисида воситачилик вазифасини бажаради.

БРОКЕРЛИК ОПЕРАЦИЯЛАРИ – ўз мижозларининг топшириқларига биноан банклар комиссионер сифатида ҳаракат қилиб, комиссия операцияларни амалга ошириши, яъни ўз номидан мижознинг ҳисобидан қимматли қоғозлар олди-сотдисида оид битимларни тузиши мумкин. Бунда, банк мижознинг ҳамма кўрсатмаларини бажариши лозим ҳамда комиссия ҳақ олишга, мижознинг топшириғини бажаришда қилинган қўшимча сарф-харажатлар компенсациясини олишга ҳақлидир. Комиссион битим қуйидаги 2 шартномага асосланади:

- банк (комиссион) билан мижоз (комитент) ўртасидаги шартнома;
- комиссионер билан битимнинг учинчи шахс ўртасидаги шартнома.

Одатда, қимматли қоғозлар сотиб олишга доир комиссия шартнома тузишдан олдин харидор-комитентлар воситачи банкнинг тасарруфига бериш учун ўз ҳисоб-китоб варағига зарурий қимматли қоғозлар сотиб олишга етарли пул суммасини ўтказди. қимматли қоғозлар сотишга оид комиссия шартнома тузишда сотувчи-комитент ўзи сотмоқчи бўлган қимматли қоғозни воситачи банкка олдиндан депонентлаб қўяди.

Банк кредитидан фойдаланиб қимматли қоғозлар сотиб олинган тақдирда (агар кредит бошқа банкдан олинган бўлса), мижоз унинг учун қимматли қоғозлар сотиб олиш операциясини бажарадиган воситачи банкни бундан хабардор қилиши лозим.

Банк иштирокидаги қимматли қоғозлар комиссияси деганда - қимматли қоғозларни мижоздан ўз маблағлари ҳисобига сотиб олиш ёки ўз портфелидан

қимматли қоғозларни сотиш назарда тутилади. Бу битимларни амалга оширишда банк ўз номидан ва ўз ҳисобидан ҳаракат қилади. Банк тартибга солинадиган фонд бозорида расмий савдога ёки фонд биржаларининг тартибга солинадиган бозорида рухсат этилган қимматли қоғозлар билангина ўзининг иштирокидаги комиссия операцияларни амалга оширади. Бундай операция бажарилганда банк операцияси тўғрисида мижозга тақдим этадиган ҳисоботида банк ёки олган нарх расмий биржа курсига тўғри келишини тасдиқлайдиган маълумотларни келтириш лозим.

Транзит комиссия битимлар деганда биржада қатнашиши ҳуқуқига эга бўлган бошқа, яъни бундай операцияларда қатнашишига рухсат берилмаган банклар ва бошқа кредит институтларининг топшириғига биноан амалга оширадиган операциялар тушунилади. Бунда, банк бошқа комиссиянерларнинг буйруғига биноан комиссиянер ролини бажаради. Дастлабки комиссиянер транзит комиссиянернинг тўғри танловига жавобгар бўлади.

Банкларнинг топшириқ шартномаси асосида брокерлик операцияларида мижоз банкка унинг номидан қимматли қоғозлар сотиб олиш ёки сотиш топшириғини беради. Бу фаолият топшириқ шартномаси бўйича бир томон банк номидан ва ҳисобидан муайян юридик ҳаракатларни амалга ошириш мажбуриятини ўз зиммасига олади. Мижоз банкка ҳақ тўлаши билан банк тузилган шартномага биноан ўзига берилган топшириқни бажариши лозим. Бунда, банк берилган топшириқни фақат мижознинг кўрсатмаларига биноан бажариши керак.

Мижоздан олинган топшириқномада қимматли қоғозларнинг биржада қабул қилинган номи (қатъий, фоизли қимматли қоғозларнинг чиқарилган йили, серияси ва фоиз ставкаси), миқдори (акциялар юзасидан – доналарда, қатъий фоизли қимматли қоғозлар юзасидан – номинал қиймати бўйича сўмда), курс чеклашлари (лимит), топшириқноманинг амал қилиш муддати, топшириқ берувчи мижознинг номи ва тўлиқ манзили, мижоз ҳисоб-китоб варағи ва депозит варағининг рақами, қимматли қоғозларни етказиб бериш ва сақлаш

тартиби, топришиқномада тузилган сана, корхона ва ташкилот масъул шахсининг имзоси бўлиши шарт.

Мижозлардан оғзаки равишда ёки телефон орқали олинган топшириқлар ёзма равишда расмийлаштирилади ва масъул шахсининг имзоси билан тасдиқланади. қандай операция тўғрисида гап бораётгани талабноманинг матнида аниқ кўрсатилиши керак.

Тижорат банклари инвестиция компаниялари сифатида фаолият юритганида эмитент билан келишув асосида қимматли қоғозлар чиқаришининг ташкилотчиси сифатида ҳаракат қилиши мумкин. Банк эмитентнинг қимматли қоғозларини чиқаришни ташкил этиб, аслида қимматли қоғозлар эмиссиясини амалга оширади, яъни воситачи сифатида ҳаракат қилади. Эмитентлар ва инвесторлар ўртасида ҳаракат қилганда банк имкон қадар фойда олишни кўзлаб ҳаракат қилади. Эмиссияни тайёрлаш жараёнида тижорат банклари эмиссиясининг тури, ҳажми ва шарт-шароитлари тўғрисида эмитент билан музоқаралар юритиб, битим тузади.

Таянч сўзлар

инвестиция;	банк сертификати;
инвестиция сиёсати;	брокер;
инвестиция портфели;	диллер;
диверсификация;	маклер;
қимматли қоғоз;	РЕПО;
акция;	қимматли қоғозлар классификацияси;
облигация;	эмитент;
чек;	реинвестиция.
ҳазина мажбуриятлари;	

Ўз билимини текшириш бўйича саволлар

1. Инвестиция деганда нимани тушунасиз?
2. Банк кредитининг инвестициядан фарқларини қандай исботлаш мумкин?
3. Тижорат банкларининг инвестицион фаолияти деганда нимани тушунасиз ва у қандай омиллар асосида олиб борилади?
4. Қимматли қоғозларни қандай турларини биласиз?
5. Акцияни қандай турлари мавжуд?
6. Ўйимматли қоғозлар портфелини диверсификациялашнинг банк фаолиятига таъсири?
7. Инвестиция rischi нима?
8. Ўйимматли қоғозлар фоиз даражаси қандай белгиланади?
9. Ўйимматли қоғозлар қандай классификация қилинади?
10. РЕПО операциялари деганда нимани тушунасиз?
11. Банкларнинг қимматли қоғозлар билан операцияларини мисоллар асосида таснифланг?

XVII БОБ. БАНКЛАР ФАОЛИЯТИНИНГ БАРҚАРОРЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ

1-§. Банкларнинг тўловга қобилияти тўғрисида тушунча ва уни таъминлаш йўллари

Тижорат банкининг фаолиятини олиб бориш асосида энг аввало, унинг ликвидлилиги ётади. Ликвидлилиги бўлмаган банк тўловга лаёқатли бўла олмайди. Амалда айнан ноликвидлик банкларнинг тўловга лаёқатсизлигининг асосий сабаби бўлиб, уларни банкротликка ва банк тизимининг беқарорлигига олиб келади.

“Ликвидлик” атамаси (лотинча liquidus - оқувчан, суюқлик) сотиш, активларни пул маблағларига айлантиришнинг асосан амалга оширилишини, яъни банкнинг Марказий банк ёки вакил банклардаги нақд пул маблағларидан оқилона фойдаланиш ликвид активларни сотиш имконияти ва х.к.ларни англатади.

Тижорат банкининг ликвидлиги унинг баланс тузилмаси бўйича белгиланиб, унда активлар пассивга доир муддатли мажбуриятларни қоплаш учун ўз қийматини туширмаган ҳолда йўқотишларсиз пул маблағларига айлантирилиши лозим

Банк ўз ликвидлигини таҳлил қилиш масаласи банк назорати бўйича Базел битимида, айниқса, чуқур кўриб чиқилган. Ушбу битимга мувофиқ “ликвидликни таҳлил қилиш банкнинг ўз мажбуриятларини муддатида ва зарар кўрмаган ҳолда бажариш лаёқатини аниқлаш заруратини кўзда тутади. Аҳолининг банк тизимида бўлган ишончи банкларнинг ўз мажбуриятларини бенуқсон бажаришига боғлиқ. Демак банкларнинг ликвидлиги ҳамда тўловга лаёқатлилиги банкларнинг умумий молиявий барқарорлигини таъминлаш лозим бўлган банк назорати органларини кўпроқ ўйлантирадиган соҳа ҳисобланади”. Мижоз ҳар сафар ўз ҳисоб варағидан пул олмоқчи бўлганда банкнинг ўз мажбуриятини бажариш зарурати юзага келади. Мажбурият

базарилмаган тақдирда банк ўз обрўсини йўқотади ва бу ҳам банкни банкротликка олиб келиш мумкин. Ликвидликни таъминлашнинг энг оддий усули банкнинг бир қисм активларини ликвид шаклида, масалан нақд пул, Марказий банк ва бошқа банклардаги вакиллик ҳисоб варағидаги қолдиқлар, давлат қисқа муддатли облигациялари (ДЎМО) шаклида сақлаш ҳисобланади.

Банклар ликвидлигининг ўзгаришига таъсир қилувчи омилларни ҳисобга олган ҳолда ликвид активларининг зарур миқдорини белгилаб олишлари лозим. Мазкур омилларга қуйидагилар киради:

- омонатларнинг кўпайиши ёки камайишига кўра маблағларга эга бўлиш ёки уларни йўқотиш; банк жалб қилинган маблағлар бўйича мажбуриятларни яқин муддатларда бажариши лозим, бу омонатлар ва бошқа пасивларнинг муддатлари билан боғлиқ ҳамда банкда қоладиган депозитлар миқдорини (асосий депозитлар) ҳисобварақдан олинadиган ёки дарҳол тўланадиган депозитлар ва бошқа пасивлар (“Учувчан маблағлар”) билан қиёслаган ҳолда таҳлил қилишни кўзда тутди;

- омонатлар суммасининг ўсиши ёки қисқаришига мувофиқ мажбурий захиралар меъёрий миқдорининг кўпайиши ёки камайиши ҳам ликвидликка бевосита таъсир кўрсатади, чунки мажбурий захиралар меъёрини бажаришга йўналтирилган маблағлар ликвид активларнинг асосий шаклларида бири ҳисобланади;

- ссудалар ва инвестициялар суммасининг ошиши ёки камайишига кўра маблағлар оқиб келишининг кўпайиши ёки камайиши; ушбу омилнинг таъсири шундан иборатки, ссудалар ва инвестициялар миқдорининг ошиши ликвид активлар улушини камайтиради, чунки инвестициялар аксарият ҳолларда узоқ муддатга жалб қилинади.

Даромадлилик ошаётган бир пайтда ликвидликнинг мақбул даражасини таъминлаш учун банк жалб этилган омонатлар муддатлари ва уларга доир харажатларни таҳлил қилиб чиқиб, кредит қўйилмалари ва инвестициялар муддатлари ҳамда режалаштириладиган даромадлар билан таққослаш лозим. Бундай таққослаш жойлаштирилган ва жалб этилган маблағларни муддатлари

бўйича солиштириш асосида банк ликвидлиги ҳолатини аниқлаш, шунингдек, ликвидликнинг зарур даражада энг кўп фойдага эришиш учун қисқа, ўрта ва узоқ муддатли кредитларнинг оптимал нисбати билан кредит сиёсатини олиб бориш имкониятини беради.

“Тўловга лаёқатлик” “ликвидлик”ка нисбатан кенгроқ тушунча бўлиб, банк зарур муддатларда кредитлар-омонатчилар, банклар давлат олдидаги мажбуриятларини тўла суммада бажара олиш лаёқатини билдиради. Лекин у фақат баланс ликвидлигига боғлиқ бўлиб қолмасдан, балки бошқа бир қатор факторларга ҳам боғлиқдир. Улар қаторига қуйидагилар киради: региондаги ёки республикадаги сиёсий ва иқтисодий ҳолат, пул бозорининг ҳолати, Марказий банкнинг ремолиялаштириш имконияти, қимматли қоғозлар бозорининг ривожланганлиги, банк қонунчилигининг мавжудлиги ва замонавийлиги, банкнинг ўз капитали билан таъминланганлиги, миқдорлар ва партнер-банкларнинг ишончилиги, банкдаги менежмент даражаси, мазкур кредит муассасаси банк хизматларининг махсуслаштирилганлиги ва хилма-хиллиги ва бошқа омиллар киради. Шу билан бир вақтда, кўрсатилган факторлар тўғридан-тўғри ёки билвосита банк баланси ликвидлигига таъсир кўрсатади, шунингдек, бир бири билан маълум даражада алоқада бўлади. (Айтилганларни схема тарзида кўрсатиш мумкин. 1-схема)

Тижорат банкларининг баланси икки қисмдан иборат бўлади: Актив ва Пассив Банк пассивлари таркибий жиҳатдан ва иқтисодий мазмунига кўра банкнинг ўз маблағлари ва унинг мажбуриятларидан ташкил топади. Ўз навбатида банк мажбуриятлари иқтисоди мазмунига кўра иккига бўлинади: жалб қилинган ва қарз маблағларга, демак банк пассивлари:

1. Банк капитали;банкнинг ўз маблағлари
2. Жалб қилинган маблағлар; қарз маблағларидан иборат

Банк активларини иқтисодий мазмуни таркибига кўра бир неча қисмларга ажратиш мумкин. Бунда активларнинг муддатига кўра ёки ликвидлигига кўра маълум таркибий қисмларга ажратиш мумкин. Активларни ликвидлигига кўра қуйидаги уч гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Юқори ликвидлиққа эга бўлган активлар;
2. Ўртача ликвидлиққа эга бўлган активлар;
3. Ликвидлиғи паст бўлган активлар.

Тижорат банкининг баланси шу банк ресурсларининг аҳволини, буларни шакллантириш манбаларини, шунингдек ҳисобот даврининг бошидан охиригача бўлган банк фаолиятининг молиявий натижаларини пул билан ифодалаб таърифлаб беради. Балансдаги маълумотларни таҳлил қилиб чиқиш йўли билан банкларнинг маълум давр ичидаги фаолиятини ҳар томонлама билиб олса бўлади. Баланснинг таҳлили банкнинг ўзига тегишли маблағлари қай тарика ўзгариб бораётганлигини, банк активларининг таркиби ва уларнинг қайси томонга қараб ўзгараётганини, банкнинг ликвидлиқ ва тўловга лаёқатлилик кўрсаткичлари даражаларини билиш имконини беради.

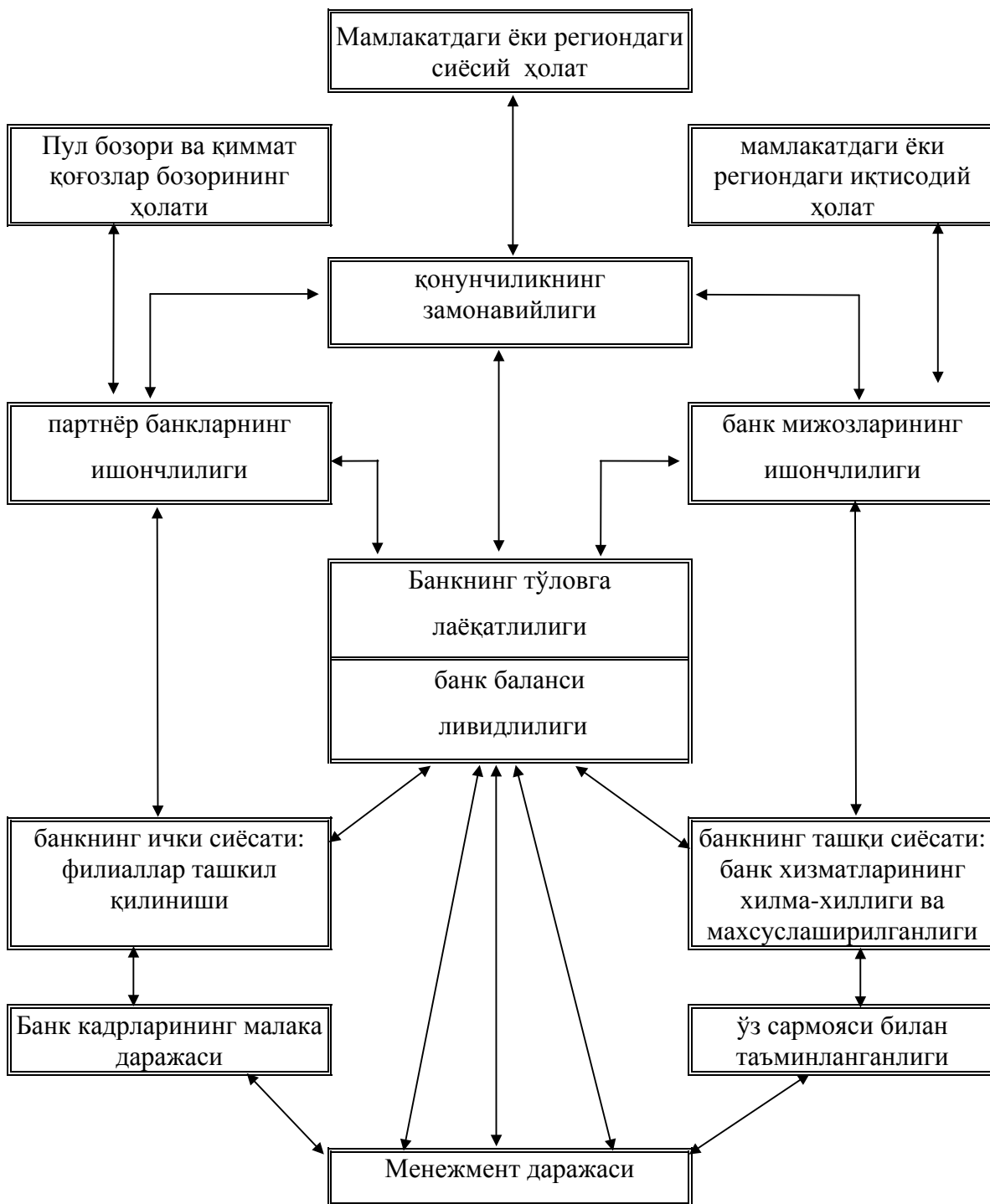

Схема 1. Банкни тўловга лаёқатлиги ва ликвидлигига таъсир қилувчи омиллар.

2-§. Банк ликвидлиги ва уни таъминлаш йўллари

Тижорат банклари ликвидлигини таҳлили жараёнида уларнинг ликвидлик кўрсаткичлари бўйича белгиланган меъёрларга амал қилаётганлигини текшираамиз.

Сармоя етарлилиги коэффиценти банк сармояси билан рискни ҳисобга олиб чамаланган активлар умумий ҳажми нисбати сифатида белгиланади.

$$\frac{K}{Ar}$$

Бунда: К - банк сармояси,капитали

Ар - рискни ҳисобга олиб чамаланган банк активлари. Бу коэффицентнинг минимал миқдори 0,1 (10%) га тенг.

Банк сармояси икки қисмга бўлинади: “асосий” ва “қўшимча”. Бунда асосий сармоя жами сармоянинг камида 50% ини ташкил этиши керак.

Фақат тижорат банки таъсис ҳужжатларига киритилган ўзгаришларни рўйхатдан ўтказиш учун ўз вақтида тақдим этган ҳолларда устав сармоясининг Марказий банкда рўйхатга олинганидан ортиқ тўланган қисмини сармоя ҳисоб-китобига қўшишга рухсат этилади.

Тижорат банки активлари риск даражаларига қараб беш гуруҳга бўлинади. Риск даражаси бўйича биринчи гуруҳга минимал рискли активлар, учинчи ва тўртинчи гуруҳга катта рискли активлар, бешинчи гуруҳга максимал даражада рискли активлар киради.

Ушбу кўрсаткичнинг минимал даражаси 0,08 ҳажмида белгиланади.

Банк сармояси билан унинг мажбуриятлари ўртасидаги нисбат кўрсаткичи юзага келиши мумкин бўлган турли рисклардан қатъи назар, фаолият умумий ҳажми функцияси сифатида сармоя етарлилигини белгилаб беради ва у қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$\frac{K}{O}$$

Бунда: К - банкнинг ўз сармояси (капитали);

О - банк мажбуриятлари

Бу кўрсаткичнинг энг юқори нисбати 0,05 ҳажмида белгиланади. Яъни жалб қилинган ва қарз маблағлар банк капиталининг 20 бараваридан ошиб кетмаслиги керак.

Бир қарз олувчига катта ҳажмда кредитлар берилиши тижорат банки учун жуда рискли эканлиги муносабати билан «бир қарз олувчига тўғри келадиган рискнинг максимал ҳажми» нормасига риоя этилиши, айниқса, қаттиқ назорат қилинмоғи керак:

$$\frac{Kp}{K}$$

Бунда: Кр - бир қарз олувчига тўғри келадиган банк рискининг умумий суммаси қўшув банк мазкур қарз олувчига нисбатан берган баланسدан ташқари мажбуриятларнинг 75%и айирув депозитлар билан таъминланган мажбуриятлар.

К - банк сармояси (ўз маблағлари)

Ушбу меъёр кредитларнинг ҳукумат кафолати билан таъминланган қисмига, жумладан халқаро қарзлар бўйича такрор молияланадиган кредитларга тааллуқли эмас. Бошқа кредитлар учун қарз олувчи мажбуриятларининг умумий суммасидан Ўзбекистон Республикаси давлат қимматли қоғозларини гаровга қўйиб олинган қарзлар гаров суммасининг 90% ҳажмида чегириб ташланади.

Бу кўрсаткичи 0,25 дан ошмаслиги керак.

Бир қарз олувчига берилган қарзлар бўйича жами қарздорлик ҳамда баланسدан ташқари мажбуриятларнинг 75%и биргаликда банк капиталининг 15% идан ортиқ бўлса, бундай кредитлар йирик кредитлар деб аталади. “Йирик” кредитларни банк бошқаруви алоҳида назорат қилиши керак ва улар тижорат банки кенгаши янги қарор қабул қилгандагина берилиши мумкин.

Банк кенгашининг шундай кредитлар бериш тўғрисида қарорлар қабул қилиш ваколати Бошқарувга топширилиши мумкин эмас.

Йирик кредитлар берилиши ва улар қайтарилиши билан боғлиқ барча ҳоллар тўғрисида тижорат банклари сира кечиктирмай Марказий банкнинг тижорат банкини назорат қилувчи бошқармаларига маълумот тақдим этишлари лозим.

Барча йирик кредитлар учун максимал риск ҳажми “Йирик кредитлар рисклари максимал ҳажми йирик кредитлар умумий ҳажми билан банкнинг ўз маблағлари (сармояси) ўртасидаги нисбат сифатида белгиланади:

$$\frac{ССК}{К}$$

Бунда: ССК - йирик кредитлар умумий суммаси қўшув банк мазкур қарз олувчиларга берган балансдан ташқари мажбуриятларнинг 75%и (депозитлар билан таъминланганлари бундан мустасно),

К - банк сармояси.

Шу ҳолат белгилаб қўйиладики, банк балансдан ташқари мажбуриятларнинг 75%ни ҳисобга олиб берган йирик кедитлар умумий ҳажми (депозитлар билан таъминланганларидан ташқари) банк сармоясининг 3 бараваридан ошиб кетмаслиги керак.

Бир омонатчи (кредитор) га тўғри келадиган максимал риск ҳажми максимал омонат ёки олинган кредит, бир депозитарнинг депозит ҳисобварақаларидаги қолдиқлар ҳажми (Ўзмарказбанкдан, ЎзР Молия вазирлиги кредит линияси бўйича олинган маблағлар, Пенсия фонди ва республика бюджети маблағлари бундан мустасно) билан банкнинг ўз маблағлари ўртасидаги нисбат сифатида белгиланади:

$$\frac{\text{Овкл}}{К}$$

Бунда: Овкл - омонатлар, олинган кредитлар, кафолатлар ва кафилликлар (75%) бўйича, бир омонатчига (кредиторга) тўғри келадиган ҳисоб-китоб, жорий ҳисоб варақларидаги ҳамда қимматли қоғозлар билан операциялар ҳисобварақларидаги қолдиқлар бўйича банк мажбуриятларининг сўм ва хорижий валютадаги максимал умумий суммаси.

К - банк сармояси

Тижорат қимматли қоғозларига қўйилмалар меъёри:

$$\frac{\text{Ц}}{\text{АК}}$$

Бунда: Ц - нодавлат қимматли қоғозларини сотиб олишга йўналтирилган банк капитали

АК - акционер капитали (Устав капитали)

Бу кўрсаткичнинг ҳақиқий аҳамияти 0,25 дан ошмаслиги лозим.

Банкнинг ўз маблағларидан инвестицияларда фойдаланиш меъёри.

Банк бошқа банклар, молия муассасалари, давлатга қарашли ва хусусий корхоналар устав фондларига йўналтирадиган инвестициялар умумий ҳажми банкнинг ўз сармояси 20% идан ошмаслиги керак. Бунда ҳар қандай бир корхона, ташкилот устав сармоясида иштирок улуши банк устав сармоясининг 15%идан ошмаслиги даркор.

Ушбу кўрсаткич қуйидаги формула асосида ҳисобланади:

$$\frac{\text{Син}}{К}$$

Бунда: Син - банк инвестициялари умумий суммаси,

К - банкнинг ўз маблағлари (сармояси)

Бу кўрсаткичнинг максимал даражаси 0,2 ҳажмида белгиланади.

Банк ҳар қандай бир корхона ёки ташкилот устав сармоясида улушбай асосида иштирок этиши (инвестициялаши) ушбу юридик шахс устав

сармоясининг 30 фоизидан ошмаслиги лозим. Фақат банк ва молия фаолияти билан шуғулланувчи бирлашмаган филиаллар бундан мустасно.

Тўловга лаёқатсизликнинг асосий сабаби ноликвидлик ҳисобланганлиги учун Тижорат банклари ликвидлик кўрсаткичлари таҳлили муҳим аҳамиятга эга.

Жорий ликвидлик коэффиценти ликвид шаклдаги баланс активлари банкнинг талаб қилиб олингунча сақланадиган ва муддати 30 кунгача бўлган ҳисобварақлар бўйича мажбуриятлари суммаси ўртасидаги нисбатни тавсифлайди:

$$\frac{\text{Лак}}{\text{Обо}}$$

Бунда: Лак - банк яқин 30 кун ичида қайтариш шарти билан берган ликвид активлар ва кредитлар (ақалли бир марта муддати узайтирилган ҳамда илгари берилган қарзларни қайтариш учун тақдим этилган кредитлар бандан мустасно),

Обо - талаб қилиб олингунча сақланадиган ва сўндириш муддати 30 кунгача бўлган мажбуриятлар.

Бу кўрсаткичнинг йўл қўйиши мумкин бўлган минимал даражаси 0,3 ҳажмида белгиланади.

Лаҳзалик ликвидлик кўрсаткичи.

Бу кўрсаткич баланснинг экстремал вазиятларда тез сотилиши мумкин бўлган ликвид шаклдаги активлари билан банкнинг талаб қилиб олингунча сақланадиган ҳисобварақлар бўйича мажбуриятлари суммаси ўртасидаги нисбатни тавсифлайди:

$$\frac{\text{ЛА}}{\text{ОВ}}$$

Бунда: ЛА - банкнинг пул шаклидаги активлари,

ОВ - банкнинг талаб қилиб олингунча сақланадиган ҳисобварақлар бўйича мажбуриятлари.

Ушбу кўрсаткичнинг йўл қўйиш мумкин бўлган минимал даражаси 0,25 ҳажмида белгиланади.

Ўиска муддатли ликвидлик кўрсаткичи деганда банкнинг сўндириш муддати 30 кундан 1 йилгача бўлган активлари билан 30 кундан 1 йилгача қабул қилинган депозитлар ва ресурсларга нисбати тушунилади.

$$\frac{A}{D + K}$$

Бунда: А- қайтарилиш муддати 30 кундан 1 йилгача бўлган активлар;

Д - 30 кундан 1 йилгача қабул қилинган депозитлар ва ресурслар;

К - банк капитали.

Бу кўрсаткич ҳақиқий аҳамияти 1 дан ошмаслиги керак.

Яна қуйидаги ликвидлик коэффицентлари мавжуд:

Ликвид активлар /жами активлар; Доимий бўлмаган мажбуриятлар/
/жами активлар;

Ликвид активлар /Доимий бўлмаган мажбуриятлар;

Кредитлар/Депозитлар;

Гаровга қўйилган қимматли қоғозлар/

/жами қимматли қоғозлар.

Банк раҳбарияти ликвидлик кўрсаткичларини мустақил ишлаб чиқиши ва улардан танлаб фойдаланиши мумкин, фақат жорий ликвидлик кўрсаткичи бундан мустасно. Капиталнинг етарлилиги коэффицентларидан ташқари тижорат банклари левераж коэффицентини аниқлашлари лозим. БУ кўрсаткич қуйидагича ҳисобланади.

$$Kл = \frac{I \text{ даражали капиал}}{(U \text{ мумий активлар} - \text{ номоддий активлар} - \text{ гудвил})}$$

Левераж коэффицентининг минимал миқдори 0,06 ёки 6% бўлмоғи лозим.

Юқоридаги коэффициентлар асосида типовой банкларнинг молиявий аҳволига тўлиқ баҳо бериш мумкин.

Банкларда тўловга лаёқатлилик ва ликвидлик муаммосини муваффақиятли ҳал этилиши актив ва пассив операцияларнинг бир пайтда самарали бошқарилишига боғлиқ. Банклар актив операцияларни ўтказиш учун пул ресурсларига эҳтиёж сезадилар. Уларни пассив операцияларни амалга ошириш орқали жалб этиш мумкин ва шундан сўнг банк белгиланган муддатларда ўзининг қарз мажбуриятларини қоплаб бориши лозим. Ўарз мажбуриятларини қоплаш учун банклар фойда олиб фаолият юритишлари ва бунда тўловга лаёқатлиликнинг мақбул даражасини сақлашлари ҳамда ликвидликни таъминлашлари керак.

Актив ва пассив операцияларни, шунингдек, ликвидликни комплекс ва ўзаро боғлаб бошқариш зарурати шундай изоҳланади.

Юқорида қайд этилганидек, банклар ликвид маблағларга бўлган заруратни қондириш учун керакли миқдорда омонатлар ва депозитларни сафарбар этадилар. Бунда банклар депозитлар миқдорининг ўсишини кредит портфелини ўсиши билан таққослайдилар ҳамда депозит базасининг барқарорлигини, аввало, муддатли жамғарма депозитлари ва талаб қилиб олинувчи депозитлар ҳисобидан таъминлаш лозим.

Тижорат банклари тўловга лаёқатлилигини мустаҳкамлаш, мажбуриятлари бажарилиши узлуксизлигини таъминлаш мақсадида бошқа кредит институтларидан кредит олинади.

Кредит бериш тўғрисидаги қарор тижорат банки молиявий таҳлили асосида чиқарилади. Бунда банкнинг ўз маблағларининг шаклланиши, банк томонидан корхона ва ташкилотларнинг ҳисоб-китоб, жорий, депозит ва бошқа счетларга жалб қилинган маблағлари ҳисобга олинади. Тижорат банклари бошқа кредит институтларидан кредитни шартнома асосида унда белгиланган муддат ва шартларда олади.

Ликвидлик муаммоси юзага келганда банклар тезкор чоралар кўришади. Бунинг учун улар ликвид маблағларини кўпайтириш учун кредитлар беришни

вақтинча тўхтатиши ёки берилган кредитларни қоплаш муддатларини қайта кўриб чиқиши ёки илгари берилган кредитлар бўйича муддати ўтган қарзларни қайта ишни яхшилаш ва уларнинг қайтарилишини таъминлаш мумкин.

Активларни конвертациялаш ноликвид активларни қисқа ва ўрта муддатли ликвид активларга айланишни таъминлайди. Банклар асосий воситаларининг бир қисмини сотиб, уларнинг ўрнига юқори ликвид воситалар қаторига кирадиган давлат қисқа муддатли мажбуриятларини сотиб олиш мумкин. Кўпгина банклар асосий эътиборни актив операцияларни бошқаришга қаратадилар, бироқ банкларнинг тўловга лаёқатлилигини ва ликвидлиги ёмонлашганда қарз маблағларини тез топиш имконияти банк фаолияти барқарорлигини таъминлашнинг муҳим омили ҳисобланади. Банк ликвидлилигини ва тўловга лаёқатлилигини мустаҳкамлашда тезкор чораларни қўллаш банк харажатларининг ошишига ва фойданинг камайишига олиб келади.

Банклар тўловга лаёқатлилигининг мустаҳкамлиги уларнинг миждозларининг, қарз олувчиларини молиявий ҳолатига ҳам боғлиқ. Кредит беришда банклар миждозларнинг кредитга лаёқатлилигини аниқ ва реал ҳисоблаб чиқишлари ва уларнинг кредитга лаёқатлилиқ даражасига эътибор беришлари лозим, лекин бунда бир ёки бир нечта олинган кредитни вақтида қайтармаслик ҳоллари бўлиши мумкинлигини эътиборга олиш керак. Олинган кредит ўз вақтида қайтарилмаса, бу банкнинг ўз мажбуриятларини қоплашида қийинчиликлар келтириб чиқармаслиги керак. Банк тажрибаси кўрсатишича, бундай ҳолатни олдини олиш учун бир қарз олувчига бериладиган кредитни чегаралаш керак. Акс ҳолда бир миждознинг катта ҳажмдаги кредитни вақтида қайтармаслиги банкнинг ноликвидлиги ва тўловга лаёқатлилигини келтириб чиқаради.

Тижорат банклари тўловга лаёқатлилигини мустаҳкамлаш мақсадида, банк жамғармачиларининг манфаатларини ҳимоялаш мақсадида Марказий банк мажбурий захиралар миқдорини белгилайди. ҳар бир тижорат банки ўзи томонидан 3 йил муддатгача қабул қилинган депозитлардан 20%, 3 йилдан

ортиқ муддатга қабул қилинган депозитлардан 10% миқдорида Марказий банкга захиралар фондига ажратилмалар ҳар ойнинг 1-санасигача банк баланси асосида ҳисобланиб, 5-числога қадар Марказий банкка ўтказилиши лозим. Бу даврда депозит ва жамғармаларни ўзгартилишига қараб захира фонди тартибга солиб турилади. Агарда ҳам Марказий банк ҳам тижорат банки белгиланган муддатда ажратмаларни ўтказмаса ёки қайтармаса ўтказилиши қайтарилиши лозим бўлган суммадан ремолиялаштириш фоиз миқдорини иккига кўпайтириб ҳар бир иш куни учун жарима ундирилади.

Махсус мақсадлар учун фондларни ҳам тўловга лаёқатлиликни мустаҳкамлашда аҳамияти катта.

Агар бу фондлар ҳам кредитлаш мақсадида ишлатиб юборилса, фавқулотда ҳолатлар юз бериб қолса, банк ўз ликвидлиги ва тўловга лаёқатлилигини ушбу фондлар ҳисобидан таъминлай олмайди.

Тўловга лаёқатсизликнинг яна бир сабаби гаровни баҳолашдаги хатоликка йўл қўйишдир. Гаровни тўғри баҳолаш ва уларни баҳоси ўзгариши устидан доимий назорат олиб бориш тўловларда қийинчиликлар келиб чиқишни олдини олади.

Баланс ликвидлигини бузилиши ва тўловга лаёқатсизлик мижозлар молиявий ҳолатини ёмонлигидан ҳам келиб чиқади. Ўарз олувчининг кредитга лаёқатлилигини тўғри баҳолаш ва улар устидан доимий назоратнинг мавжудлиги кредит хатарини ўз вақтида билиш ва тўловга лаёқатлилик бўйича зарур чораларни ўз вақтида қўришни таъминлайди.

Банклар янги операциялар бажаришга бунинг учун махсус тайёрланган кадрларга эга бўлмасдан киришиши оқибатида ҳам тўловга лаёқатсизлик келиб чиқиши мумкин.

Бар шахсдан йирик миқдорда депозитлар қабул қилиш уларнинг молиявий ҳолати бирдан ёмонлашган ҳолларда ҳам тижорат банкларида тўловлар бўйича қийинчиликларни келтириб чиқаради. Шунинг учун ҳам бир омонатчи (кредитор)га тўғри келадиган максимал хатар ҳажми белгилаб қўйилган..

Тижорат банклари устав капиталининг минимал миқдори ҳам Марказий банк томонидан белгилаб қўйилган. Уни қуйидаги жадвалда кўриш мумкин.

Сана	Аҳолиси сони 0,5 млн.дан ортиқ бўлган шаҳарларда очиладиган тижорат банклари учун	Аҳолиси сони 0,5 млн.дан кам бўлган шаҳарларда очиладиган тижорат банклари учун	Хориж капитали иштирокида очиладиган банклари учун	Хусусий банклар учун
1.01.1998й.	1,5 млн. АЎШ дол. экв. ида	0,75 млн. АЎШ дол. экв. ида	5 млн. АЎШ дол. экв. ида	0,3 млн. АЎШ дол. экв. ида
1.01.1999й.	2,0 млн. АЎШ дол. экв. ида	1,0 млн. АЎШ дол. экв. ида	5 млн. АЎШ дол. экв. ида	0,3 млн. АЎШ дол. экв. ида
1.01.2000й.	2,5 млн. АЎШ дол. экв. ида	1,25 млн. АЎШ дол. экв. ида	5 млн. АЎШ дол. экв. ида	0,3 млн. АЎШ дол. экв. ида

Ҳар бир тижорат банки ўз устав капиталини ҳар чораклик ажратмалар асосида (йиллик кўзда тутилган ўсишга нисбатан 25%) тўлдиришлари лозим.

Юқоридагилардан ташқари ҳисобни тўғри йўлга қўйиш, бошқаришдаги хато ва камчиликларни тугатиш, кадрлар малакасини ошириш ҳам банклар тўловга лаёқатлилигини таъминлашга таъсир кўрсатади.

3-§. Банклар фаолиятига таъсир қилувчи омиллар

Иқтисодиётида юз бераётган тангликлар, номуносибиклар бир учи банк тизими ҳолати ва тижорат банкларнинг фаолиятига бориб такалади. Айниқса, ўтиш даврини бошдан кечираётган давлатларда юз берган ва юз бераётган инқирозларнинг бош омиллари бўлиб, банкларнинг синиши ва банкротлиги саналади. Россияда 1995 йил ва 1998 йилда содир бўлган кризисларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, аҳолининг банкларга иншончини йўқолиши, сиёсий омиллар ва молиявий пирамидаларнинг тушкунлиги ҳолатлари банкларнинг тўловга қобилиятини йўққа чиқаради. Шундай экан, тижорат банкларнинг ликвидлиги ва тўловга қобилиятини таҳлил этиш давомида бунга таъсир этувчи омилларни аниқлаш лозим. Чунки ликвидлик ва тўловга қобилиятлилик мураккаб иқтисодий категориялар саналади, бир қарашда, юзаки баҳолаганда таҳлил самараси паст бўлиш мумкин.

Банклар фаолиятига таъсир қилувчи омиллар турлича таснифланади. Одатда, эса уларни ички ва ташқи омилларга ажратилиб ўрганилади. Тижорат банкларнинг ликвидлиги ва тўловга қобилиятлигини белгилайдиган ички омиллар қаторига қуйидагилар киради.

- банкнинг мустаҳкам капитал базаси
- активлар сифати
- депозитлар сифати
- ташқи манбаларга қарашлик даражаси
- активлар ва пасивларнинг муддатлари бўйича муносиблиги
- малакали менежмент
- банкнинг имиджи

Банкнинг мустаҳкам капитал базаси ўз капиталининг мутлақ қийматини ифода этиб, активлар бўйича рискларнинг ҳимоя манбаси ҳамда омонатчилар ва депозитчилар маблағларини кафолати ҳамдир.

Банкнинг ўз капитали устав фонди ва бошқа мақсадли фондлардан иборат бўлиб, молиявий бар қарорлик учун ҳам асосдир. Шундай қилиб, банкнинг ўз капитали қанча катта бўлса, ликвидлилиги ҳам шунча юқори бўлади. Шунингдек, тўловга лаёқатлилиги ҳам ўз капитали ҳисобланади.

Активлар сифати асосан тўрт хил мезон асосида аниқланади: ликвидлилиги, риск даражаси, даромадлиги ва диверсификация бўйича. Активларнинг ликвидлиги шу активларнинг пул шаклига ўтиш лаёқатидир. Ликвидлик хизматидан активлар бир неча гуруҳларга ажралади. Биринчи гуруҳга юқори ликвидли активлар - касса ва вакиллик ҳисобварагидаги маблағлар ҳамда давлатнинг қимматли қоғозларни киритиш мумкин. Иккинчи гуруҳга қисқа муддатли ссудалар, банклараро кредитлар, факторинг операциялари ва акционерлик жамиятларнинг тижорий қимматли қоғозлари ташкил этади. Улар шаклига ўтишнинг муддатли характериға эға. Узоқ муддатли инвестициялар, қўйилмалар ва лизинг операциялари учинчи гуруҳх ликвид активларни ташкил этади. Нихоят, тўртинчи гуруҳ ликвид активлар муддати узайтирилган ссудалар, бино ва иншоотлардан иборат. Риск даражаси бўйича ҳам активлар тўрт гуруҳга ажратилади ва мос ҳолда 0,20, 50, 100% лик риск даражасига эға активлардан иборат.

Шуни таъкидлаш лозимки, риск даражаси қанчалик ю қори бўлса, ликвидлик шунчалик паст бўлади. Активларнинг даромадлиги активларнинг ишчанлиги ва самарадорлигини намоён этади. Даромадлиги бўйича активлар даромад келтирувчи ва даромад келтирмайдиган активларга бўлинади. Даромадлар қанчалик кўп бўлса, банкда капитал базани мустаҳкамлаш имконияти пайдо бўлади. Лекин кўр-кўрона даромадлиликка интилиши активларнинг йўқотилишиға ва ликвидлилигининг пасайишға олиб келади. Активлар сифатини кўрсатадиган мезонлардан яна бири уларнинг диверсификациясидир.

Активларнинг диверсификацияси кўрсаткичлари бўлиб банк активларнинг асосий йўналишлари бўйича таркиби, кредит

қўйилмаларининг объектлари ва субъектлари таркиби, қимматли қоғозлар портфели тартиби, валюталар структураси (валюта операциялари бўйича), ҳамкор банклар тартиби ҳисобланади. Активлар диверсификацияси қанчалик юқори бўлса, ликвидлилик шунча юқори бўлади. Банк активларнинг сифати ликвидлилик ва тўловга қобилиятлиликни белгилашда катта ўрин тутаяди. Активлар таркиби шундай оптимал танланиши керакки, бир вақтнинг ўзиде ҳам ликвидлилик, ҳам тўловга қобилиятлилик ва банк учун кераклики фойдалилик таъминланиши лозим.

Ликвидликка таъсир этувчи муҳим омиллар сирасига банкнинг депозит базасининг сифати ҳам киритилади. Депозит базасини ҳисоб ва жорий счётларда, муддатли депозит ва омонат жамғармалари кўринишда йиғилган юридик ва жисмоний шахсларнинг маблағлари ташкил қилади. Депозитлар (талаб қилиб олгунча, муддатли ва жамғарма) сифати критерийси бўлиб, уларнинг барқарорлиги ҳисобланади. Депозитларнинг бир қарор қисми қанча юқори бўлса, ликвидлилик шунча юқори таъминланган бўлади, уларнинг улушининг ортиши банкнинг ликвид активларга эҳтиёжини камайтиради. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, талаб қилиб олгунча бўлган депозитлар уларнинг фоиз ставкасига боғлиқ эмаслиги нуқтаи назаридан барқарорлиги билан ажралиб турса муддатли ва жамғарма депозитларнинг қолдиқлари қатъий муддатга эга эканлиги билан барқарордир. Лекин уларнинг фоиз ставкасига боғланганлиги фоизлар ўзгариши билан бундай депозитлар миграциясини вужудга келтириши мумкин.

Банкларнинг ликвидлиги ва тўловга қобилиятлиги ташқи манбаларга қарамлик даражасига, яъни банкларо кредитларнинг улушига ҳам боғлиқ. Маълум бир чегарадаги банкларо кредит ликвидликка ҳеч қандай хавф турдирмайди, аксинча, у ликвид маблағларга бўлган қисқа муддатли эҳтиёжни бартараф ҳам этади. Агар банкларо кредит жалб қилинган ресурслар таркибида салмоқли ўринни

эгалласа, банклараро кредит бозорида ноқулай конъюнктура вужудга келганда банк таназзулга юз тутиш мумкин. Ташқи манбаларга қаратлиги юқори бўлган ривожланиш истиқболига эга бўлмайди ва ресурс базасининг нобарқарорлиги эвазига катта риск остида бўлади.

Актив ва пассивларнинг муддатлари суммалари ўртасидаги номутаносиблик ликвидлиikka жиддий таъсир ўтказди. Банкнинг миждоз олдидаги маждбуриятларини баждариш учун миждоздан олинган маблагларни қайтариш муддати шу маблаглар ҳисобига қўйилган кредит (инвестициялар)ни қайтиш муддати билан мос бўлмоғи лозим. Тўғри, маждбурият бошқа манба ҳисобига қопланиши мумкин, лекин амалда актив ва пассивларнинг асосий қисми муддат ва суммада муносиб бўлиш банк барқарорлигининг гарови ҳисобланади.

Менеждмент, яъни банк фаолиятини бошқариш ликвидлиikka жиддий таъсир ўтказувчи омиллардандир. Банкнинг бошқариш сифати оқилона банк сиёсати, банк ташкилий структураси, актив ва пассивларни самарали бош қариш механизмда намоён бўлади. Юқори даражасидаги менеждмент малакали кадрларни талаб этади, шунингдек, зарурий ахборот базаси тезкор чораларни амалга оширишда қўл келади. Керакли ликвидлиик даражаси менеждмент билан бирга банкнинг имиджига ҳам боғлиқ. Иждобий банкка ресурслар жалб қилишда ва ликвид маблаглар камомадини тўлдиришда баҳо рақобатчи банкларга нисбатан устунлик яратади. Яхши репутациясига эга бўлган банк барқарор депозит базасини ҳосил қила олади, чунки у молиявий барқарор миждозлар билан алоқа қилишда катта имкониятига эга бўлади. Иждобий имиджга эга бўлиш ўта мураккаб жараён, у йиллар давомида натижалар эвазига шаклланади ва ривожланиш стратегиясини тўғри танлаш, миждозларга хизмат кўрсатиш даражасини ошириш, маркетинг тадқиқотларини чуқурлаштириш, ишончли ва оммабоп реклама, фаолият натижаларини жамоатчилик учун очиқлиги кабиларга асосланади.

Юқорида кўрилган омиллар банкнинг хусусиятларига боғлиқ равишда турлича аҳамиятга эга бўлиш мумкин. Баъзи ҳолларда ликвидлилик муаммосини ресурс базаси сифати ва тиркиби туғдирса, баъзида активлар сифати бунга сабаб бўлади. Асосан эса ликвидлилик ва тўловга қобилиятлилик муаммолар комплекс омиллар уйғунлигида пайдо бўлади. Ликвидлилик муаммосини кўп омилли категория эканлигини тан олган ҳолда, ҳар бир банк ўзининг оғриқли нуқталарини белгилаб олиш керак, яъни банк ликвидлигини белгилайдиган омиллар тўғри талқин этилгандагина бу муаммо оқилона ҳал этилади.

Кўриб ўтганимиздек, банкнинг ликвидлилик ва тўловга қобилиятлилик ҳолати банк фаолиятдан ташқарида бўлган бир қатор ташқи омилларга ҳам боғлиқ. Бўлар қаторига қуйидагилар киритилади:

- мамлакатдаги умумий сиёсий ва иқтисодий вазият;
- қимматли қоғозлар ва банклараро кредит бозорларнинг ривожланиш даражаси;
- қайта молиялаштириш тизими;
- Марказий банкнинг назорат функциясини самарадорлиги.

Мамлакатдаги умумий сиёсий ва иқтисодий вазият банк операциялари ривожига туртки беради, банк фаолияти иқтисодий асосларини мустаҳкамлигини таъминлайди, мамлакатдаги ва хорижий инвесторларни банкларга ишончини мустаҳкамлайди. Кўрсатиб ўтилган шартларсиз банклар пухта депозит базасини ҳосил қила олмайди, операцияларнинг рентабеллигини таъминлаш, активлар сифатини ошириш, бош қарув тизимини такомиллаштириш кабиларни уйдлаш қийин кечади. Тижорат банклари банк тизимининг бир қисми сифатида мамлакатдаги сиёсий ва иқтисодий ўзгаришларни ўзида акс эттиради, ўз навбатида, тижорат банкларнинг ҳолати мамлакатдаги умумий аҳволни белгилайди.

Қимматли қоғозлар бозорининг ривожланганлиги ликвид маблағлар фойдалалигини йўқотмаган ҳолда активларни пул шаклига

айлантиришни энг тез ва оптимал вариантини қўллаш имкониятини беради. Бундай ҳолат фонд бозори ривожланган давлатлар учун айниқса характерлидир. Чунки активларни қимматли қоғозларга жойлаштириш воситасида банк бир вақтнинг ўзида ҳам ликвидлиликни таъминлайди, ҳам керакли даромадга эга бўлади. Банклараро кредит бозорнинг ривожланганлиги банклар ўртасида вақтинча бўш ресурсларни тезда қайта тақсимлаш имконини беради. Банклараро бозордан ликвидлиликни таъминлаш учун турли муддатларга маблағларни жалб қилиш мумкин, шу жумладан, бир кунга ҳам. Бу бозордан маблағларни олиш оперативлиги умумий молиявий конъюнктура, банклараро бозорнинг ташкилий шакли ва албатта, банкнинг обрўсига боғлиқ.

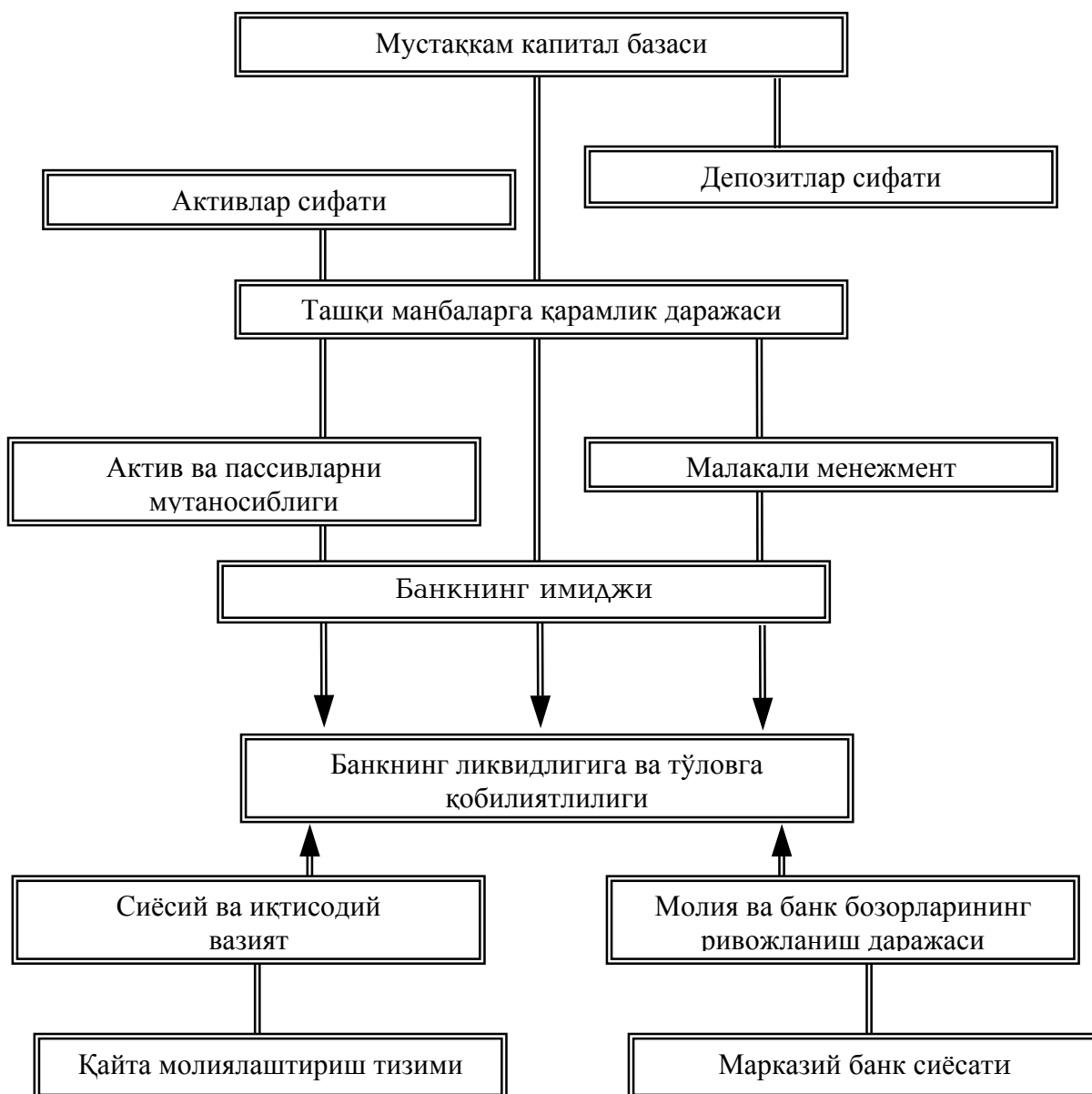
Юқоридаги омил билан бирга қайта молиялаштириш тизимининг ликвидлиликка таъсири ўзаро чамбарчас боғлиқ. Қайта молиялаштириш тизими Марказий банкнинг тижорат банкларини кредитлаш жараёнидир. Ликвид маблағларга эҳтиёж туғилганда тижорат банклари Марказий банкдан қайта молиялаштириш ставкасида кредит олиши мумкин бўлади. Бу омилнинг бевосита таъсири шундан иборатки, қайта молиялаш ставкаси ортганда ликвидликни таъминлаш учун кредитлар омили қимматлашиб қолади ёки аксинча.

Марказий банкнинг назорат функциялари самарадорлигини акциядорлик тижорат банклари билан ликвидлиликни таъминлашга доир муносабатларда ўз аксини топади. Марказий банк белгиланган тартибда иқтисодий нормативларни, шу жумладан, ликвидлилик меъёрларини ҳам ўрнатади. Иқтисодий ўзгаришлар таъсирида Марказий банк ҳам меъёрларни ўзгартириб боради. Масалан, ўтиш даврини бошдан кечираётган Ўзбекистан шароитида Марказий банк иқтисодий нормативларни катъий ва нисбатан «қаттиққўллик» билан ўрнатган, бунини мавжуд шарт - шароит ҳам талаб этади. Шундай ҳолатда тижорат банклари ликвидлиликка оғишмай амал қилади ва ликвидлиликнинг зарарига даромадлиликни суъистеъмол қила олмайдилар.

Кўриб ўтилган омиллардан бири алоҳида ликвидлиликка, яна бири тўловга қобилиятлиликка алоҳида таъсир ўтказмайди. Балки, санаб ўтилган омиллар бир вақтнинг ўзида ҳам ликвидлилик, ҳам тўловга қобилиятлиликни белгилайди. Чунки, ликвидлилик ва тўловга қобилиятлилик ўртасида соф чегара мавжуд эмас, яъни улар ўта яқин тушунчалар ҳисобланади.

Банклар фаолиятига таъсир қилувчи омиллар

8-схема

Таянч сўзлар

ликвидлилиқ;	ликвид активлар;
жорий ликвидлилиқ;	активларни бошқариш;
капитал;	пассивларни бошқариш.
мажбуриятлар;	

Ўз билимини текшириш бўйича саволлар

1. Тижорат банкларининг ликвидлилиги деганда нимани тушунасиз?
2. Тижорат банкларининг ликвидлилигига қандай омиллар таъсир қилади?
3. Банкларнинг тўловга қобиллиги нима ва уни ошириш йўллари қандай?
4. Банк ликвидли бўла туриб тўловга қобил бўлмаслиги мумкинми ёки аксинча?
5. Тижорат банклари фаолиятига Марказий банк томонидан белгиланган қандай иқтисодий меъёрларни биласиз ва улар қандай аниқланади?
6. Банк капитали деганда нимани тушунасиз?
7. Пассивлар ва активларни бошқариш назарияси тўғрисида нималарни биласиз?

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

Асосий адабиётлар

1. "Ўзбекистон Республикаси Марказий банк тўғрисида"ги Қонуни. Т. "Ўзбекистон" – 1995.
2. "Банклар ва банк фаолияти ҳақида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни . Т. "Ўзбекистон" – 1996.
3. Ўзбекистон Республикасининг «Инвестиция фаолияти тўғрисида» ги Қонуни, (1998. 24 декабрь). Халқ сўзи, 1999. 12 январ. 7-сон.
4. Ўзбекистон Республикасининг «Чет эл инвестициялари тўғрисида»ги Қонуни, (1998. 30 апрель). Халқ сўзи, 1999 й. 12 январь. 7-сон.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Банк тизимини янада эркинлаштириш ва ислоҳ қилиш борасидаги чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармони, Халқ сўзи. 2000 й. 21 март.
6. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш ва ҳисобга қўйиш тизимини такомиллаштириш тўғрисида»ги қарори. Тошкент оқшоми. 2001 й. 24 август. 99-сон.
7. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Кичик корхоналар, деҳқон ва фермер хўжаликларини маблағ билан таъминлаш, моддий-техник таъминлаш, уларга божхона имтиёзлари бериш, банк хизматлари ва бошқа хизматлар кўрсатиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги қарори. (2001. 10 сентябрь). Мулкдор, 2001 й. 14-20 сентябр. 37-сон.
8. Президент Ислон Каримовнинг Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2003 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг асосий йўналишларига бағишланган мажлисидаги маърузаси. Халқ сўзи, 2003 й. 18 февраль.
9. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997.
10. Каримов И. А. «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш

- йўлида». - Т.: Ўзбекистон, 1995.
11. И.А.Каримов "Биздан озод ва обод Ватан қолсин" Т. "Ўзбекистон" 1994.
 12. Абдуллаева Ш.З. "Пул ва пул тизими" Т. "Ўқитувчи" 1997.
 13. Абдуллаева Ш.З. "Банк иши" ўқув кўлланма Т. "Молия" – 2000.
 14. Абдуллаева Ш.З. "Пул, кредит ва банклар" Т. "Молия" – 2000.
 15. Балабанов И.Т. Банки и банковское дело. Питер. 2001.
 16. Белоглазова Г. Банковское дело. Питер. 2002.
 17. Белоглазова Г.Н. Денежное обращение и банки. Уч. пос. ФиС. 2000.
 18. Банковское дело. Словарь. Пер. с англ. Инфра- Москва.- 2001.
 19. Банковское дело: Управление и технология: Учѐб. Пособие для ВУЗов Под ред. Проф. А.Н. Товашева, Н. Юнитидана, 2001 год
 20. Братко А.Г. Банковское право: Теория и практика –М:ПРИОР. 2000
 21. Валенцева Н. Сборник задач по банковскому делу. Уч. пос. ФиС. Москва.- 2001.
 22. Воронцова И. Английский язык для студентов экон. фак-тов. Уч. пос. Москва.: Дело - 2002.
 23. Жукова Е.Ф. "Деньги, кредит банки" Москва.: ЮНИТИ - 2001.
 24. Жукова Е.Ф. "Деньги, кредит банки, ценные бумаги" Практикум: Учебное пособие Москва.- 2001.
 25. Жуков Е.Ф. Банковское законодательство. Учебное пособие. Москва.: ЮНИТИ - 2001.
 26. Иминов О.К. Кредитный механизм современных условиях. Монография. - Т: ТГЭУ. 2000 год
 27. Иқтисодий йўналишлар чораклик нашр. Ўзбекистон. Апрель-июнь. 2001 йил
 28. Казимогомедов А.А., Илясов С.М. Организация денежно-кредитного регулирования. - М.: Финансы и статистика. 2001 год
 29. Кураков Л. Современные банковские системы. Учебное пособие. Москва.: Инфра - 2000.
 30. Колесников В. Банковское дело. Учебник. 4-е изд. 2002.
 31. Лаврушин О.И. "Деньги, кредит и банки". Учебник. М. ФиС, 2002.

- 32.Лаврушин О.И. Банковское дело. Учебник. М.:-2002.
- 33.Муллажанов Ф. “Банк тизими” Тошкент. – 2001.
- 34.Матдин А.М. “Деньги и экономические решения” Москва.: – 2001.
- 35.Миллер Л.Р., Девид Д. “Современные деньги и банковское дело” Москва.: - 2000.
- 36.Максимов В. Мировые финансы. Энг. ДеКА. Москва.: - 1998.
- 37.Носова С. Основы экономики. Учебное пособие. М.осква:- 2002.
- 38.Островская О. Банковское дело. Толковый словарь. Гелиос АРВ. Москва.: - 2001.
- 39.Папов В. “Банки на переходе” Москва.: - 2001.
- 40.Платонова В. Банковское дело : стратегическое руководство. Москва.: -2001.
- 41.Павлов С. Валютный рынок. М.: - 1998.
- 42.Сенчагов В. Финансы, денежное обращение и кредит. Учебник. Москва.: - 2001.
- 43.Савчук В.П. Примекко С.И. Величко Е.Г. Анализ азборка инвестиционных проектов:Учеб .пособие –Киев Эльга,1999
- 44.Свиридов О.Ю. Деньги, Кредит, Банки: -12-е изд. - М.: Финикс, 2001 год
- 45.Стойнова Е.С. и др. Управление оборотным капиталом –М:- во Переспектива ,1998
- 46.Тавасиева А.М. “Банковское дело: управление и технологии” Учебное пособие Москва.: – 2001.
- 47.Тосунян Г. Финансовое право. Конспекты лекций и схемы. Дело. Москва.: - 2001.
- 48.Фишер С.,Дорнбуш Р., Шмалензи Р.Экономика. Москва.: - 2001.
- 49.Шеремет А.Д. Финансовы анализ в комерческом банке. - М Финансы и статистика 2000.
- 50.Шарифходжаев М. “Экономическая теория” Тошкент. – 1999.

Қўшимча адабиётлар

51. Аникин А.В. Защита банковских вкладчиков. Москва.: - 1997.
52. Абарина А.М. "Кредит и займы" Москва.: - 1997.
53. Грязнова А. "Финансово-кредитный энциклопедический словарь" ФиС. 2002.
54. Жарковская Е. "Банковское дело" Курс лекций. Омега-Л 2002.
55. Красавина Л.Н. Международные валютные, кредитные и финансовые отношения, М.: - 2001.
56. Ўзбекистон банк тизимини ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш бўйича қонунчилик ҳужжатлари. Т. 2001 й.
57. Ўзбекистон Республикасининг Марказий банкининг меъёрий ҳужжатлар туплами. Т. 2001 й.
58. "Бозор, пул, кредит" журналининг 2001, 2002, 2003 йиллардаги сонлари.
59. "Банк ахборотномаси" газетасининг 2001, 2002, 2003 йиллардаги сонлари.